

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА

Валерій Смолій, Валерій Степанков, Віктор Горобець, Тарас Чухліб

ДИПЛОМАТІЯ НА «МЕЖІ СВІТУ»

**Міжнародні відносини та зовнішня політика
Української держави**

(XVII ст. – 1750-ті рр.)

Посібник для університетів

Київ – 2016

*Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України та рішенням науково-методичної ради
Науково-дослідного інституту козацтва*

С - 51

Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. – К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. – 320 стор.

У посібнику розкриваються надскладні проблеми національної дипломатичної минувшини зовнішня політика гетьманських урядів Війська Запорозького протягом середини XVII – першої половини XVIII століття, міжнародне становище та дипломатичний церемоніал посольської служби Української держави у ранньомодерну добу світової історії.

Розраховано на викладачів і студентів університетів, науковців та дипломатів.

ЗМІСТ

НА «МЕЖІ СВІТУ» (ЗАМІСТЬ ВСТУПУ)

Розділ I. Міжнародна ситуація у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі 12 ст.

1.1. Проблема міжнародних зв'язків між «великими» та «малими» державами Європи.

1.2. Вплив Османської імперії на міжнародні відносини у Східній та Південно-Східній Європі 18 ст.

1.3. Витоки зовнішньої політики Війська Запорозького. 32 ст.

Розділ II. Зародження української дипломатії (остання третина XVI – 40-і рр. XVII ст.) 37 ст.

2.1. Перший антиосманський союз Європи та Україна.

2.2. Суб'єктивізація козацтва у міжнародних відносинах та його перші угоди (остання третина XVI ст. – 1621 р.). 44 ст.

2.3. Зовнішньополітичні акції Війська Запорозького у 1620-х – 1640-х рр. 48 ст.

Розділ III. Утворення Української держави. Геополітичне становище 56 ст.

3. 1. Початок Української ранньонаціональної революції й виникнення держави.

3. 2. Вразливість геополітичного становища нової держави. 60 ст.

3. 3. У вирі дипломатичної боротьби на «межі світу». 66 ст.

Розділ IV. Дипломатична служба. Основні принципи її функціонування 79 ст.

4. 1. Організаційна структура та напрями діяльності.

4. 2. Дипломатичний етикет. 84 ст.

4. 3. Кадри, посольства, дипломатична документація. 90 ст.

Розділ V. Протистояння з Річчю Посполитою у 1648 - 1653 роках 100 ст.

5. 1. На шляху до визнання Української держави. Укладення Зборівського договору (1648-серпень 1649 рр.).

5. 2. Нереалізовані умови Зборівського договору. Білоцерківський договір та розрив дипломатичних відносин (вересень 1649 – грудень 1653 рр.). 106 ст.

Розділ VI. Зусилля щодо створення антипольської коаліції та їх провал. Укладення договору з Московською державою (1648 – 1654 рр.) 113 ст.

6.1. «Світло» й «тіні» українсько-кримського союзу. Проблема прийняття турецької протекції.

6.2. Провал зусиль щодо створення коаліції з придунайськими князівствами. 117 ст.

6. 3. Розвиток українсько-російських відносин. 121 ст.

Розділ VII. Дипломатія в обстоюванні зовнішнього суверенітету та досягненні возз'єднання українських земель (1654 – 1657 рр.) 127 ст.

7.1. Наростання суперечностей в українсько-російських відносинах. Віленське перемир'я та його наслідки для України.

7.2. Заходи української дипломатії щодо збереження дружніх відносин з Кримом і Портою. Відновлення контактів з Річчю Посполитою. 136 ст.

7.3. Українсько-шведський союз. 142 ст.

7.4. Дипломатичне забезпечення реалізації плану возз'єднання українських земель у межах єдиної держави. 159 ст.

Розділ VIII. СКЛАДНЕ ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ (1657 - 1709 РР.) 166 ст.

8.1. Посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу та її поділи.

8.2. Особливості зовнішньої політики та її основні напрями. 172 ст.

Розділ IX. МІЖ МОСКВОЮ, ВАРШАВОЮ ТА БАХЧИСАРАЄМ: ДИПЛОМАТІЯ ПОШУКУ ОПТИМАЛЬНОГО ВАРІАНТУ ПРОТЕКЦІЇ (ОСІНЬ 1657 – СІЧЕНЬ 1667 РР.). 178 ст.

9.1. Гадяцький проект 1658 року.

9.2. Укладення Переяславського 1659 р. і Чуднівського 1660 р. договорів та їхні політичні наслідки. 190 ст.

9.3. Дипломатія в умовах московсько-польсько-кримського суперництва за Україну. 202 ст.

9.4. Зусилля української дипломатії заради збереження цілісності (1661 – січень 1667 рр.). 211 ст.

Розділ X. ДИПЛОМАТІЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА У БОРОТЬБІ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1667 – 1676 РР.). 220 ст.

10. 1. Міжнародна ситуація: від Андрусова 1667 року до Журавно 1676 року.

10. 2. Прийняття турецької протекції. Дипломатичні відносини з Кримом і Портою. 231 ст.

10. 3. Дипломатичні відносини з Річчю Посполитою. 238 ст.

10. 4. Пошуки порозуміння з Лівобережною Україною і Москвою. 243 ст.

Розділ XI. ЗМІСТ І НАПРЯМИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ. 247 ст.

11. 1. Міжнародна ситуація напередодні Вічного миру 1686 року. Розподіл України.

11. 2. Дипломатичні заходи Івана Самойловича щодо збереження цілісності. 258 ст.

11. 3. Основні аспекти зовнішньої політики гетьмана Івана Мазепи. Генеза відмови від протекції Москви. 262 ст.

11. 4. Дипломатія старшини правобережного козацтва й Запорозжя (остання чверть XVII ст. – 1709 р.). 273 ст.

Розділ XII. ДИПЛОМАТІЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ПИЛИПА ОРЛИКА. МІЖНАРОДНІ КОАЛІЦІЇ ТА БОРОТЬБА ЗА ПОВЕРНЕННЯ ВЛАДИ. 279 ст.

12. 1. Міжнародна ситуація у Східній Європі на початку XVIII століття та її вплив на цілісність України.

12. 2. Дипломатична діяльність Пилипа Орлика. 287 ст.

12. 3. Союз з Туреччиною. Українсько-кримські відносини 1730-х – 1760-х років. 295 ст.

12. 4. Згасання української ранньомодерної дипломатії. 308 ст.

Заключення

НА «МЕЖІ СВІТУ» (замість вступу)

Сьогодні все очевиднішим стає той факт, що проблема міжнародного утвердження Української держави протягом середини XVII – XVIII століть «на межі» кількох могутніх світових цивілізацій була дуже складним й надзвичайно багатовимірним історичним процесом. Питання новітнього історіографічного й методологічного прочитання національної дипломатичної історії також актуалізується у зв'язку з процесами сучасного входження України до різних міжнародних європейських та азіатських союзів. Подібні процеси у міжнародних відносинах відбувалися й більш ніж три століття тому, коли, на думку багатьох істориків, з огляду на постання нової держави питання впорядкування східноєвропейських кордонів стало одним з визначальних чинників для дипломатії країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, а також Малої Азії.

В останній третині XVI століття на авансцену європейського зовнішньополітичного життя впевнено й рішуче виступила нова суспільна сила – українське козацтво. Стрімкому зростанню масштабів міжнародної діяльності останнього, а відтак і його ролі у системі міжнародних відносин Південно-Східної та Східної Європи сприяла ціла низка чинників, чи не найважливішим серед яких стало витворення на рубежі 1570-х–80-х років за Дніпровими порогами суспільно-політичної організації українських козаків – Запорозької Січі. Зорганізоване мілітарно й політично, з високим рівнем самосвідомості та суспільно-моральних орієнтацій, із величезними державотворчими потенціями козацтво з допоміжного військового контингенту в руках магнатів і шляхтичів досить швидко перетворилося на активно діючий фактор, з яким змушені були рахуватися в своїх зовнішньополітичних планах урядово-дипломатичні кола всіх сусідніх країн. Уже на початку міжнародної діяльності козацтва чітко вималювалися її основні напрями, пріоритети яких час від часу змінювалися залежно як від

геополітичної ситуації навколо України, так і від проблем її внутрішнього життя. Проте на будь-якому етапі головними серед них залишалися кримський, молдавський, московський, польський, турецький та шведський напрями.

У середині XVII століття продовжувала формуватися нова система міжнародних відносин, підвалини якої були закладені ще на загальноєвропейському Вестфальському конгресі 1648 року¹. Як і раніше, значно впливало на події, що розгорталися в Центральній, Східній, Південно-Східній та Північній Європі, довголітнє протистояння монархічних дворів Франції та Австрії. Саме від перебігу запеклої геополітичної суперечки Габсбургів і Бурбонів, головним чином, залежали міжнародні позиції провідних держав-«цивілізацій» цього регіону – Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Шведського королівства.

Шість «одночасних революцій»², які виникли в середині XVII століття у багатьох країнах європейського континенту, в т. ч. й східних воєводствах Речі Посполитої, внесли досить суттєві зміни у співвідношення сил між державами, розташованими, з одного боку, між Балтійським та Чорним морями, з іншого – між річками Єльба та Дон. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом. Воно претендувало на певний міжнародний статус, який у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори.

З огляду на впровадження новітніх історіографічних методологій, історія міжнародних відносин та зовнішньої політики залишається надзвичайно пріоритетним напрямком історичної науки в багатьох країнах світу, де кожного року виходять десятки монографій та сотні статей, присвячених тим чи іншим проблемам міжнародного та зовнішньополітичного життя своєї країни. З одного боку, вивчення зовнішніх аспектів життя країни чи народу

¹ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. - № 8. – С. 9.

² Вислів «шість одночасних революцій» стосувався повстань проти монархічної влади у Каталонії і Португалії у 1640 р., Неаполі і Палермо в 1647 р., «фронда» у Франції у 1648 – 1653 рр., Хмельниччина в Україні у 1648 – 1657 рр., а також «безкровна революція» в Голландії у 1650 р. та конституційна криза в Швеції у 1650 р. (Барг М. *Великая английская революция в портретах ее деятелей.* – Москва, 1991. - С.18 – 19). На сьогодні частина вітчизняних істориків схильна оцінювати «Хмельниччину» як Українську національну революцію 1648 – 1676 рр. (Див., напр.: Смолій В., Степанков В. *Українська національна революція середини XVII ст. (1648 – 1676 рр.).* – К., 1999).

постійно актуалізується сучасними більш чи менш нагальними зовнішньополітичними проблемами тієї чи іншої держави, а з іншого – кожний етнос лише тоді ідентифікує себе як окрему націю, лише тоді коли входить у відносини з сусідніми країнами, тобто стає елементом (неважливо «суб'єктом» чи «об'єктом») офіційних, або ж напівофіційних чи, навіть, неофіційних міжнародних відносин. Адже кожен народ має свої, якщо й не політичні, то соціокультурні інституції відповідно до свого «національного характеру». Але як пов'язати національну історію з історією світовою і, навпаки, світову з національною та як інтегрувати національну історію у світову на основі раціональних наукових досліджень?

Очевидно, що при творенні концепції власної історії потрібно ґрунтовне зіставлення з історіями інших народів та держав світу, особливо, сусідніх. Розгляд минулого «зіткнення народів» в соціокультурному контексті дозволяє включити історію міжнародних відносин (а вона є складовою політичної історії як такої) у новітню систему координат історичної науки³. Адже у цій дослідницькій парадигмі дуже важливим залишається визначення зовнішнього по відношенню до «іншого», яким з точки зору історії міжнародних відносин, стає як правило сусідній народ або ж країна-«конкурент». Можливо, що історію міжнародних відносин у контексті застосування соціокультурного підходу можна і потрібно пов'язувати з таким новим напрямом історичних студій як імагологія, що передбачає вивчення причин і форм еволюції взаємних образів країн⁴. У цьому контексті, виокремлюють потестарну імагологію, що вивчає, які системи образів беруть участь у встановленні відносин панування і підпорядкування, в набутті та

³ Курилла И. Изучение истории международных отношений в социокультурном контексте // Новая и новейшая история. – №6. – 2012. – С.65.

⁴ Див. наприклад: Сенявский А., Сенявская Е. Историческая имагология и проблема формирования «образа врага» // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – № 2(6). – С. 54 – 72; Папилова Е. Имагология как гуманитарная дисциплина // Вестник МГГУ им. М.А. Шолохова. Филологические науки. – 2011. – № 4. – С. 31 – 40; Ощепков А. Имагология в курсе «теория культуры» // Высшее образование и мировая культура / Отв. ред. Вл. Луков, Н. Захаров. – Вып. 2. – Москва, 2010; Журавлева В. Изучение имагологии российско-американских отношений по обе стороны Атлантики: итоги и перспективы // Американский ежегодник – 2008/2009. – М., 2010. – С.142 – 166 та ін.

утриманні влади, у вибудовуванні зв'язків між різними групами еліт, з одного боку, і між пануючими і підвладними верствами суспільства, з іншого тощо⁵.

Сьогодні історію міжнародних відносин можна вивчати в межах методів політичної соціології⁶. Останні історіографічні конструкти дослідників міжнародних відносин також пов'язані із застосуванням т. зв. системного підходу, а саме розглядом історії у вигляді послідовності систем, що змінюють одна одну, в яких роль окремої держави на міжнародній арені залежала від її політико-правового положення відносно інших. З огляду на такий методологічний підхід, будь-яка зовнішньополітична система мала властивості, які не зводяться до властивостей «суми» держав, які її утворили⁷.

Не слід забувати про співвідношення міфу й історії у контексті імперської політики домінуючих націй або ж «великих держав» по відношенню до «неісторичних народів» чи «малих держав». Як слушно зауважив з цього приводу Володимир Потульницький, знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься усередині, або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, тобто з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак сили і панування над підкореними територіями⁸. Об'єктивно, що у відповідь на домінуючий міф з'являється міф «малої» нації, яка також формує власний «захисний» історіографічний простір.

⁵ Власть и образ: очерки потестарной имагологии: Сб. ст. / М. Бойцов, Ф. Успенский и др. – СПб., 2010. – С.12.

⁶ Aron R. Une Sociologie des relations internationales // Revue française de sociologie. – 1963. – Vol. IV. – №3. – P.308, 321; Цыганков П. Политическая социология международных отношений. – М., 1994.

⁷ Див.: Системная история международных отношений / Под. ред. А. Богатурова. – Т.1 – 4. – М., 2002 – 2004; Дегоев В. Внешняя политика России и международные системы: 1700 – 1918 гг. – М., 2004; Ревякин А. История международных отношений в новое время. – М., 2004 та ін.

⁸ Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К., 2002. – С.29. Див. також: Він же. Щодо дослідницьких пріоритетів у справі створення нового академічного синтезу української історії в контексті історії світової // Український історичний журнал. – №1. – 2014. – С.4 – 20.

З огляду на цю проблему, не тільки «внутрішня», але і «зовнішня» історія України досить часто розглядається як поле боротьби різних історіографічних схем, що формувалися її сусідами і які у різні історичні періоди прагнули до підкорення українських земель. При цьому кожна з домінуючих націй зазвичай виставляє іншу у своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить певні домінаційні міфи, які ще й донині панують у всесвітній історії⁹. Відзначаючи вплив міфотворчості на вивчення історії міжнародних відносин та зовнішньої політики Українського гетьманату в другій половині XVII – на початку XVIII ст. потрібно зауважити, що з моменту, коли Україна стала усвідомлювати себе повноцінним членом світового співтовариства (а це трапилося лише з проголошенням новітньої незалежності, тобто у 1991 р.), вона зіткнулася з тим, що її минуле спочатку або недостатньо добре знали та розуміли історики інших країн світу, або навмисно представляли історію міжнародного утвердження не тільки ранньомодерної, але й модерної Української держави XX ст. у спотвореному вигляді.

Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики раннього нового часу дуже тісно пов'язана і з таким важливим питанням як формування міжнародного права. Виникненню «права народів» або ж міжнародного права, за оцінкою дослідників, притаманні такі основні фактори: наявність певної кількості суверенних держав; знаходження держав на приблизно однаковому рівні культурного розвитку; існування спільних міжнародних інтересів; усвідомлення державами необхідності врегулювання своїх взаємовідносин нормами права¹⁰. Поза тим, у світовій історично-правовій науці розгорнулася дискусія стосовно того, що вважати за відправну точку для початку існування міжнародного права як такого. Зазвичай вказувалося на те, що Вестфальський «конгрес народів» 1648 року окрім проголошення принципу віротерпимості заклав основи для утворення більш широкої

⁹ Там само. – С.39.

¹⁰ Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Пер. с нем. под ред. В. Грабаря. – Юрьев, 1909; Буткевич О. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. – К., 2003. – С.157.

міжнародної системи, яка, в свою чергу, підготувала основи для формування нових незалежних держав¹¹. Адже саме у результаті діяльності цього конгресу була зруйнована стара зовнішньополітична ієрархія Священної Римської імперії Габсбургів, а багато європейських королів було зрівняно у владних правах з вищим до того часу австрійським імператором. Окрім того, було визнано незалежний статус Швейцарії та Голландії, а також укладено ряд угод в яких закладався принцип відносної стабільності «релігійної ситуації» у Європі та її міждержавних кордонів.

Поза тим, і сьогодні багато дослідників критикують творення історіографічного міфу про Вестфальський конгрес як основу для нового та новітнього міжнародного права¹². Під час цієї полеміки, зокрема, відзначалося, що історія утворення та функціонування ідеї міжнародного союзу, починаючи від XVII століття, стала боротьбою двох складових, а саме: по-перше, започаткуванням самостійних держав та зародженням правового спілкування між народами, а, по-друге, безперервною боротьбою за переважання одних держав та народів над іншими¹³. При цьому могутня монархічна влада, яка об'єднувала держави в імперії та королівства, розвивала в міжнародних відносинах ранньомодерного часу дуже енергійну політику, але дуже своєкорисливу, що полягала не тільки у «неповажанні» своїх підданих, але й ігноруванні незалежності та прагнення до самостійного статусу сусідніх держав.

Вважаємо, що вивчення та систематизація історичних знань у контексті дослідження історії міжнародних відносин нашої країни насамперед потребує звернення до проблеми політико-культурних взаємовпливів України-Русі¹⁴ і сусідніх та більш віддалених з нею держав, що мали відмінні

¹¹ Див.: Ивонина Л., Прокопьев А. Дипломатия Тридцатилетней войны. — Смоленск., 1996; Heinz Duchhardt. Der Westfälische Friede. Diplomatie - politische Zäsur - kulturelles Umfeld - Rezeptionsgeschichte. - München 1998; Michael Rohrschneider. Der gescheiterte Frieden von Münster. Spaniens Ringen mit Frankreich auf dem Westfälischen Friedenskongress (1643 - 1649). - Aschendorff, Münster 2007 та ін.

¹² Див., наприклад: Benno Teschke. Mythos 1648 - Klassen, Geopolitik und die Entstehung des europäischen Staatensystems. - Münster 2007.

¹³ Даневский В. Пособие к изучению истории и системы международного права. - Харьков, 1892. - С.34.

¹⁴ Вважаємо, що впроваджений М. Грушевським та його послідовниками у науковий обіг історіографічний термін «Україна-Русь» найповніше відповідає історичним реаліям як «збірна» назва тогочасної української території. Адже наприкінці XVI – XVII ст. на сучасні українські землі одночасно поширювалися та

цивілізаційні культурні традиції, оригінальні внутрішньополітичні устрої та систему правління¹⁵: імперіями – Австрійською, Османською і Російською; королівствами, царствами і ханствами – Польським, Шведським, Московським та Кримським; республіками – Венеціанською; князівствами і курфюрствами – Волошським, Литовським, Молдавським, Трансільванським та Бранденбурзьким; «військами» і ордами – Військом Донським, Буджацькою та Калмицькою ордами. Міждержавні відмінності внутрішньополітичних владних структур сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тієї чи іншої держави щодо країн-суперників/союзників, в т. ч. і ранньомодерної Української держави Гетьманату.

Особливу увагу треба звернути на антропологічну складову міжнародних відносин, адже у ранньомодерну добу політикум був надзвичайно персоніфікований особами своїх правителів та лише в окремих проявах набував модерного, тобто більш зрозумілого нам «тут і тепер», змісту. Зокрема, з історичної точки зору міждержавно-правові взаємини «тоді і вчора» уособлювалися, головним чином, через династичні, монархічні зв'язки та відносини у межах класичної тріади «зверхник/імператор – напівзалежний/король – залежний/князь»¹⁶ між володарями окремих держав, лідерами політичних утворень та військово-політичних угруповань. Хоча, звичайно, і на той час були певні винятки: згадаємо про існування

накладалися один на одного етнонімічні та хоронімічні назви «Русь», «Мала Русь/Мала Росія», «Червона Русь» та «Україна». При цьому «Русь» охоплювала усі етнографічні українські землі, а терени сучасної Східної Галичини означувалися як «Червона Русь». У свою чергу, «Україною» у вужчому сприйнятті називали землі Київщини та Брацлавщини, ширшому – Волині, Поділля, Чернігівщини, Київщини, а в окремих випадках, навіть Червоної Русі. Однак, якщо червоноруські землі у другій половині XVII ст. продовжували залишатися «шляхетськими», то Україна поступово ставала «козацькою», адже козацтво наполегливо перебирало на себе роль привілейованого елітного стану.

¹⁵ Порівняльний аналіз формування потестарних структур та інститутів влади у різних країнах пізньосередньовічної та ранньомодерної Європи нещодавно здійснено у ґрунтовній колективній праці: Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время / Отв. ред. Т. П. Гусарова. – Москва, 2011.

¹⁶ Чи не вперше на таку тричленність європейської владної ієрархії звернув увагу німецький історик та правник Йоганн Якоб Мозер (*Johann Jacob Moser*; 1701 – 1785 pp.), який у своїй праці «Про національний суверенітет взагалі» відзначив існування *суверенних, напівсуверенних та несувверенних* держав. У сучасній історіографії таку ієрархічність європейської влади у зв'язку з постановям Козацької держави добре проаналізовано у виданні: Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. Поза тим й до цього часу продовжує переважати твердження, що державою у XV – XVIII ст. можна називати лише державу-суверен, що не відповідає історичним реаліям.

Венеціанської та Голландської республік, Англійського протекторату Олівера Кромвеля, італійських комун тощо. Та навіть тогочасні республіки, протекторати чи комуни у зовнішніх стосунках мали визначатися зі своїм політико-правовим статусом. Політика персональних монархічних уній, династичні й спадкові проблеми, релігійні війни та інші військові конфлікти у добу Пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну викликали перерозподіли держав, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення великих об'єднаних королівств й могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, т. зв. «малими державами», які з свого боку змушені були визнавати себе залежними від більш сильніших монархічних дворів чи об'єднань держав – імперій, королівств або ж царств.

Очевидно, що розгляд виникнення, існування та занепаду Першого¹⁷ Українського гетьманату протягом 1648 – 1780-х років через призму історико-антропологічного підходу сприяло б новому диханню у сфері вивчення його «нової» політичної історії. У якому політико-правовому статусі по відношенню до сусідніх володарів протягом багатьох десятиліть функціонувала гетьманська влада як така? Адаже дипломатичні міжнародні акти укладалися правителями Української держави XVII – XVIII століть не тільки з турецькими султанами, кримськими ханами, польськими королями, московськими царями, але і з шведськими королями, молдавськими, трансільванськими та волооськими князями.

Розділ I.

¹⁷ Вважаємо таке історіографічне доповнення коректним з огляду на існування Українського гетьманату Павла Скоропадського у 1918 р., який можна означити як Другий Український гетьманат.

Міжнародна ситуація у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі та Україна

1. 1. Проблема міжнародних зв'язків між «великими» та «малими» державами Європи

Майже три сотні світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь на середину XVII ст. існували в межах т.зв. Священної Римської імперії німецької нації (інші назви – Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбургська монархія, Імперія Габсбургів тощо), яка була мультинаціональним державним утворенням.. Більшість з цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет (“*Landeshoheit*”) німецьких князів з правами складати союзи між собою та іноземними державами¹⁸. Єдиним обмеженням була умова не укладати такі союзи проти імператора.

“Священна імперія” була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами в складі Імперії¹⁹. Хоча імператори й намагалися укрупнювати свої володіння. Так, наприкінці XV ст. Максиміліан I, об'єднавши нижньоавстрійські та верхньоавстрійські землі в єдину адміністративну одиницю, додав до неї Тироль і Передню Австрію. Незабаром для управління цими територіальними складовими було започатковано таку центральну урядову установу як Регімент (“*Regiment*”)²⁰. Через деякий час ця назва перенеслася на українські землі, де в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. означала управління («регіментарство») гетьманів над лівобережною частиною України від імені московського царя.

¹⁸ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. - № 8. – С. 9.

¹⁹ Шульгин О. Нарис з нової історії Європи. - С. 142; Поршнева Б. Тридцателетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – Москва, 1976. – С. 64.

²⁰ Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. – С. 153-154.

Хоча австрійський імператор-цісар і вважався суверенним володарем, однак його влада була досить обмеженою й полягала у виконанні представницьких функцій, а також скликанні законодавчих зборів - Рейхстагу. Імператор лише санкціонував прийняті цим загальнодержавним органом закони та був сюзереном для васальнозалежних князів і лицарів імперії. Однак гасло “Австрія має володіти всесвітом” (“*Austriae est imperare orbi universo*”), яке імператор Фрідріх III (1437–1493) у вигляді аббревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для августійших володарів імперії і протягом наступних століть. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції: з одного боку, він був німецьким (австрійським) королем, а з іншого – потенційним володарем всього західного християнського світу²¹. На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її цісарів) і насадження її в суспільній свідомості була направлена майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою «Священна імперія» стала за панування Карла V Габсбурга (1519–1556), коли об’єднала під своєю владою Німеччину, Іспанію, Нідерланди, Італію й стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення цього імператора дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки – іспанську та австрійську. З огляду на геополітичний чинник та розташування України, під час розгляду різних міжнародних проблем Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, в основному, будемо звертатися до висвітлення політики саме австрійських, а не іспанських цісарів.

З 1526 р. під владою династії Габсбургів перебувала також Чехія, яка, незважаючи на це, залишалася окремою державою. Обрання чеським королем Фердинанда I Габсбурга відбулося за умови підписання ним т. зв. “Виборчих капітуляцій”. Вони передбачали право станів Чеського королівства на вільний вибір короля, повагу до їхніх релігійних прав,

²¹ Поршнев Б. Тридцателетняя война. – С. 59.

розміщення королівської резиденції в Празі тощо²². Однак австрійська влада не дотримувалася своїх зобов'язань і поступово обмежувала державні права Чехії. У результаті національно-визвольного повстання всіх чеських станів імператор Рудольф II у липні 1609 р. видав знаменитий маєстат-грамоту, який надавав чеським панам, рицарям, міщанам та селянам, окрім політичних прав ще й свободу віросповідання згідно Чеської конфесії 1575 р.²³. У 1627 р. новий імператор Фердинанд II підписав земельний статут за яким зберігалася Чеська держава й політичний зв'язок Чехії, Моравії і Сілезії. Однак процеси укріплення абсолютистської влади віденського двору спричиняли до значного обмеження чеської державності й перетворення цієї країни на одну з провінцій “клаптикової” монархії австрійських Габсбургів.

Саме Чехія на початку XVII ст., слідом за Нідерландами й Швейцарією, стала чинити опір традиційній монаршій владі й відмовилася від неї на користь національного короля. Певний час апологети законних “боговибраних” володарів називали його не інакше, як “узурпатором”. Через декілька десятиліть типологічно наближеною до проблеми державно-політичного самовизначення вищеназваних країн була ситуація в одній з найбільших “провінцій” Речі Посполитої – Україні.

За всієї могутності, всередині “Священної імперії” існувало ряд серйозних протиріч: державних – між імператорами і князями; конфесійних – між релігійними угрупованнями; національних – між німцями, слов'янами, угорцями та інш.; соціальних – між суспільними верствами й групами²⁴. Одним з протиріч, на думку науковців, є те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного “володаря всіх володарів” (“*augustissimus*”)²⁵.

²² Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 1996. – С. 186.

²³ Історія Чехії. - Москва, 1947. - С. 101.

²⁴ Поршнев Б. Тридцателетняя война. – С. 59.

²⁵ Порівн.: Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т. III. – 1994. – С. 99-100.

На Віденському з'їзді в 1515 р. польський король Сигізмунд I домовився з австрійським імператором та чесько-угорським королем стосовно підтвердження Другого Торунського Трактату (1466) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену²⁶. Ця держава-орден знаходилася в залежності від польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під сюзеренною владою Корони Польської перебували Брандербургське курфюрство, Молдавське та Волоське князівства (про що буде сказано нижче). Зважаючи на те, що від часу Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель перейшла до складу федеративної Речі Посполитої, більш детально зупинимося на характеристиці васально-сюзеренних відносин всередині Польсько-Литовської держави.

У результаті виборів на елекційному сеймі 1573 р. новим королем Польщі став брат французького короля Карла IX, молодий та енергійний Генріх Валуа. Він видав спеціальний привілей, який увійшов до історіографії під назвою “Генріхові артикули” й містив ряд пунктів зобов’язання монарха-сюзерена перед польськими станами. Зокрема, йшлося про дотримання принципу вільної елекції, скликання раз у два роки вального сейму, скликання посполитого рушення лише за згодою сейму тощо. Лише за погодженням з депутатами сейму король мав вирішувати питання про запровадження нових податків і мит, ведення війни та миру, зовнішньої політики. Окрім того, при королі мала діяти спеціальна наглядова рада, яка складалася з 16 сенаторів. Новообраний монарх повинен був утримувати кварцяне військо та участь шляхти у посполитому рушенні за межами країни. У разі невиконання королем цих зобов’язань шляхта мала право відмовити Генріхові Валуа в покорі йому як своєму сюзерену (“*de non praestanda oboedientia*”). Більше того, останній артикул договірних статей дозволяв шляхетському загалу скликати проти нього військову опозицію (т. зв. рокош). Королівська влада також обмежувалася також іншим документом під назвою “*Pacta conventa*”, що містив додаткові пункти, на яких польський

²⁶ Історія Центрально-Східної Європи. – С. 180.

монарх присягав польській і литовській шляхті²⁷. Представники останньої також присягалися королеві у своїй покорі, але за умови гарантування ним виконання вищеназваних “прав і привілеїв”.

Одним з перших шляхетських виступів проти королівської влади став Сандомирський рокош-конфедерація проти Сигізмунда III Вази на початку XVII ст. У 1606 р. невдоволена своїм становищем шляхта подала на розгляд королеві 64 пункти-артикули, які повинні були не лише гарантувати, але й значно розширити їхні васальні права. Після відхилення цих вимог між шляхетськими й королівськими військами розпочалися довготривалі бойові дії, які завершилися у 1607 р. перемогою центрального уряду та укладенням компромісної угоди. На варшавських сеймах 1607 і 1609 рр. традиція взаємної домовленості між королем і шляхтою набула законодавчого підґрунтя. Безумовно, відносини між королівським урядом і шляхетським станом подіяли й на стосунки між королем Речі Посполитої та Військом Запорозьким (як корпоративної військово-політичної структури) наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

Події загальноєвропейської Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. значно вплинули і на політичний розвиток бранденбургських земель, частина яких з 1525 р. під назвою Пруського герцогства перебували у васально-ленній залежності від Корони Польської, що було підтверджено варшавським сеймом 1611 р. Депутати законодавчого зібрання Прусії – Ландагу у випадку незгоди з рішеннями герцога-курфюрста мали право апелювати до польського сейму²⁸. До речі, це могла зробити навіть меншість ландагу. Невдовзі, у 1618 р., вони перейшли під владу курфюрста Бранденбургського. Згодом курфюрст і електор Прусії Фрідріх Вільгельм (1640-1688) об’єднав ряд місцевих володарів і заклав основи для утворення в 1701 р. Королівства Пруського. Однак задовго до того Прусія звільнилася від зверхності польського короля – в січні 1656 р. Фрідріх I Вільгельм домовився про анти польський союз з шведським королем Карлом X Густавом, а у вересні

²⁷ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. – Warszawa, 1990 – S. 173.

²⁸ История Европы. – Т. 4: Европа Нового времени (XVII–XVIII века) – Москва, 1994. – С. 167.

наступного року підписав угоду з Яном II Казимиром про своє звільнення з-під його опіки. Це стало можливим в результаті проведення ним гнучкої зовнішньої політики, яка отримала назву *Fuchspolitik* і в конкретному випадку полягала в тому, що під час другої Північної війни 1655–1660 рр курфюрст спочатку надав допомогу Швеції, а потім перейшов на бік польсько-австрійського табору за ціну відмови Речі Посполитої від леннозалежної Пруссії²⁹.

Міждержавні стосунки на Півночі Європи в період пізнього Середньовіччя та Раннього Модерну розвивалися наступним чином. Визначальною проблемою залишалася Кальмарська унія 1397 р., згідно з якою Данія, Швеція (у складі з Фінляндією) та Норвегія (разом з Ісландією) знаходилися під владою данського короля. На початку XVI ст. шведи виплачували до скарбниці короля Ханса 13 000 марок в обмін на певну автономію³⁰. Лише в результаті повстання шведських станів проти зверхності Данського королівства у 1523 р. було скасовано попередні унійні положення. Керівник національно-визвольного руху шведський шляхтич Густав Еріксон Ваза, був проголошений монархом новоутвореного королівства, а від 1544 р. (шведський Рикстаг визнав королівську владу спадковою) династія Вазів стала однією з провідних у цій частині Європи.

1. 2. Вплив Османської імперії на міжнародні відносини у Східній та Південно-Східній Європі

Починаючи з останньої чверті XIV ст. на європейську модель міждержавних стосунків почала значно впливати азіатська традиція відносин між монархами-сюзеренами та залежними від них правителями. *Ex Oriente Lux* (“світло йде зі Сходу”) - у цьому вислові концентрувався величезний вплив Османської імперії на політичний розвиток багатьох країн Європи, в тому числі й на їхні міжнародні відносини. Захоплення Османами колишніх територій Візантійської імперії на Балканах, де вже йшов процес зародження

²⁹ Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II: 1572-1795. – Warszawa, 1982. - S. 175.

³⁰ История Европы. – Т. 3: От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.) – Москва, 1993. – С. 211.

національних державних утворень, спричинило виникненню тут особливої “буферної зони” між Османською імперією та центральноєвропейськими країнами, яка складалася з васальнозалежних від султана держав (“дар ал-сульх” – країн миру). Хоча в даному випадку треба відзначити, що таке поняття, як “міждержавний васалітет”, було відсутнє в політико-правовій практиці середньовічної та ранньомодерної Османської імперії. Адже до виникнення поняття “дар ал-сульх” в уявленні мусульман християнські країни були тільки “світом війни”, в якому “невірні” могли лише покірністю (прийняттям мусульманства) й сплатою данини “купити” мир з мусульманами. Разом з тим, традиція вживати термінологію, притаманну “сюзеренно-васальним відносинам”, стосовно Османської імперії та залежних від неї країн є загальноприйнятою у світовій історіографії*.

Під турецьким сюзеренітетом з 1389 р. перебував Сербський деспотат, а в 1459 р. він був остаточно інкорпорований Мегмедом II. Наприкінці XIV ст. султаном були підкорені два Болгарські царства і деспотат Добруджа³¹. У першій половині XV ст. османськими васалами стали правителі Боснії. У цих залежних державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, змушуючи їх сплачувати щорічну данину (гараж або “*tributum*”) та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії³². 1526 року в підданство до Порти потрапила Дубровницька республіка, що почала надсилати данину до Стамбула. Вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій – області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пеллепонесі, островах Тосос та Ітра, що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній міжнародній торгівлі в цьому регіоні³³. Певними автономними правами володіли правителі Албанії, які під впливом

* Див.напр.: Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. - К., 1998. - С. 116-118; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. - М., 1984. - С. 38 - 39).

³¹ Димитров С., Манчев К. История на балканските народи XV-XIX вв. - София, 1971. - С. 18-19.

³² Іналджик Г. Османська імперія. - С. 116.

³³ Історія Центрально-Східної Європи. – С. 197.

Туреччини прийняли іслам. Лише наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, протягом наступних десятиліть насильного турецького протекторату опиралася сплаті данини.

Поступово протягом другої половини XV – XVII ст. балканські васальнозалежні держави були перетворені на провінції Османської імперії, які підлягали султанському наміснику. Ці провінції називалися еялетами (з тур. “влада”, “верховенство”), а турецький урядовець, який управляв ними - бейлербеєм (“беєм беїв” – старшим над старшими)³⁴. У 1527 р. на систему еялетів була поділена вся територія Боснії³⁵. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші балканські держави.

Треба зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, але й у гострій політичній та військовій суперечці між турецькими султанами й Габсбургами за право сюзеренітету. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., і боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р., і сербські деспоти Лазар, Стефан Лазар, династія Бранковичів наприкінці XIV - на початку XV ст. визнавали себе васалами королів Угорщини³⁶. Крім того, з кінця XVI ст. між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. Активніше від часу завоювання турками Угорщини (1521-1526) в суперечку за придунайські князівства вступають польські королі.

Власне, у цій довголітній боротьбі сюзеренів і зародилася традиція одночасної подвійної (а то й потрійної!) підлеглості правителів-васалів більш сильним монархам, що ворогували між собою. Водночас досить частою, зважаючи на міжнародну ситуацію, стала і політика заміни слабшими

³⁴ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. -Warszawa, 1994. - S. 13.

³⁵ Железнякова А. Босния под Османской властью в XV-XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. - Москва, 1990. - С. 170.

³⁶ Шушарин В. Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. - С. 45.

правителями своїх протекторів. Одним з перших таку гнучкість у зовнішній політиці продемонстрував сербський деспот Джурдже Бранкович (1427-1456), який навесні 1428 р., залишаючись васалом угорського короля Жигмонта (1387-1437), визнав васальну залежність від турецького султана Мегмеда II. При цьому він зобов'язався виплачувати Порті щорічну данину й надавати двотисячне кінне військо до османської армії³⁷.

Особливо цінними для нас є політичні відносини між господарями Волощини та Молдавії, з одного боку, й монархами Османської імперії, Польського й Угорського королівств - з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частої заміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постановом козацької держави в другій половині XVII ст. А тому зупинимося на їхньому висвітленні детальніше, зосередивши увагу на ключових моментах, що виникали у зовнішній політиці Молдавського князівства у зв'язку з його міжнародно-правовим статусом.

У 1372 р. молдавський господар Лацку визнав залежність від угорського короля Лайоша I. Однак через півтора десятиліття, інший правитель Молдавії Петро Мушат як васал склав присягу вже польському королеві. Згідно з даними джерел і твердженнями істориків, під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній “воєвода молдавський”, але також “народ і земля” країни (“*gentem atque terram*”), фортеці й інші володіння (“*ceteraque dominia*”)³⁸. Бояри, які перед тим обирали П. Мушата, також присягали й поручалися перед королем Польщі за свого правителя не лише від свого імені, але й “усіх других землян” (“*et aliorum omnium terrigenarum terrae*”) Молдавії³⁹. Однією з головних причин такого кроку молдавського воєводи, як стверджує Л. Семенова, було його прагнення

³⁷ Его же. Королевство Венгрия и Османская империя (XV- первая четверть XVI в.) // Там же. - С. 105.

³⁸ Costăchescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. - Vol. II. - Bucuresti, 1959. - P. 599; Параска П.Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 64.

³⁹ Costăchescu M. Documente. - P. 601.

забезпечити північні та північно-східні кордони князівства від можливого ворожого нападу колишнього протектора⁴⁰. У 1393 р. польському королеві Владиславу Ягайлу присягнув черговий господар Роман I, а в 1404 р. королівським васалом визнав себе Олександр Добрий. Вони також присягали Короні Польській від імені усіх жителів Молдавії. У 1433 р. Владислав Ягайло видав універсал, який підтверджував його сюзеренітет над тогочасним молдавським господарем, а також всі сюзеренно-васальні договори, укладені між Польщею і Молдавією, починаючи з 1387 р.⁴¹ З 1456 р. господар П. Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно сплачував данину султану Мегмеду II. Гарадж Молдавії цього року становив 2 000 дукатів, але за неповні два століття він збільшується і в 1593 р. становить 65 000 дукатів⁴². Таким чином, з цього часу можна говорити про започаткування польсько-турецького кондомініума над Молдавським князівством⁴³.

Продовжувачем політики молдавського полівасалітету став наступник П. Арона господар Штефан III, який правив з 1457 до 1504 р. Вибираючи між угорською і польською зверхністю, він у 1459 р. надав перевагу останній, що було спричинене більшою свободою політичного маневру для правителя Молдавії. Адже польський король у той час був зайнятий суперництвом з Московською державою⁴⁴. Водночас цей молдавський господар сплачував данину турецькому султану, а, отже, був його ленним васалом. Лише у 1473 р. Молдавське князівство припинило посилати гроші до Стамбула. Через два роки, 12 липня 1475 р., господар Штефан III оголосив себе підданим угорського короля Матвія, а 8 вересня того ж року признав сюзеренітет польського короля Казимира. Такі дії молдавського правителя

⁴⁰ Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев, 1972. - С. 208.

⁴¹ Параска П. Территориальное становление Молдавского феодального государства. - С. 65.

⁴² Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. - Москва, 1974. - С. 241.

⁴³ Греков И. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50-70-е гг. XV в. // Османская империя и страны... Европы в XV-XVI вв. - С. 65.

⁴⁴ Семенова Л. Некоторые аспекты международного положения. - С. 208.

були спричинені нічим іншим, як загрозою окупації князівства турецькими військами. Окрім того, згідно з дослідженнями російського історика І. Грекова, Штефан III свідомо здійснював тактику лавірування між Туреччиною, Угорщиною і Польщею і тим самим забезпечував “збереження самостійності свого князівства”⁴⁵.

1485 р. молдавський господар підтвердив свій васалітет перед польським королем, а 1489 р. склав присягу новому угорському королю Матяшу Корвіну. Однак це так і не убезпечило Молдавське князівство від загрози турецької експансії - у 1495 р. за спиною Штефана III Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання її сюзеренітету над усіма дунайськими князівствами. З огляду на це, частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турецького султана. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою⁴⁶.

Протягом XVI ст. Молдавське князівство продовжувало бути державою, де перехрещувалися інтереси багатьох країн - Османської імперії, Корони Польської, Угорського королівства, Священної Римської імперії, Апостольської столиці, Великого князівства Литовського. З середини цього століття свою політику щодо Молдавії почало формувати й українське козацтво⁴⁷.

Господарі, які досить часто змінювалися, продовжували політику полівасалітетної підлеглості й часто змінювали своїх зверхників, зважаючи на конкретну військово-політичну ситуацію в регіоні. Але з часом це придунайське князівство все більше й більше втягувалося у сферу впливу могутньої на той час Порту. З 1520-х рр. султани вже починають

⁴⁵ Греков И. Османская империя и страны. - С. 76.

⁴⁶ Гонца Г. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV - начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 104.

⁴⁷ Леп'явко С. Формування молдавської політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 79–88.

затверджувати господарів Молдавського князівства, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині 16 ст. право затвердження чергового господаря перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з молдавським боярством⁴⁸. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Також щорічно він мав сплачувати данину, яка, наприклад, у 1524 р. становила 14 тис. дукатів. Окрім щорічного хараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще і надзвичайну грошову данину (*“tributum extraordinarium”*). Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки (*“пешкеш”*), які в грошовому чи натуральному вигляді підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султанами допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці. Рівень цієї самостійності визначався міжнародними планами Османської імперії того чи іншого періоду. Як відзначають фахівці з цієї проблеми, дозволена Портою свобода зовнішньополітичної діяльності спричиняла в самому князівстві прагнення спочатку до збереження незалежності, а потім до її відновлення⁴⁹. *“Підкорені християнські народи не прийняли іслам і не асимілювалися з турками... Ці народи почали домагатися відокремлення від турок”*⁵⁰, - писав з огляду на це турецький історик А. Ніязі.

Очевидно, саме тому в XVII ст. васальні права молдавських господарів значно обмежуються, а їхні обов'язки щодо свого, вже майже постійного сюзерена - турецького султана - збільшуються. Д. Кантемір зазначав, що, починаючи з 30-х рр. XVII ст., у правителів Молдавського князівства відібрали право *“оголошення війни та миру”* й укладення договорів з іноземними державами⁵¹. На знак вдячності за своє призначення (султан

⁴⁸ Семенова Л. Взаимоотношения Дунайских княжеств с Османской империей в XVI в. // Османская империя и страны... Европы в XV - XVI вв. - С. 193.

⁴⁹ Там же. - С. 194.

⁵⁰ Nigazi A. Tarih. 3. - Istanbul, 1963. - P. 55 - 56.

⁵¹ Кантемир Д. Описание Молдавии. - Кишинев, 1973. - С. 44.

віддавав господарю Молдавію в управління “як винагороду” за його вірність і відданість імперії) новий правитель князівства був зобов’язаний: 1) вірно й правдиво служити султану; 2) підкорятися його наказам; 3) захищати підданих султана; 4) спостерігати за тим, що відбувається в таборі ворогів і присилати відомості про них; 5) мати з султаном спільних ворогів і друзів; 6) бути задоволеним тими прибутками, які одержує; 7) нічого насильно не вимагати у своїх підданих; 8) посилати султану данину й подарунки у визначений термін⁵². Призначений господар отримував з рук султана ознаки князівської влади (бунчук, санджак, кафтан, булаву, тощо) і відправлявся до Молдавії, куди його супроводжував султанський урядовець. Після прибуття останній зачитував перед місцевими боярами фірман падишаха, в якому говорилося: “...Вам же повеліваємо бути у всьому помірними і послухними йому (господарю. - *Т.Ч.*), виконувати належно і без затримки все, що від вас вимагатиметься, згідно з нашими наказами”⁵³. Таким чином, зважаючи на вищевикладене, Д. Кантемір дійшов висновку, що у цей час найвище право верховної влади перейшло від господарів до султана⁵⁴. Хоча в турецькому фірмані, який був захоплений і спалений Яном III Собеським під час молдавського походу польської армії у 1686 р., зазначалося: “Молдавія добровільно, ніким не силувана, запропонувала свою покірність османському імператору і за це... нічого іншого від князя (молдавського. - *Т.Ч.*) не вимагається, окрім як щоденної присилки через вірних бояр до Високої Порти чотирьох тисяч золотих”⁵⁵. А, отже, категорично говорити про передачу суверенних прав від господаря до султана в цьому випадку не можна.

Однак такий стан взаємовідносин між Османською імперією та Молдавським господарством не означав, що серед боярської еліти не виникало інших планів щодо зовнішньополітичної орієнтації своєї країни. У

⁵² Власова Л. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV - начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, 1988. - С. 110-111.

⁵³ *Цит. за:* Кантемир Д. Описание Молдавии. - С. 79.

⁵⁴ Там же. - С. 44.

⁵⁵ *Цит. за:* Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. - Vol. II. - Bucuresti, 1878. - P. 274.

середовищі правлячої верхівки в цей період виникає два угруповання - “протурецьке” і “прохристиянське”. Представники першого продовжували підтримувати вже “традиційне” османське зверхництво. Друге - виношувало проекти повернення до польського сюзеренітету або ж планувало для себе інших протекторів - Московську державу чи Габсбургську монархію.

Проекти договорів васального підданства московському царю та польському королеві виникали серед молдавського боярства у 1654, 1656, 1673 та 1684 рр. Австрійському імператору молдавани хотіли піддатися у 1690 р. Оцінюючи їхню правову основу, П. Советов стверджував, що проекти, надані Росії в 1656 р. та Польщі в 1684 р., “вирішували питання на користь сеньйоріально-вотчинних відносин власності”, а проект договору 1673 р., наданий господарем Ш. Петричейку королю Речі Посполитої Міхалу Корибуту, “зберігав перевагу феодално-державних приватних відносин”⁵⁶. Отже, молдавсько-російський і молдавсько-польський договори, так само як молдавсько-австрійський договір, передбачали сюзеренно-васальні стосунки між монаршою владою та правителями Молдавського князівства.

Крім того, під час походів польської армії до Молдавії у 1686 та 1691 рр. король Речі Посполитої також намагався привести місцеве населення до визнання його протекції. Але після завершення військової операції 1686 р. Ян III Собеський відзначив “непостійну вірність” молдаван, які “всі свої обіти і на святому Євангелії вчинені присяги скоро відкинули...”⁵⁷. В універсалі, зверненому до господаря і всіх станів князівства під час походу 1691 р., польський король нагадував молдаванам про те, що він є їхнім законним сюзереном (“*panom didycznym*”) і обіцяв звільнити їх від турецького рабства й зберегти всі старовинні “права та вольності”⁵⁸. Проте, як засвідчував очевидець тих подій венеціанський резидент Альберт (жовтень 1691 р.), поляки так і не знайшли спільної мови з

⁵⁶ Советов П. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII - начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. - Москва, 1979 - С. 317.

⁵⁷ Documente privitoare la istoria romanilor. In 44 vol. - Supl. II., Vol. III. - Bucuresti, 1900. - P. 155-156.

⁵⁸ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziariusz i relacje z lat 1691 - 1696 / Wyd. J. Wolinski. - Wrocław, 1958. - S. 14-16.

молдавськими боярами⁵⁹. Очевидно, що однією з причин цього була відмова Речі Посполитої у військовій допомозі князівству в 1689 - 1690 рр., коли Молдавії загрожувало вторгнення габсбургських військ.

Не чекаючи на допомогу від Польщі й Туреччини, лідери “прохристиянського” (К. Кантемір) і “протурецького” (М. Костін) боярських угруповань таємно один від одного розпочали переговори з представниками австрійського командування. Невдовзі вони об’єднуються перед загрозою окупації своєї країни і підписують не вигідний для себе (австрійці встановили більшу, ніж турки, данину) договір про васальну підлеглисть Габсбургській династії⁶⁰. Однак щойно, у зв’язку із зміною міжнародної ситуації, проблема вторгнення імперських військ відпала, господар М. Костін відмовився визнавати умови укладеного раніше договору. Ще два десятиліття Молдавське князівство перебувало під турецьким протекторатом, але як тільки виникла змога відмовитися від нього, господарі скористалися цим шансом. 13 квітня 1711 р. правитель Молдавії Д. Кантемір укладає васальнозалежний договір з російським царем Петром I, який також не був довговічним⁶¹.

Таким чином, більш ніж три століття правителі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного союзника на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

Крім балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у васальній залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що

⁵⁹ Власова Л. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80 - 90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье. - С. 336.

⁶⁰ Там же. - С. 338.

⁶¹ Кириченко Н. Текст русско-молдавского договора 1711 г. и соответсвие его летописи М. Некулчи // Вековая дружба. Сб. ст. - Кишинев, 1961. - С. 319.

протягом XVI ст. були ще такі “християнські васальні (від султана – Т.Ч.) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у 17 ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства - Кримський ханат...”⁶². Про зародження та еволюцію полівасалітетної політики Українського гетьманату розповімо в наступних розділах книги, а зараз окреслимо основні моменти, які висвітлюють державну залежність ще одного придунайського князівства – Трансільванії, а також Кримського ханату (що так само, як і частину Османської імперії, територіально зараховуємо до країн Південно-Східної Європи).

Близько півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., Трансільванія (угор. “*Erdely*” - Ердей, інша назва князівства – Семиграддя) у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином Угорщина була поділена між Османами і Габсбургами. Відтоді виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 000 золотих толарів⁶³. Однак Габсбурги не залишали Трансільванію в спокої – в останній чверті XVI ст. вони змогли відновити свою зверхність над її князями в результаті П’ятнадцятилітньої війни (1592-1606) з Османською імперією.

У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов’язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглість австро-угорському монархові. Рудольф погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізмунда та відсутності

⁶² Іналджик Г. Османська імперія. - С. 118; Порівн. також: Kołodziejczyk D. Ejalet Kanieniecki. - S. 19.

⁶³ Блашкович Й. Два турецьких документа к истории Трансильвании // Восточные источники. – С. 150.

спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля⁶⁴.

У результаті національно-визвольного повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. проголосили князем Трансільванії й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). За допомогою турецьких військ Бочкаї мав ряд важливих перемог над габсбургською армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії - меч і корону. У липні наступного року він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і територія сучасної Закарпатської України⁶⁵. 11 листопада того ж року між двома монархами – австрійським цісарем і турецьким султаном, а також залежним від Порти трансільванським князем був укладений Житваторокський мир, який припинив П'ятнадцятилітню війну. Згідно з його положеннями, Габсбурги виплачували Османам 200 тисяч форинтів, а Трансільванія визнавалася васалом Туреччини. Її васалітет полягав у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов'язковому затвердженні султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства⁶⁶. Разом з тим, угорські князі увільнялися від постачання до Стамбулу податку продовольством.

Коли у квітні 1613 р. князь Габор Баторій відмовився від султанської зверхності й перейшов під цісарський протекторат, Агмед I добився його зміщення й виборів на князівський трон свого ставленика Габора Бетлена. Це обрання відбулося за підтримки 80-тисячної турецької армії, а державні збори Трансільванії були скликані великим візирем. З цього часу князівство стало виплачувати данину в розмірі 10 тисяч золотих. У листі султана

⁶⁴ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1998. – С. 33.

⁶⁵ Блашкович Й. Два турецких документа. – С. 151.

⁶⁶ Шушарин В. Королевство Венгрия и Трансильвания. – С. 42.

Мустафи до польського короля Сигізмунда III за 1623 р. відзначалося: "... Особливо це (стосується. - Т.Ч.) семиградського воєводи Бетлена Габора, найславнішого серед правителів... Він вірний і славний слуга і невольник нашої Порти, а семиградська держава з часів наших предків доблесних і благородних є нашим спадковим володінням"⁶⁷.

У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими "удільними" державами. В окремі періоди це князівство виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбургської династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або опираючись на Відень вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбавитися впливу Порти⁶⁸. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі : один підтримувався Австрією, другий - Туреччиною. Після того, як коаліція європейських держав у 1683 р. перемогла османську армію під Віднем, Трансільванія остаточно відійшла під зверхність австрійської корони. 4 грудня 1691 р. імператор Леопольд I надав його правителю диплом ("*Magna Charta Diploma Leopoldiani*"), в якому були виписані васальні "права і привілеї" місцевого князя⁶⁹. Протягом XVIII ст. Габсбурги суворо дотримувалися прав, наданих Трансільванії у попередні роки.

З 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебував Кримський ханат. Хан Менглі-Гірей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмеду II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хан як васал султана перебував на становищі "тікме" –

⁶⁷ Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. докум. и мат. - Москва, 1984. - С. 192.

⁶⁸ Медведева К. Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50 - 60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – С.188

⁶⁹ Вознесенский Н. Очерки Трансильвании. - Санкт-Петербург, 1849. - С. 22.

призначеного)⁷⁰, надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями⁷¹. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі⁷². Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, але й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисараю і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримське ханство виступало як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Окрім того, як зауважив Ярослав Федорук, військова потуга ханства була на більш високому рівні, ніж у інших турецьких васалів⁷³. Одночасно в зовнішній політиці Криму XVI – XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше – виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге – намагання протиставити себе Османській імперії й стати на шлях самостійної політики⁷⁴.

Такі специфічні державні утворення Північного Причорномор'я, як Білгородська, Ногайська та Єдисанська орди були в підданстві кримської династії Гіреїв, а отже, визнавали сюзеренітет султанів Османської імперії. Так, зобов'язання ногайських мурз перед Кримським ханством полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передача частини здобичі та виділення невеликої грошової суми за кожного полоненого⁷⁵. Разом з тим, влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною - у 1621 р. правитель Ногайської орди Кан-Темір з роду Мангітів, минаючи попередній сюзеренітет кримського хана, склав присягу особисто

⁷⁰ Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 – 1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1995. – С. 117.

⁷¹ Греков И. Османская империя и страны. - С. 74-76.

⁷² Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 – 1700 рр. – С. 118; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996. – С. 7.

⁷³ Федорук. Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Частина I: 1654 рік. – Львів, 1996. – С. 7.

⁷⁴ Греков И. К вопросу о характере политического сотрудничества Османской империи и Крымского ханства в Восточной Европе в XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье... – С. 302.

⁷⁵ Тунманн. Кримское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 46.

султану Осману II⁷⁶. Лише після певних військових дій (у поході проти Ногайської орди на боці татарів виступало й Військо Запорозьке) хану Мегмеду-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносинах кримчаків з підлеглими їм причорноморськими ордами траплялися і в наступні роки.

Отже, на переломі Середньовіччя та Ранняго Модерну формується традиція полівасалітетної залежності правителів слабших і менших держав (Молдавія, Волощина, Трансільванія, Прусія, ряд балканських та причорноморських країн), які, з огляду на неможливість відстояти свою незалежність та бажання утримати владу над підлеглими територіями, шукали для себе захисту серед більш могутніх династичних володарів Європи та Азії.

1. 3. Витоки зовнішньої політики Війська Запорозького

Витоками міжнародної політики Війська Запорозького, що сягають своїм корінням середини XVI ст., були часті зміни зверхниками українського козацтва підлеглих задля тиску на того чи іншого володаря-сюзерена з метою здобуття для себе більших *privilegia et libertates*. Саме тоді староста прикордонних українських воєводств Великого князівства Литовського князь Дмитро Вишневецький, зорганізувавши навколо себе розрізнені козацькі ватаги, розпочинає складну й небезпечну політичну гру. Вона полягала у відмові від підлеглих законному (“природному”, “діничному”) суверену на користь іншого, більш вигідного монарха, задля втілення в життя планів боротьби проти татарської загрози. Спершу Д.Вишневецький, перебуваючи в статусі підданого польського короля й великого князя литовського Сигізмунда, в 1553 р. самовільно їде до Стамбула, де зустрічається з турецьким султаном Сулейманом I Пишним й, очевидно, просить у того захисту від його неслухняного васала, кримського хана Девлет-Гірея. З цього приводу Михайло Грушевський писав, що у князя “була ідея союзу на два фронти: опираючися на Литовсько-Польську державу й підтримувати добрі

⁷⁶ Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV ст. – 1783 р.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 246.

відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим”⁷⁷. Як відзначав сучасний дослідник біографії Вишневецького Любомир Винар, ця гіпотеза видатного історика хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. XVI ст.⁷⁸ Не одержали підтримки й версії Дмитра Яворницького та Н.Йорги про прийняття Д.Вишневецьким турецького підданства⁷⁹ - після повернення зі Стамбулу він зустрічається з королем Сигізмундом й отримує від нього охоронний універсал.

Однак вже 1556 р. Д.Вишневецький висилає своїх представників до московського царя Івана IV Грозного з проханням про перехід до нього в підданство на основі виконання військової служби. Наступного року він складає присягу царю як своєму сюзерену (а отже, “зраджує” королеві) й одержує за це у володіння від Івана IV Грозного містечко Белев з навколишніми селами й 10 000 рублів⁸⁰. Однак через п’ять років, зважаючи на своє призначення воєводою на Кавказ, Д. Вишневецький пориває з московською протекцією й повертається до Литви. Тут у 1561 р. він одержує з рук короля універсал, в якому говорилося, що “ він може добровільно в державах наших жити, користуючись всякими вольностями і свободою, як і другі княжата, панята й обивателі держави нашої”⁸¹

Але вже вкотре руського князя не влаштовує спокійне життя королівського підданого – влітку 1563 р. Д.Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону без дозволу короля здійснює похід до сусіднього Молдавського князівства з метою оволодіння господарським тронем. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон, відправлено до Туреччини, де й згодом страчено.

⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VII. - К., 1995. - С. 116.

⁷⁸ Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. - Дрогобич, 1992. - С. 27.

⁷⁹ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. - Т. 2. - Львів, 1991 – С. 16-21; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. - Vol. III. - Gotha, 1910. - P. 112.

⁸⁰ Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. - 1897. - Т. 56. - С. 521.

⁸¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). - Т. 2. – Санкт-Петербург, 1865. - С. 155-157.

Таким чином, за досить короткий проміжок часу (з 1553 до 1563 рр.) Д.Вишневецький налагоджує стосунки з турецьким султаном, після чого “зраджує” короля Польсько-Литовської держави й переходить на бік московського царя, а через деякий час знову повертається до “діничного” сюзерена, щоб, вкотре порушуючи умови підданства, бути страченим колишнім союзником – султаном Османської імперії. Очевидно, що поруч з багатьма іншими чинниками (серед яких визначальним був авантюристичний характер самого Вишневецького), однією з основних мотивацій, які штовхали провідного політичного діяча пізньосередньовічної України на зміну своїх зверхників, було, за словами того ж М.Грушевського, намагання Д.Вишневецького, а за ним і наступних провідників українського козацтва, “грати певну міжнародну роль”⁸².

Але якщо руський князь і староста прикордонного воєводства Великого князівства Литовського ще певною мірою не був повноправним виразником інтересів набираючого сили українського козацтва, то в наступні десятиліття його старшина здійснює спроби конституювати своє утворення як організацію “рицарського люду”, що перебуває на військовій службі у польського короля. Це спричинило до появи універсалу Сигізмунда II Августа щодо козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому відзначалося : «... при замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає»⁸³. А вже через чотири роки польський король виводить «козаків, які на службі нашій» з-під юрисдикції місцевих урядовців, підпорядковуючи їх напряду великому коронному гетьману Речі Посполитої Юрію Язловецькому, а «старшим і суддею» над козацтвом («над усіма козаки низовими») призначає шляхтича Яна Бадовського. На думку видатного українського історика Михайла Грушевського, «козацька реформа» 1568 – 1572 рр. стала початком своєрідного імунітету козацтва у Польсько-Литовській державі. Саме так розпочинався довготривалий процес

⁸² Грушевський М. Історія України-Руси. - Т. VII. - С. 114.

⁸³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч. 3. – Т. I. – К., 1863. – С. 4 – 5.

автономізації майбутнього Війська Запорозького, що з часом утворило власну державну автономію.

16 вересня 1578 р. між королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм і представниками запорозького козацтва був підписаний спеціальний договір (*“Postanowienie z Nizowcy”*), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню. Цей загін повинен був підкорятися великому коронному гетьманові Михайлові Вишневецькому та «...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...»⁸⁴. Лише в цьому випадку реєстровцям гарантувалося повернення тих «прав і вольностей», які вони мали за Сигізмунда II Августа. У листопаді того ж року Стефан Баторій надіслав до Запорожжя великий прапор, а у грудні набрані козаки мали скласти присягу своєму зверхнику. Зрозуміло, що з правової точки зору цей акт не можна оцінювати в рамках класичного сюзеренно-васального договору. Тут швидше йшлося про набір військового підрозділу за аналогією із «затягненням» чужоземних найманців, яке досить часто практикувалося у цей період польським урядом.

З часом у середовищі українського козацтва угода про військову службу стала сприйматися не інакше як домовленість між сюзереном – королем та васалом – «низовим козацьким товариством». Свідченням цьому є лист за 1589 р. від «низового товариства» до великого коронного гетьмана й канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, у якому, зокрема, говорилося: «...як служили славному і святої пам'яті небіжчику королю Стефанові правдиво і послуги наші були значними, так і зараз ми бажаємо служити вірно Королю Й[ого] М[илості]»⁸⁵. На звернення Я. Замойського про військову допомогу козаки відповіли згодою, але лише за умови надання їм спеціальної охоронної грамоти – «глейтовного листа».

⁸⁴ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 54.

⁸⁵ *Цит. за:* Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 46 – 47.

Традиція посилається на Стефана Баторія як свого найкращого протектора продовжувалася і в наступні роки та набула нового забарвлення з початком Української козацької революції середини XVII ст. У листопаді 1648 р. гетьман Богдан Хмельницький писав до трансільванського князя Юрія Ракоці, що саме від польського короля (і колишнього князя Трансильванії) Стефана Баторія «...багато привілеїв і вільностей ми маємо і тепер укрити нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами»⁸⁶. Цей вислів засвідчував, що на першому етапі революції ті «права і вольності», які були отримані Військом Запорозьким ще в кінці 70-х - на початку 80-х рр. XVI ст. від Стефана Баторія (і не дотримувалися його наступниками) легітимізували, на думку українського гетьмана, збройний виступ козацтва за відновлення (“*renovatio*”) цих привілеїв у середині XVII ст.

Протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства, яке підпорядковувалося Османській імперії, було здійснено понад два десятки великих походів українського козацтва. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента в боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне, під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомила не лише з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства у боротьбі між європейськими (Австрія, Польща, Угорщина) та азійськими (Туреччина) монархіями. Набутий досвід українські козаки почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав.

⁸⁶ Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К., 1961. – С. 84 - 85.

Розділ II.

Зародження української дипломатії

(Остання третина XVI – 40-і рр. XVII ст.)

2.1. Перший антиосманський союз Європи та Україна

Участь окремих європейських держав у П'ятнадцятилітній війні з Османською імперією призвела до ідеї створення на чолі з римським папою Климентом VIII (1592 – 1605) першої антитурецької коаліції. Вона отримала назву Священна Ліга й була започаткована у 1593 р. за ініціативою Апостольської столиці. До цього міжнародного об'єднання увійшла Іспанія, декілька держав Італії та Австрійської імперії, а в 1594 р. Трансільванія. Діяльність Ліги обмежувалася оплатою і спорядженням військових загонів

найманців, які воювали проти турків під керівництвом австрійських воєначальників. Складовою частиною загальноєвропейських планів першої християнської Священної Ліги стала й військова діяльність українського козацтва.

Україна-Русь, яка спочатку виступала такою собі заручницею війн між Сходом та Заходом згодом стала її дієвим учасником. З кінця XV століття тоді ще розрізнені козацькі ватаги Середнього Подніпров'я хоча й не завжди успішно протистояли татарським наїздам на українські землі, але з часом, протягом другої половини XVI століття, задекларували себе як військово-рицарський стан Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, та змушують рахуватися з собою оточуючих мусульманських та християнських володарів. З утворенням першої Священної Ліги у 1593 – 1594 роках Австрійська імперія та Ватикан визнали українське козацтво за окрему потужну військову силу й залучили його до війни проти Османської імперії на землях Молдавії, Північного Причорномор'я та акваторії Чорного моря. Військо Запорозьке у 1594 р. налагодило політичні стосунки з головним противником Османів - Австрійською імперією, а її козацькі ватажки прийняли клейноди від цісаря Рудольфа II Габсбурга та встановили контакти з Апостольською столицею в Римі. У результаті козаки під керівництвом отаманів Богдана Микошинського, Григорія Лободи та Семерія Наливайка здійснили ряд дієвих походів на османські фортеці, які захищали яничари – Білгород (Ак-Керман), Килію, Ізмаїл, Бендери (Тягиню), Очаків та Азов (Азак). Окрім того, за планом Відня українці відвоювали у турків молдавську столицю Ясси та билися з яничарами на теренах Угорщини. Саме з цього часу розпочався процес суб'єктивізації козацької України у довголітньому християнсько-мусульманському конфлікті.

Ще у 1584 р. представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті запропонував її королю Стефану Баторію використовувати для боротьби з Османською імперією військові сили степового рицарства. При цьому, на думку папського нунція, до початку

офіційно оголошеної війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Король відповів ватиканському дипломату, що султан не повірить у те, що українці самостійно зможуть організувати такі великі походи й висловив сумніви щодо спроможності ефективних дій запорожців під час регулярної війни⁸⁷. Зацікавленість Ватикану козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні, який налагодив стосунки з одним із козацьких ватажків, ймовірно, Яном Оришовським⁸⁸. Згідно з джерелами, останній навіть мав свій план війни з турками, який він виклав італійцю. Цей план полягав у наступному: козаки спочатку мали розгромити Кримське ханство, а потім за двадцять днів здійснити похід до Стамбула з метою його завоювання.

Передбачалося, що на підмогу до козаків мають залучитися усі підневільні балканські народи, а також донські козаки, черкеси й певна кількість татар. Я. Оришовський запевняв К. Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією, а у разі штурму Стамбула до козаків мають приєднатися тисячі невільників-християн. Для забезпечення такої військової операції козацький ватажок просив надати йому 25 – 30 тисяч дукатів⁸⁹. На основі плану Я. Оришовського за допомогою польського дипломата К. Держка було написано спеціальний меморіал латинською мовою, який Гамберіні мав передати до Ватикану та Венеції⁹⁰. У цьому документі вказувалося, що для організації козацького походу на турків потрібні лише гроші й свята хоругва із зображенням розп'яття Христа від папи римського. Передбачалося, що після переходу українців через Дунай, до них відразу ж приєднаються болгари, серби та албанці. Гамберіні й справді зустрівся з урядовцями Венеції й передав їм меморіал. Однак, з огляду на те, що ця італійська республіка вже підписала мирний договір з Високою Портою,

⁸⁷ Boratynski L. Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576 – 1584). – Krakow, 1903. – S.86; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах. – С.150.

⁸⁸ Леп'явко С. Ян Оришовський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997. – С.202 – 210.

⁸⁹ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах. – С.151 – 152.

⁹⁰ Королев В. Босфорская война. – Ростов-на-Дону, 2002. - С.614 – 615.

козацький проект виявився недоречним. Не зреагував на пропозицію нападу українського козацтва на Стамбул й Папа римський Сікст V. Але за декілька років Ватикан вже сам звернув увагу на Україну.

Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної Ліги низові козаки на початку 1594 р. вислали посольство до імператора Священної Римської імперії австрійської/німецької нації Рудольфа II Габсбурга: "...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. - *Т.Ч.*)"⁹¹. Коли до імператорської резиденції у Празі прибуло козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича Станіслава Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним народом й хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман⁹². 7 лютого 1594 р. Хлопицького як "старшого над дніпровськими козаками" було приведено до присяги імператору й відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорозжя виїхав відомий австрійський дипломат Еріх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора⁹³. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів Священної Ліги. Як відзначають історики, Австрія пішла на цей неординарний крок, оскільки для неї було життєво важливим знайти нового союзника й поширити театр воєнних дій проти турків на Північне Причорномор'я та Молдавію⁹⁴. Тим самим сили Османської імперії розпорозувалися й відтягувалися з Балкан та Центральної Європи.

За домовленістю з Е. Лясотою, загін запорозьких козаків, який очолював отаман Богдан Микошинський, на 50 чайках (близько 1 тис. 300 чол.) у травні-червні 1594 р. здійснюють похід через гирло Дунаю на

⁹¹ Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. – Санкт-Петербург, 1851. - Т. 1. - Стлб. 1282.

⁹² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. - С. 102.

⁹³ Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. - Вып. 1. - С. 147 – 148; Сокульський А. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К., Запоріжжя, 2003. – С.278 – 296.

⁹⁴ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т.1. – К., 2006. - С.335.

турецькі володіння у Чорному морі. Цікаво, що посол австрійського імператора під час своєї дипломатичної місії залишив досить ґрунтовний опис українських міст і селищ, козацького устрою, місцевих звичаїв і традицій, природи тощо. Окрім того у своєму щоденнику Е. Лясота помістив переписку між австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом та отаманом Микошинським.

У листопаді 1594 р. до України відправився представник Апостольської столиці Олександр Комулович, який очевидно перед тим ознайомився з планом Оришовського-Гамберіні-Держка. Він за дорученням Климентія VIII мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств - Трансільванії, Валахії й Молдавії з “рівноправною участю в ній козацтва”⁹⁵. Комулович також привіз до України два листи від Папи Римського, у яких викладалася політична програма Священної Ліги та запрошувалося долучитися до неї українське козацтво. У зверненні папи римського до гетьмана Війська Запорозького від 8 листопада 1593 р. відзначалося: “Климент VIII посилає привітання вибраному сину і благородному мужу Генеральному Гетьману Козаків. Не за нашими заслугами, а по волі Божій, перебуваючи у цій високій столиці блаженного Апостола Петра, ми постійно звертаємо у тривозі наші погляди у всі частини Християнського суспільства з тим, щоб у відповідності з нашим обов’язком виконати нашу пастирську волю, а в цей найтяжчий час ми пристрасно прагнемо разом з суспільством розвіяти велику бурю, що підняли еретики разом з невірними... З усім старанням прагнемо підняти нашим Батьківським закликком на... захист віри і суспільства наших синів - католицьких правителів, а також нації і народи, які прославилися у війні. Ми знаємо яке *славне Твоє Козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі з спільними ворогами нашої віри*. Тим паче, що ми поінформовані про Твою сміливість і знання

⁹⁵ Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василя Великого. - 1963. - № 10. – С.42.

військової справи: адже Ти не поступаєшся хоробрішим людям у сміливості та вмінні командувати військами... (виділ. – Авт.)”⁹⁶.

Окремим листом Папа римський також звертався до усіх запорозьких козаків: “...ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої слави, як спільний захист Християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і жертвування життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо у цей час, коли найжахливіший турецький тиран настільки запалився ненавистю проти Християн... Ви ж, відважні воїни, покриєте себе, як надійні військові слуги Господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зав’яне...”⁹⁷.

У зв’язку з тим, що запорозькі козаки на прохання австрійського імператора перебували у військовому поході (близько 2-х тисяч козаків під керівництвом отамана Григорія Лободи атакували турецьку фортецю Білгород та захопили Ізмаїл⁹⁸), представник Ватикану зустрівся з воєводою Речі Посполитої Костянтином Острозьким, а також з “дніпровськими” козаками Семерія (Северина) Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. О. Комулович повідомляв, що у результаті переговорів українці спочатку погодилися організувати спільний з молдавським господарем похід на татарські володіння у Північному Причорномор’ї. Але після отримання від представника Ватикану символічної грошової винагороди С. Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж 2-х тисяч козаків у напрямку Тягині та Килії. 23 жовтня ватиканський дипломат

⁹⁶ *Цит. за:* Плохий С. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989. – С. 60.

⁹⁷ Плохий С. Указ. соч. – С. 61.

⁹⁸ Ізмаїл (Ізмаїл, Сміл) – місто, порт, фортеця, торгівельний і військовий центр. Засноване слов’янами як м. Сміл у IX ст. на місці більш давніх поселень V – IV ст. до н.е. Знаходиться на лівому березі гирла Дунаю за 80 км. від Чорного моря. У XIV – XV ст. належало до Молдавського князівства. Завойоване Османами у 1484 р. Важливий центр работоргівлі Османів. Турецький мандрівник Е. Челебі писав, що у цьому місті «на невеличкому ринку багато білих рабів і невеличких хлопчиків». Центр транзитної торгівлі різноманітними товарами між Османською імперією та Європою. Протягом XVI – XVIII ст. Ізмаїл неодноразово штурмувався підрозділами українського козацтва та декілька разів був ними захоплений. Сьогодні районний центр Одеської області Української держави. (*Евлия Челеби. Книга путешествия – Москва, 1961; Колосок Б. Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури. – К., 1995; Гумашьян С. Изучение Измаила 16 – 18 вв. // Историја, археология и экология Нижнего Подунавья. – Репі, 1995.*)

повідомляв до Відня, що на початку осені на війну проти турків відправилося 12-тисячне військо з східних воєводств Речі Посполитої, в т. ч. 6 тисяч “дніпровських” козаків⁹⁹.

Об’єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я. Оришовським та Г. Лободою напало на залежну від Османській імперії Молдавію й оволоділо її столицею Яссами. В результаті цієї перемоги українців, молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції. Наступного, 1595 р., виконуючи зобов’язання перед Священною Лігою козацькі підрозділи штурмують одні з наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор’ї - Ізмаїл, Килію та Браїлів. Влітку того ж року, на запрошення австрійського імператора та угорського короля, С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону вже воює проти Османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центральної Європи.

Окрім планів Священної Ліги інтелектуали багатьох європейських країн продукують власні проекти боротьби з Османською імперією. Не відступили від цієї “моди” й представники тогочасної культурної еліти Речі Посполитої. Протягом 90-х рр. XVI ст. уродженець Холмщини, київський католицький єпископ Йосиф Верещинський опублікував ряд публіцистичних творів, в яких наскрізною думкою проходила ідея організації загальноєвропейської війни з мусульманами. В одній із своїх праць (1597) Верещинський пропонував набрати боєздатне військо у Польщі за рахунок спеціального податку й організувати три військові експедиції проти турків. Окрім поляків та литовців до цих походів пропонувалося залучити московитів, а також українське козацтво. Загалом у війні проти Стамбулу мали взяти участь 425 тисяч чоловік, набрані у християнських країнах Європи¹⁰⁰.

⁹⁹ Плохий С. Указ. соч. – С.65.

¹⁰⁰ Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.,1998. - С.264; Krawczyk A. Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrześcijańskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Józefa Wereszyskiego // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів,1998. - С.175 – 176.

2. 2. Суб'єктивізація козацтва у міжнародних відносинах та його перші угоди (остання третина XVI ст. – 1621 р.)

Від початку 70-х рр. активні наступальні дії козаків на Великому кордоні стали справляти помітний стримуючий вплив на політику кримської та ногайської знаті щодо українських земель¹⁰¹. Зокрема, в травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин відмовився від походу в Україну¹⁰². Українське козацтво стає також дійовою силою як внутрішньополітичної боротьби в Молдавському князівстві, так і його протистояння з Османською імперією. Не випадково до кінця XVI ст. 15 з 27 претендентів на молдавський престол шукали його підтримки¹⁰³.

У середині 1570-х рр. активізувалися відносини козацтва з Московською державою (взимку 1576 р. було прийнято посольство царя Івана IV), що прагнула заручитися його допомогою в боротьбі з Кримським ханством; розвивалися дружні взаємини з донськими козаками. Своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво починає дедалі активніше впливати на характер відносин Порту з Річчю Посполитою. Прикметним є той факт, що польський уряд став убачати в українському козацтві окремішню самодостатню спільноту, від якої приймав посольства. Так, запорозькі послі були присутні на коронації Баторія. У вересні 1578 р. король прийняв 5 послів, котрі засвідчили згоду виконувати службу на його користь. У складі посольств, які зазвичай обиралися на радах, перебували писар, гонець для доставки донесень, конюх, кухар, швець і (в разі потреби) перекладач¹⁰⁴.

¹⁰¹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С. 37.

¹⁰² Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – С. 43-47; Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 215-217.

¹⁰³ Кравець М.М. Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. – Вінниця, 1999. – С. 30-36; Леп'явко С.А. Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561-1595): Автореферат дис.... докт.іст.наук. – К., 2000. – С. 19-20.

¹⁰⁴ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – серединиXVIII століття. – К., 1991. – С.43; Acta historica. – Kraków, 1887. – Т. XI. – С. 144-145.

Ефективна участь козацьких загонів у війні Речі Посполитої з Московською державою (1579-1581) та успішні виправи проти татар і турків у першій половині 1580-х рр. привернули увагу ватиканських дипломатів, які намагалися переконати польський уряд у доцільності залучення козаків на бік антитурецької коаліції. А член посольства Ватикану до Польщі К.Гамберіні у 1584 р. навіть вступив було в переговори з ватажком козаків, вочевидь, Я.Оришовським. Того самого року останній вирядив перше посольство до хана з пропозицією укласти мирну угоду, що передбачала б спільні дії проти турків¹⁰⁵. Хоча ця місія зазнала невдачі, вона все ж засвідчила появу нового напрямку в козацькій дипломатії.

Продовження походів козаків у другій половині 80-х рр. на турецькі міста, зруйнування ними Тягина, Білгорода, Очакова й Козлова загострили до меж відносини між Річчю Посполитою та Портою. У листі від 2 лютого 1590 р. султан Мурат III вимагав від короля: "... розшукайте усіх козаків і всіх до одного знищьте, щоб про них і пам'яті не залишилось і щоб ніколи й на спомин їхнього імені не було"¹⁰⁶. Антикозацькі заходи польського уряду стали однією з причин потужного повстання 1591-1596 рр., що стало важливою віхою на шляху суб'єктивізації українського козацтва у міжнародних відносинах.

Уже діючи як самостійна військово-політична сила, Військо Запорозьке в 1592 р. надіслало посольства до Москви й – уперше – до володарів Австрії та Швеції. Наступного року, коли спалахнула П'ятнадцятирічна війна між Австрійською та Османською імперіями й розпочалося створення християнської спілки держав – "Священної Ліги", Австрія й Ватикан вирішили, всупереч позиції Польщі, залучити до неї козацтво. В листопаді 1593 р. папа Климент VIII звернувся до нього з двома буллами, закликаючи до боротьби проти мусульманської агресії для захисту "християнського

¹⁰⁵ Леп'явко С.А. Українське козацтво... – С. 139, 149-154; Його ж. Військово-політична діяльність ... – С. 22-24; Макушев В.В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. – М., 1876. – Т. III. – С. 7-10.

¹⁰⁶ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документа и материалы в трех томах. – М., 1965. – Т. 1. – С. 192.

суспільства". Після переговорів весною 1594 р. з представниками козацтва ватиканського посла О.Комулео та в червні на Січі австрійського посла Е.Лясоти було укладено угоду з Австрією, що передбачала участь Війська Запорозького у воєнних діях проти турків у Молдавії. Так уперше козаки стали самостійними учасниками антитурецької коаліції, що істотним чином змінило їхній статус у міжнародних відносинах Південно-Східної Європи. Успішні дії козацьких загонів на теренах Молдавії та Угорщини в 1594-1595 рр. сприяли переходу на бік антитурецької коаліції Молдавії, Валахії й Трансильванії (Семиграддя)¹⁰⁷.

На цей час у Війську Запорозькому вже сформувався певний дипломатичний етикет відправлення та прийому посольств. Вирішальна роль у розробленні інструкцій своїм посланцям і проведенні переговорів з іноземними послами належала не гетьману й старшині, а військовій (Генеральній) козацькій раді. Як засвідчує щоденник Е.Лясоти, на Січі існувала традиція першочергового прийому послів від володарів, котрі мали найвищі титули. Зокрема, гетьман вибачався перед ним за те, що спочатку було надано аудієнцію московському послу, хоча вони знають, що „його цісарська величність є найважливішим серед усіх християнських володарів, і тому його послів треба вислуховувати першими”¹⁰⁸. Перед зібранням козацької ради (кола) для аудієнції послу останнього міг відвідати гетьман зі старшинами, щоб розв’язати організаційні питання. Прибувши на раду й передавши їй листа, посол мусив залишити її. Лист зачитувався прилюдно, й для обговорення висловлених у ньому пропозицій збиралися дві ради: чорна та старшинська. Якщо їм вдавалося порозумітися, тоді обиралися повноважні депутати для проведення з послом подальших переговорів (зазвичай вони

¹⁰⁷ Кравець М.М. Вказ. праця. – С. 50-51; Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – С. 62-63, 92-130; Його ж. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні: Автореферат дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 1991. – С.12; Ковальський Н., Плохий С. Источники одеятельности германской и ватиканской дипломатии на Украине в 90-х годах XVII века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1984. – Вып. 12. – С. 146-155; Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К., 1989. – С. 58-65; Сергійчук В.І. Перші козацькі посольства // Жовтень. – 1986. – № 1. – С. 97-103; Його ж. Іменем Війська Запорозького... – С. 47-50.

¹⁰⁸ Лясота Е. Щоденник // Коли земля стогнала. Друга половина XVI-перша половина XVII ст. – К., 1995. – С. 384.

відбувалися не в окремому місці, а посередині майдану, де провадилася військова рада). Дійшовши певних рішень, депутати виносили їх на обговорення військової ради, що приймала остаточну ухвалу. При цьому вона домагалася фіксації умов укладеної угоди у формі документа¹⁰⁹. Впродовж першої половини XVII ст. цей етикет прийому посольств удосконалювався.

В другій половині 90-х рр. XVI ст. козацтво надавало істотну допомогу в боротьбі з турками волоському господарю М.Хороброму, з яким підтримувалися дипломатичні відносини¹¹⁰. Протягом першого десятиріччя XVII ст. значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах Східної Європи, оскільки вони взяли активну участь у подіях громадянської війни в Московській державі ("Смути") та воєнних діях польської армії проти царських підрозділів. Водночас козацтво не припинило виправ проти Криму й Порти, які з 1606 р. очолив легендарний гетьман П.Сагайдачний, а також установило контакти з грузинськими князями й узяло під охорону їхні торговельні судна на Чорному морі. Ці акції набули широкого міжнародного резонансу й сприяли перетворенню Війська Запорозького на впливовий самодостатній військово-політичний чинник міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі¹¹¹.

Означений аспект діяльності козацтва відіграв важливу роль у розвитку його самосвідомості, осмисленні ним свого призначення у суспільно-політичному житті. В другому десятиріччі XVII ст. козацтво перебрало на себе функцію виразника й захисника національно-конфесійних інтересів усього українського народу: інтенсивно формувало на півдні Київського воєводства зародки державних інституцій, чим, по суті, виводило

¹⁰⁹ Там само. – С. 384-391.

¹¹⁰ Исторические связи ... – Т. I. – С. 232, 238, 251-254, 266, 325; Панашенко В.В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів(XVI ст.) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Зб. наук. праць – К., 1986. – С. 56-57.

¹¹¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 214-226; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 314-343; Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Историчні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15. – С. 35-36; Ульяновській В.І. Росія на початку смути XVII століття: нова концепція: Доповідь ... подана на здобуття наук, ступеня докт. іст. наук. – К., 1995. – С. 23; W?jsiek. Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Krak?w, 1989. – S. 24.

контрольовану територію "з-під державних впливів метрополії"¹¹², відновило у 1620-1621 рр. ієрархію православної Церкви. Тим самим зовнішня політика Війська Запорозького почала втрачати станова спрямованість і набувати рис загальнонаціональної. Так, у червні 1621 р. козацька рада, прийнявши польське посольство, ухвалила не лише надати військову допомогу Речі Посполитій проти Туреччини, а й вирядити посольство до Варшави, щоб домогтися визнання православної ієрархії й повернення захоплених уніатами церков і монастирів¹¹³.

Зростання ролі Війська Запорозького у міжнародних відносинах, його прагнення відігравати в них самостійну роль викликали занепокоєння польського уряду, котрий безуспішно намагався заборонити козацтву "порушувати мир польської держави з її сусідами". Зі свого боку, Військо Запорозьке домогалося визнання за ним права на дипломатичні стосунки з окремими країнами¹¹⁴, які помітно пожвавилися в кінці другого десятиріччя. 1618 р. П.Сагайдачний і полковник О.Голуб відправили посольство до іранського шаха Аббаса II, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Не виключено, що серед козаків існувала група осіб, яка схилилася до порозуміння з Портою. У 1620 р. посольство гетьмана відвідало Москву¹¹⁵.

В цілому зовнішньополітична діяльність козацтва в кінці XVI-на початку XVII ст. не лише справила істотний вплив на процес його становлення як стану, а й започаткувала формування української дипломатії.

2. 2. Зовнішньополітичні акції Війська Запорозького у 1620-х – 1640-х рр. Участь у Тридцятилітній війні європейських країн.

¹¹² Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 171.

¹¹³ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 236/II. – Арк. 234-234¹; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). – СПб., 1906. – Вып. 3. – С. 164-166; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 419.

¹¹⁴ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 236/II. – Арк. 2341; Жукович П. Указ. соч. – СПб, 1903. – Вып. 1. – С. 130-134, 138.

¹¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (даті – ВУР). – М., 1953. – Т. 1. – С. 3-5; Мицик Ю. Нові дані... – С. 423-424; Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – С. 192; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... – С. 64-70.

Зігравши вирішальну роль у здобутті перемоги над турецько-татарськими військами під Хотином (1621), козацтво сподівалося, що його заслуги будуть відповідно оцінені польським урядом. Однак даремно. Еліта Речі Посполитої обійшла мовчанкою його прохання у конфесійній сфері й відклала на майбутнє розв'язання клопотань, що торкалися власне станових інтересів. Тому впродовж 1622-1625 рр. Військо Запорозьке відправляло посольства до короля, сейму й впливових сановників. 1623 р. воно зажадало повернення православної Церкві відібраних у неї храмів, монастирів і майна, визнання її ієрархії та скасування уніатської Церкви¹¹⁶.

Оскільки уряд не поспішав іти на поступки й протидіяв походам проти Османської імперії, козацька старшина вдалася до самостійних дипломатичних кроків для створення антитурецької коаліції. Так, вона підтримала претензії на турецький трон самозванця (видавав себе за сина султана Мегмеда III) О.Яхії, котрий з'явився на Січі. Всупереч традиційній ворожнечі з Кримом, 1624 р. старшина вступила в переговори з ханом Мегмедом Гересем та його братом, котрі прагнули незалежнитися від Порти. Вони завершилися укладенням 24 грудня того самого року першого українсько-кримського договору, що передбачав утворення військово-політичного союзу й надання взаємної воєнної допомоги проти ворогів. Серед останніх могла опинитися й Річ Посполита, оскільки в тексті зазначалося: "Коли б який-небудь неприятель з'явився в пана гетьмана, осавулів і всього Війська Запорозького, я, Шагін Герей, після оповіщення мене про це, маю надати їм допомогу з усіма беями й мурзами". Цей договір засвідчив прагнення Війська Запорозького як суб'єкта міжнародних відносин незалежнитися від Польщі. Майже водночас (у січні 1625) до Москви вирушило посольство з пропозицією підтримати Яхію та козаків у боротьбі з Туреччиною¹¹⁷. Хоча дипломатична акція, спрямована на створення

¹¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995 – Т. VII. – С. 500-501; Сас П.М. Політична культура... – С. 196.

¹¹⁷ ВУР. – Т. II. – С. 51; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 158-161; Сас П.М. Політична культура... – С. 163-168; Baranowski B. Polska a tatarszczyzna w latach 1624-1629. – Łódź, 1948. – S. 29-38.

антитурецької коаліції, зазнала невдачі, вона сприяла утвердженню Війська Запорозького у системі міжнародних відносин і розвитку політичної самосвідомості його еліти, вже включала до своєї компетенції функцію державної політичної влади¹¹⁸.

Як і слід було очікувати, правлячі кола Речі Посполитої гостро відреагували на зовнішньополітичну діяльність козацтва. У листі до короля (20 липня 1625) князь Є.Збараський не приховував обурення привласненням Військом Запорозьким дипломатичних функцій, а саме: пошуку порозуміння й укладення союзів з іноземними володарями¹¹⁹. Показово, що під час воєнної кампанії проти козаків восени 1625 р. (до речі, в її перебігу козаки відправили кілька посольств до Шагіна Герєя з проханням надіслати військову допомогу) польське командування рішуче домагалось від старшини припинення самостійної дипломатичної діяльності та укладання договорів з іншими країнами, видачі членів посольства до російського царя й відомостей про місце переховування Яхії. А одна зі статей укладеної з Військом Запорозьким Куруківської угоди передбачала заборону приймати й відправляти посольства, укладати договори тощо¹²⁰.

В другій половині 1620-х рр. козацтво взяло участь у міжособній боротьбі в Криму (1626-1629), не припиняло (часто спільно з донськими козаками) виправ проти Туреччини й продовжувало шляхом переговорів через посольства добиватися від уряду задоволення своїх інтересів. Усвідомлюючи себе "політичним народом", воно від початку 30-х рр. стало наполегливіше обстоювати права й свободи "нашої руської нації". Гетьман І.Кулага-Петражицький у 1632 р. вперше обґрунтував не лише ідею законності відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить "присягою право і вольності" українського народу, а й право збройного виступу на їхній захист¹²¹. Саме рішуча позиція

¹¹⁸ Сас П.М. Політична культура... – С. 168-169.

¹¹⁹ Тамсамо. – С. 171.

¹²⁰ ЛНБ.ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських №475/11. – Арк. 97, 103, 105, 107, 129.

¹²¹ Мицик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – К.; Черкаси, 1997. – Кн. 1. – С. 33; Сас П.М. Політична культура... – С. 158.

козацького посольства під час роботи сеймів 1632 та 1633 рр. зіграла важливу роль у підготовці й схваленні "Статей заспокоєння руського народу", що передбачали визнання ієрархії православної Церкви, київської митрополії й передачі останній луцької, перемишльської та мстиславської єпархій¹²².

Необхідно відзначити активну участь козацтва у подіях Тридцятирічної війни (1618-1648), причому на боці як габсбурзького блоку (Австрія, Іспанія, Річ Посполита й католицькі князі Німеччини), так і його противників – Франції, Швеції, Голландії, Данії, Росії.

Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби проти Османської імперії, й, очевидно, навіть уклала відповідний договір з Військом Запорозьким Низовим¹²³. Восени 1619 р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем. "У цезарських землях вони (козаки) спочатку в Угорщину вдерлися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня помандрували",¹²⁴ – свідчив про перший похід українського козацтва до австрійської столиці С.Любенський у своїй праці "Лавровий вінок австрійців" (Франкфурт, 1627). У зв'язку з тим, що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей козацькі підрозділи наприкінці року повернулися в Україну.

На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво¹²⁵. Того ж року про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійською імперією говорив на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором посол Шведського королівства Філіп Содлер¹²⁶. У 1627 р. польсько-литовський король Сигізмунд III Ваза

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 143-182; Плохий С.Н. Папство и Украина... – С. 134-137; Сас П.М. Політична культура... – С. 214-221.

¹²³ Новосельський А. Борьба Московского государства с татарами и Ногайской ордой. – Москва, 1947. – С.114.

¹²⁴ *Цит. за:* Вирський Д. "Дискурс про Козаків". – К., 2005. – С.68.

¹²⁵ Акты Московского государства, изданные императорскою Академией наук под ред. Н. Попова. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1890. – С.448; Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х – на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феоділізму. Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.99 – 100.

¹²⁶ Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620 – 1630 рр. // Записки НТШ. – Т.117/118. – Львів, 1914. – С.74.

вимагав у гетьмана Михайла Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів¹²⁷. Тоді козацький керівник відмовив своєму сюзерену. А вже у 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил Адольфа фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції саксонського курфюрста Йогана-Георга. Через деякий час, протягом 1635 – 1636 рр. чотири тисячі українців допомогли військам Австрійської імперії оволодіти французькими територіями - Люксембургом, Фландрією і Пікардією.

Загалом же події Тридцятилітньої війни сприяли тому, що українське козацтво почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи¹²⁸. Десь між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима, звідки зміг втекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим Папою римським. Павло V Боргезе за те, що Сулима доставив у Рим полонених на галері турків, вручив українцю золотий медальйон із власним портретом¹²⁹.

В кінці 1620-х рр. виникла сприятлива обстановка для встановлення дипломатичних відносин зі Швецією, оскільки її король Густав Адольф захотів отримати від Війська Запорозького військову допомогу. Восени 1631 р. шведські послы прибули з пропозицією розпочати "переговори щодо тісного й незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів", але І.Кулага-Петражицький передав їх до рук коронного гетьмана С.Конецпольського¹³⁰.

Під час повстання 1630 р. козаки звернулися по допомогу до російського уряду, однак їй не отримали¹³¹. Помітною була їхня роль на заключному етапі війни Речі Посполитої з Російською державою (у 1633 р. на боці поляків

¹²⁷ Акты Московского государства. – Т.1. - С.215.

¹²⁸ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.340.

¹²⁹ Щербак В. Іван Сулима // Володарі гетьманської булави. – С.150.

¹³⁰ Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію. Зб. наук, праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ, Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 170-175; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 287-288; Сас П.М. Політична культура... – С. 163.

¹³¹ W?jsik Z. Wojny kozackie... – S. 54.

діяло близько 10 тис. козаків)¹³². З кінця 1633 р. відновлюються дипломатичні відносини з Кримом, який прагнув заручитися підтримкою Війська Запорозького у боротьбі з буджацькими татарами. Одержавши її, хан Інает Герей 1636 р. захопив увесь Буджак. Зі свого боку, під час повстання 1637-1638 рр. запорожці посиляли до нього послів, прохаючи надіслати військову допомогу проти поляків¹³³. Упродовж 1635-1636 рр. козацькі підрозділи успішно воювали в складі австрійської армії проти французів на теренах Бельгії, Люксембургу, Франції й Німеччини; наступного року разом із донцями оволоділи турецькою фортецею Азовом, що викликало великий міжнародний резонанс. 1636 р. Військо Запорозьке вирядило чергове посольство до Москви¹³⁴.

Українська проблема не зникла з вуст османських та польських дипломатів. У 1624 в інструкції послу до султана Мурада IV шляхтичу К. Келчевському вже вкотре говорилося про те, що король Речі Посполитої зробить все можливе для утримання козаків від набігів на Туреччину¹³⁵. 1631 р. османський правитель погоджувався на подовження мирних стосунків з Польщею лише за умови втримання козаків під контролем Сигізмунда III¹³⁶. Невдовзі, у 1634 р., між Польсько-Литовською державою та Османською імперією було укладено черговий мирний договір, у пункті 3-му якого українським козакам заборонялося нападати на турецькі і татарські володіння¹³⁷. Але знову ж таки в 1640 р. великий візир від імені нового султана Ібрагіма I скаржився полякам на козаків і домагався їхнього винищення¹³⁸. З огляду на це у поновленій мирній угоді між Стамбулом і

¹³² Брехуненко В.А. Стосунки українського та донського козацтва і Смоленська війна (1632-1634) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 99.

¹³³ Національна наукова бібліотека України ім. В.Вернадського (далі – ННБ). ІР. – Ф. II, 13402. – Арк. 100, 237; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 228, 235, 239, 246; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – К., 1996. – С. 104-105; Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // Przegląd historyczny. – 1948. – Т. XXXVII. – S. 281-284.

¹³⁴ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 215-222; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 229; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... – С. 129-134.

¹³⁵ АГАД Варшава. – Ф. «*Libri Legationum*», од. зб. 30, арк. 13.

¹³⁶ БМЧ Краків. – Теки Нарушевича, рукоп. 123, арк. 164; од. зб. 125, арк. 73.

¹³⁷ АГАД Варшава. – Ф. «Архів Замойських», од. зб. 3037, арк. 201.

¹³⁸ Katalog dokumentów tureckich. – S.325 – 326; *Див. також*: Diariusz drogi tureckiej i acta konstantynopolskie z r. 1640 / Wyd. R. Ottman. – Warszawa, 1883.

Варшавою 1641 р. знову були присутні заборонні пункти стосовно українського козацтва.

У 1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася т. зв. Кандійська війна¹³⁹ на Середземному морі. Військові дії супротивників головним чином точилися за острів Крит, який знаходився на перетині важливих торгових шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорозжжі. Лише спротив впливових представників польської шляхти не дозволив запорожцям допомогти Венеціанській республіці. Наступного року до Варшави прибуває також московське посольство, яке звертається з проханням до монарха Речі Посполитої про залучення козацького війська для війни з Кримським ханством. Польський король Владислав IV, з огляду на існування польсько-турецьких мирних домовленостей¹⁴⁰, таємно дозволив козакам-українцям брати участь у морських походах проти Османської імперії.

Поразка повстання 1637-1638 рр. і зусилля польського уряду, спрямовані на ліквідацію козацтва як стану та витворених ним зародків державних структур на півдні України (досягнення цієї мети передбачала "Ординація Війська Запорозького"), з одного боку, дещо послабили міжнародну активність козаків, а з другого – спонукали старшину приділяти більше уваги власне дипломатії як засобу досягнення поставлених цілей. Упродовж 1639 р. козацькі посольства, в складі яких перебував чигиринський сотник Б.Хмельницький, двічі зустрічалися з польським королем¹⁴¹. Скориставшись

¹³⁹ У ході Кандійської війни, у результаті грандіозного морського бою на Дарданеллах (26. VI. 1656) між Османами та об'єднаними силами Венеції і Мальти останніми було визволено з турецького полону близько 7 000 християн. З них 2 550 чол. залишилися жити на Мальті, де їх було переписано: 1 046 чол. записалися «русськими» («*russiotti*»), а 119 чол. – московитами («*moskoviti*») (Див.: *Bonello G. Early Russo-Maltese Connections from Joan de Russia to Boyar Sheremetev. – Malta, 2000*).

¹⁴⁰ У 1646 р. про велике «свавільство» українських козаків в акваторії Чорного моря, де вони перемогли у двох великих морських битвах з турецьким флотом, згадувалося у 1-й та 2-й статтях чергового мирного договору між Османською імперією і Річчю Посполитою (*БМЧ Краків. – Рукоп. 612, арк. 358*).

¹⁴¹ Switalski Z. Nieznana wiadomost z biografii Bohdana Chmielnickiego przed 1648 rokiem (Poselstwo kozackie do Warszawy na sejm w 1639 roku) // *Kwartalnik historyczny. – 1959. – R. LXVI. – № 3. – S. 855-858*.

планами Владислава IV розпочати війну проти Порти, посла під час таємної зустрічі з ним у квітні 1646 р. домоглися, в обмін на обіцянку вчинити морську виправу, згоди останнього на поновлення "старих вольностей" і збільшення козацького реєстру з 6 до 12 тис. осіб. Ведучи спритну дипломатичну гру, Б.Хмельницький під виглядом її підготовки зайнявся організацією нового повстання. При цьому, враховуючи прорахунки попередніх виступів, вирішив заручитися підтримкою ззовні. Тому десь у серпні 1647 р. він направив посольство до султана й переконав однодумців у необхідності укласти військово-політичну угоду з Кримом¹⁴².

Дипломатична діяльність Війська Запорозького не лише сприяла розширенню сфери його контактів з іншими державами й утвердженню статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й слугувала єдиним джерелом знань про ці відносини, була чудовою школою фахового вишколу.

¹⁴² Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962. – С. 77-92; Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 106; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – 2-ге вид., доп. іперер. – С. 75-82.

Розділ III.

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ

3.1. Початок Української революції й виникнення держави

На середину XVII ст. політика уряду Речі Посполитої призвела до різкого загострення національно-конфесійних і соціальних суперечностей, що зумовили вибух взимку 1648 р. козацького повстання, яке влітку переросло в загальностанову Українську революцію. Вона тривала до осені 1676 р. й становила складову європейського революційного руху XVI-XVIII ст. її розвиток у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Російській державі, Австрії та Білорусії. А з 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії й Сицилії, в перебігу якої Неаполь було проголошено республікою. Шведський посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648) Сальвіус повідомляв урядові: "Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї"¹⁴³. Безсумнівно, в середині XVII ст. на Європейському континенті відбувалися дві найвизначніші події: Англійська й Українська революції.

З-поміж усіх соціальних верств провідну роль у розвитку революції відігравало козацтво. Саме воно склало кістяк армії, основу формування нової політичної еліти, вело перед у процесах державотворення, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин. Внаслідок цього термін "козацький" став, по суті, загальноживаним для означення національних і політичних явищ ("козацька Україна", "козацький

¹⁴³ Цит. за: Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов // Вопросы истории. – 1954. – № 5. – С. 50-51.

руський народ", "козацька мова" тощо). Активну участь у цих подіях взяли селяни, міщани, нижче духівництво й незначна частина шляхти.

Боротьба мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер, її мета полягала в ліквідації національно-релігійного гноблення; розбудові незалежної соборної держави; знищенні існуючої системи соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на феодалному землеволодінні, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянина, та утвердженні нової, основу якої становили дрібна приватна власність на землю й праця вільної людини.

Революція пройшла п'ять періодів. Перший (лютий 1648 – червень 1652) характеризувався найбільшим розмахом боротьби, основними завоюваннями якої стали виборення у червні 1652 р. державної незалежності й успішне завершення Селянської війни. Другий (червень 1652 – серпень 1657) відзначався погіршенням економічного та геополітичного становища держави, пошуком союзників на міжнародній арені й створенням конфедеративного союзу з Росією. Третій (вересень 1657 – червень 1663) охоплював час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилась у громадянську війну й призвела козацьку Україну до розколу на два гетьманства. Четвертий (липень 1663 – червень 1668) ознаменувався прагненням польського й російського урядів поділити Українську державу (що й сталося відповідно до Андрусівського договору) та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за її єдність. П'ятий (липень 1668 – вересень 1676) припав на нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи України, ліквідацію державних інституцій на Правобережжі, що засвідчило поразку революції.

До початку 1649 р. українська еліта вбачала сенс боротьби у здобутті Україною статусу рівноправного суб'єкта (поряд із Польщею та Литвою) федеративної Речі Посполитої. Впродовж першої половини 1649 р. Б.Хмельницький сформулював наріжні принципи державної ідеї: право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його

проживання; незалежність витвореної держави від Речі Посполитої; "національна" й "територіальна" соборність України; статус нової держави як спадкоємиці княжої Русі¹⁴⁴. Від того часу й до кінця ХХ ст. ця ідея, попри трагічні злами та потрясіння, залишалася визначальною метою визвольних змагань українців.

На середину 1650 р. в основному завершилося творення держави. її територія (бл. 180-200 тис. кв.км) охоплювала Брацлавське, Київське й Чернігівське воєводства, де на середину 40-х рр. XVII ст. проживало бл. 1,6-2 млн. осіб. Кордони держави проходили: на Заході (з Молдавією й Польщею) – по річках Дністер, Мурафа, Мурашка на схід від р.Случі; на Півночі (з Литвою) – вздовж р.Словечна (на Правобережжі) та вздовж р.Іпуть і далі по кордону Чернігівського воєводства (на Лівобережжі); на Сході (з Росією) – по лінії давнього польсько-російського кордону; на Півдні (з Османською імперією й Кримським ханством) – по нижній течії Дніпра та Дикому полю. 1654-1657 рр. межі держави розширилися: на Заході – до річок Немії й Горині; на Півночі та Північному Сході – за рахунок Пінського, Стародубського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів¹⁴⁵.

Відбулася заміна польського адміністративно-територіального устрою (воєводств і повітів) українським полково-сотенним. Кожен полк становив військову одиницю й набув значення адміністративного округу. Він, своєю чергою, поділявся на сотні. Сформувалося 16 полків – 9 на Правобережжі й 7 на Лівобережжі. До 1657 р. виникло ще 5-6 полків.

Від початку становлення держави в ній утвердилася республіканська форма правління. Водночас спостерігається тенденція до утвердження авторитарного режиму в формі цезаризму¹⁴⁶, що призвело до появи весною

¹⁴⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 7. – С. 122-123.

¹⁴⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 19-31; Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648-1654рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 123-149.

¹⁴⁶ Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII-XVIII ст. Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000. – С. 50.

1657 р. монархічної форми правління. Найважливішими складовими політичної системи виступали генеральна військова (загальна) рада, гетьман, старшинська рада, Генеральна старшина, військова канцелярія. Функцію головного розпорядчого органу виконувала Генеральна рада, в роботі якої, окрім козаків, могли взяти участь представники інших прошарків населення. Вона обирала гетьмана й Генеральну старшину, вирішувала найважливіші політичні питання. Гетьман і старшини були відповідальні перед нею, й лише вона могла позбавити їх влади. Однак уже з 1649 р. Генеральна рада майже не збирається, а на чільне місце висувається гетьман, в руках якого зосередилася вища законодавча, виконавча й судова влада та який очолив державний апарат. Почала зростати роль старшинської ради, до складу якої входили Генеральна старшина й полковники, що почали вирішувати поточні питання функціонування держави.

Керівні посади в державному апараті обіймала Генеральна старшина. Військова канцелярія виконувала функції центрального органу управління. У полках і сотнях діяли новостворені місцеві органи влади. Міста з магдебурзьким правом зберігали свої права й очолювалися війтами. Припинили існування гродські, земські, підкоморські й доменіальні суди, замість яких виникли генеральний, полкові та сотенні суди.

Оскільки розбудова органів влади відбувалася на основі традицій Війська Запорозького, то й держава одержала назву "Військо Запорозьке". З 1654 р. в офіційному листуванні вживався термін "Мала Русь". Водночас серед населення поширювалася така самоназва держави, як "Україна". Відбувалося становлення її символіки. Гербом держави вважався герб Війська Запорозького – козак із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Частково роль державного прапора виконували гетьманські прапори. Перший із них мав полотнище білого кольору, оздоблене лиштвою, посередині якого в колі вписано хрест (вражаюче подібний до хрестів на саркофазі Ярослава Мудрого), обрамлений вісьмома (по чотири з кожного

боку) золотими та двома червоними зірками, а під ним – півмісяць, обернений рогами догори¹⁴⁷.

Поява Української держави стала важливим чинником впливу на розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

3.2. Вразливість геополітичного становища Української держави

Становлення держави відбувалося в умовах завершення Тридцятирічної війни та в перші роки після укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського договору. Він засвідчив поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову "християнську" імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й, частково, Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно зміцніло становище Швеції, що отримала північне узбережжя Німеччини, створюючи потенційну загрозу польським інтересам у Прибалтійському регіоні. У виграші виявилася також Франція, що отримала можливість відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе значення мало встановлення Вестфальським миром кордонів між європейськими країнами¹⁴⁸, змінити які не було під силу жодній із держав.

Міжнародне становище Української держави, поява якої вела до істотної зміни існуючої конфігурації співвідношення сил у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі, визначалося впливом наступних чинників: ставленням до факту її виникнення та самостійного існування еліти Речі Посполитої; місцем, що відводилося їй у геополітичних планах сусідніх країн; спрямованістю української зовнішньої політики. Польський уряд

¹⁴⁷ Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б.Хмельницького з державної трофейної колекції військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 312-313, 315.

¹⁴⁸ Вестфальський мир // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 3. – С. 405-406; Жебокрицький О.А. Міжнародна обстановка напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі // Наукові записки Київ. держ. ун-ту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1954. – Т. XIII. – Вип. 1. – С. 110-111; Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки... – С. 45-46; Его же. Политические отношения Западной и Восточной Европы в эпоху Тридцатилетней войны // Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С. 425-427; Historia dyploraacji polskiej 1572-1795. Pod redakcją Z. W?jcika. – Warszawa, 1982. – Т. II. – S. 104-106.

відразу ж посів щодо визвольних змагань українців непримиренно-ворожу позицію. Можливість розпаду Речі Посполитої й виокремлення українських земель у самостійну державу сприймалася польською та сполонізованою українською шляхтою як непоправна катастрофа (на зразок загибелі Римської імперії). Тому влітку 1648 р., виступаючи на сеймі, польський канцлер Є.Оссолінський і литовський канцлер А.Радзивілл звернули увагу присутніх на необхідність за будь-яких обставин домагатися збереження територіальної цілісності держави, не забуваючи прикладів Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Внаслідок цього перше посольство до Б.Хмельницького отримало суворий наказ у жодному випадку не допустити створення повстанцями "особливого уділу з володінь Речі Посполитої"¹⁴⁹.

Ця ідея виявилася визначальною у політиці польського уряду щодо Української держави також і в наступні десятиріччя. Для її реалізації він постійно ініціював воєнні дії, намагався заручитися підтримкою (фінансовою, військовою чи дипломатичною) Франції, Австрії, німецьких князівств, Ватикану, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Росії, Криму й Османської імперії. Його дипломатія намагалася ізолювати козацьку Україну, позбавивши її потенційних союзників. І лише в складних умовах війни зі Швецією протягом 1655-1659 рр. король Ян Казимир і незначна група політиків тимчасово погодилися визнати за козацькою Україною статус обмеженої автономії в складі Речі Посполитої¹⁵⁰.

Франція, переживаючи Фронду й маючи напружені стосунки з Іспанією, попри те, що боролась із Габсбургами, відразу ж засвідчила свою підтримку Польщі в боротьбі з Україною. Вже у червні 1648 р. її дипломатія вдалася до заходів, щоб запобігти воєнним діям Швеції проти Речі Посполитої, а уряд дозволив польському воєначальнику набрати 1000-1200 вояків і пообіцяв

¹⁴⁹ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 90-96; Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648-1660) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали Міжн. наук. конф. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 79-80; Radziwill A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa., 1980. – Т. 3. – S. 94-95, 103.

¹⁵⁰ Степанков В. Ідея Української держави... – С. 82-87.

утримувати їх своїм коштом упродовж трьох місяців¹⁵¹. Зберігали нейтралітет щодо Речі Посполитої Данія й Голландія. Залишилися до неї лояльними й німецькі князівства. Бранденбург і Пруссія надавали їй військову допомогу (щоправда, бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм, прагнучи досягти незалежності від Польщі, 1655 р. спробував укласти союзну угоду з Б.Хмельницьким, але зазнав невдачі). Римська курія активно підтримувала найрішучіші дії поляків проти українців і чинила спротив найменшим поступкам останнім у національно-конфесійній сфері. Австрійська імперія надавала політичну й дипломатичну допомогу Речі Посполитій, сприяла вербуванню на своїх землях найманців, а 1657 р. взяла на себе посередницьку функцію у пошуку шляхів її замирення з Україною¹⁵². Отже, країни Центральної та Західної Європи не визнали Української держави, а відтак або допомагали Польщі, або залишалися нейтральними, проте жодне з них і не думало підтримати її боротьбу за незалежність.

Іншу позицію обрали північні держави – революційна Англія та Швеція. Уряд першої з них відверто симпатизував визвольним змаганням українців і намагався зав'язати з Б.Хмельницьким дипломатичні контакти. На жаль, в умовах громадянської війни та віддаленості від театру воєнних дій Англія не могла реально допомогти Україні¹⁵³. Еліта Швеції виношувала плани перетворення Балтійського моря на внутрішнє море своїх володінь. А досягти їх реалізації можна було, лише розгромивши Річ Посполиту. Незалежна Україна також могла виникнути лише на її руїнах. Так збіглися інтереси козацької України та Швеції, й улітку 1655 р. вони домовилися про спільні дії проти Речі Посполитої. Однак, захопивши Польщу, Карл X відмовився визнати владу гетьмана над західноукраїнськими землями,

¹⁵¹ ДОВ. – С. 56-69; Мельник Л.Г. Международные отклики на Освободительную войну украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы новой и новейшей истории. – Харьков, 1979. – Вып. 25. – С. 16.

¹⁵² Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXIV. – С. 5-32; Мацьків Т. Царське посольство до Б.Хмельницького в 1657 році // Український історик. – 1973. – № 3-4. – С. 127-132; 1974. – № 1-3. – С. 65-75; Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. CLI. – С. 151-179; Плохий С.Н. Ватикано-польские отношения 1648-1654 гг. (Анализ папских бреве) // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1987. – Вып. 3. – С. 116-121.

¹⁵³ Наливайко Д. Очима Заходу... – С. 259-260.

вважаючи їх володінням Швеції, що стало на перешкоді укладення українсько-шведського договору¹⁵⁴.

Не просто склалися відносини козацької України з країнами Південно-Східної Європи – Молдавією, Валахією й Трансільванією. Хоча православні Молдавія та Валахія входили до складу Османської імперії, Польща традиційно користувалася помітним впливом на їхню політичну еліту. Виходячи з цього, вона намагалася заручитися її підтримкою. Зі свого боку, козацька Україна прагнула не лише домогтися доброзичливих стосунків із ними, а й схилити на свою сторону. У зв'язку з цим володарі Молдавії та Валахії маневрували, часто змінювали позиції, а 1653 р. утворили з Річчю Посполитою антиукраїнську коаліцію, яку Б.Хмельницькому вдалося розладнати лише через два роки¹⁵⁵. Протестантська Трансільванія, перебуваючи в денній залежності від султана, побоювалася поглинення з боку Австрії, тому насторожено ставилася до зближення останньої з Річчю Посполитою. Для зміцнення власного становища її князі Ракоці 1648 р. втрутилися в боротьбу за королівський престол у Польщі, сподіваючись на підтримку литовських магнатів, Швеції та повсталі України. Переговори з Б.Хмельницьким засвідчили прагнення Д'єрдя I Ракоці скористатися його військовою потугою, не беручи при цьому на себе жодних зобов'язань перед Україною. Не вбачаючи у ній рівноправного партнера, князь виношував потаємні наміри прилучити до своїх володінь її Західний регіон¹⁵⁶.

Надзвичайно суперечливий характер мали взаємини з південним сусідом – Кримським ханством. Невиплата польським урядом традиційних упоминків, організація поляками антитатарських походів восени 1647 р. сприяли політичному зближенню його еліти з керівництвом українських

¹⁵⁴ Там само. – С. 262-270; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. ... – С. 191-193.

¹⁵⁵ Ермоленко А.Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648-1654) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сб. статей –М., 1954. – С. 223-241; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 396, 399-400, 402-403, 410-412, 454-455, 475, 507-511.

¹⁵⁶ Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648-1656) // Архіви України. – 1966. – № 3. – С. 62-66; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // ЗНТШ. – Львів, 1922. – Т.СХХХІІІ. – С.39-56; Його ж. Боротьба запольський престілло смерти Володислава ІV// Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. –Т. 12. – С. 1-60; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 197-198, 215, 410-411, 460, 548-551.

повстанців. У березні 1648 р. між ними укладається угода про військово-політичний союз, спрямований проти Речі Посполитої. Організуючи спільні антипольські військові кампанії, кримський уряд водночас намагався будь-що не допустити виборення Україною незалежності, оскільки усвідомлював, що її поява істотно послабить позиції Криму в регіоні й унеможливить проведення традиційних грабіжницьких походів в українські землі. Тому він віддавав перевагу політиці збереження рівноваги сил в українсько-польській війні, що призводило до взаємного виснаження потенційних противників, дозволяло впливати на їхню політику й відкривало можливість використання обох у своїх інтересах. Зокрема, плекаючи надії прилучити до Криму Астраханське й Казанське ханства, кримська знать намагалася втягнути Річ Посполиту й Україну у війну з Російською державою. Вбачаючи в українсько-російському договорі 1654 р. загрозу своїм геополітичним інтересам, вона пішла на укладення угоди з Річчю Посполитою, спрямованої проти України та її нового союзника¹⁵⁷.

На 1648 р. Османська імперія, воюючи з Венецією й Іраном, уникала загострення відносин із Річчю Посполитою, король якої, Владислав IV, з середини 40-х рр. зайнявся організацією антитурецької коаліції. Але зацікавлений у послабленні традиційного супротивника турецький уряд підтримував визвольні змагання українців і зобов'язував васала імперії – хана – надавати їм військову допомогу. При цьому турки рішуче протидіяли утвердженню Української держави як незалежної, настирливо домагаючись від гетьмана прийняття протекції султана (відповідне рішення було ухвалене турецьким урядом у кінці 1650 р.)¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – С. 46-58, 85-120, 184-210; Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648-1657 роки): Дис. на здобуття наук, ступеня докт. іст. наук. – К., 1993. – С. 37, 39, 42-43, 52-53, 55, 58; Феденко П. Тріумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. – 1990. – 12, 19 серп.; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 18-25, 54, 59; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. – Львів, 1996. – Ч. 1. – С. 13-60, 125-168.

¹⁵⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – Вид. друге, випр. і доп. – С. 150-153; Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // В 300-ліття Хмельниччини / Збірн. за ред. Б.Крупницького. – Мюнхен, 1948. – С. 143-164; Санин Г.А. Указ. соч. – С. 46-58, 85-120, 184-210; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... – С. 147, 191; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... – С. 61-120.

Північно-східна сусідка України, Російська держава, попри суперечності з Річчю Посполитою, у вересні 1647 р. пішла на укладення з нею угоди про взаємодопомогу у відбитті татарського нападу. Коли ж спалахнула визвольна боротьба українців, вона прагнула використати її для дипломатичного тиску на польський уряд, щоб повернути собі Смоленськ і Сіверщину та домогтися реалізації династичної унії. Виступаючи противником незалежної України, її еліта, як і кримська, дотримувалась у 1648-1652 рр. тактики виснаження козацької держави й Речі Посполитої, тому не поспішала надати Україні допомогу. Лише враховуючи загрозу її поразки й прийняття протекції Порту, Московія 1654 р. пішла на укладення договору, що передбачав створення конфедеративного союзу. Однак він не привів ні до поліпшення міжнародного становища козацької України, ні до возз'єднання з нею Західного регіону, оскільки російський уряд, намагаючись включити до свого складу Смоленщину, Сіверщину, Білорусію й прибалтійські землі, проігнорував українські інтереси, уклавши сепаратне Віденське перемир'я з Польщею, а також повів курс на обмеження її державного суверенітету¹⁵⁹.

Отже, вразливість геополітичного становища України полягала в тому, що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи й Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не трактувалася ними як рівноправний суб'єкт відносин, що вкрай ускладнювало можливість укладення з ними союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу появи антиукраїнської коаліції. Мав рацію І.Лисяк-Рудницький, стверджуючи, що Б.Хмельницький "гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти... Хмельницький волів тримати татар як

¹⁵⁹ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С. 4-20; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитаяи Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – М., 1981. – С. 6-157; Лызлов Г.М. Польско-русские отношения в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.: Автореф. дис.... к.и.н. – М., 1959. – С. 6-15; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 132-133, 211-215, 282-287, 412-413, 420, 433-449, 452-453, 466-468, 513-515, 534-535, 546-548, 579-583.

ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р."¹⁶⁰ З огляду на сказане вище проблема пошуку військово-політичного союзника була для гетьмана вочевидь найскладнішою¹⁶¹.

По-друге, Кримське ханство, Порта й Росія, намагаючись запобігти виборенню Україною незалежності, неодмінно пов'язували надання їй військово-політичної підтримки з вимогою прийняття протекції. Так козацька держава опинилася в геополітичному "трикутнику смерті": із Заходу і Півночі загрожувала Річ Посполита, зі Сходу – Росія, з Півдня – Кримське ханство й Порта. Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок). Тому цілком погоджуємося з думкою Я.Дашкевича, що "трагедія України у XVII столітті (та не лише в ньому) полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти під протекторатом одного з прихильників-сусідів. Багатовікове межування з розбійницьким степом, який розглядав Україну та українців лише як резервуар ясиру, не давало можливості здійснювати перехід до незалежної держави без попереднього залежного періоду"¹⁶².

3.3. Україна у вирі дипломатичної боротьби між Заходом та Сходом

Відчувши військовий потенціал Козацької держави, військо якої протягом 1648 – 1649 рр. отримало ряд визначних перемог над коронною армією Польсько-Литовської держави, Венеціанська республіка направила до Чигирини свого представника Альберто Вімініу¹⁶³. Влітку 1650 р. італійський дипломат провів переговори з гетьманом Б. Хмельницьким щодо можливості залучення Війська Запорозького до війни Венеції з Османською імперією,

¹⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. I. – С. 73.

¹⁶¹ Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998. – С. 35.

¹⁶² Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – С. 274.

¹⁶³ Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т. LXXVIII. – Львів, 1907. – С. 51 – 89; Chynczewska-Hennel T. Alberto Vimina: Ukraina – Kozaczyzna Bohdan Smielnicki // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей). – К., 1998. – С. 153 – 160.

зокрема, планувалося вислати у район Дарданелл козацьку флотилію¹⁶⁴. Український уряд у перспективі не заперечував взяти участь у Кандійській війні, однак на той час відмовився від пропозицій Венеції. Основною причиною стало те, що Україна мала у союзниках Кримське ханство, яке було залежне від Стамбулу¹⁶⁵. А тому Хмельницький дипломатично радив Віміні звернутися з відповідною пропозицією до хана Іслам-Гірея.

Наступного, 1651 р., венеціанський дипломат Джироламо Каваца знову намагався втягнути українців у війну з турками. Незважаючи на те, що українсько-венеціанські переговори не мали продовження, вони несподівано отримали великий розголос у Західній Європі. Їхнім відгомонам стало зображення українського козака поруч з представниками Австрії, Польщі, Іспанії, Швеції та Москви на гравюрі невідомого голландського художника. Поруч з іншими, на ній був і такий напис: “Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю до [турків] гострить він шаблю...”¹⁶⁶.

У зв'язку з розгортанням революційних подій в Україні та Північною війною 1655 – 1660 рр. активізувалися політичні стосунки між Австрією та Польщею. Відразу ж після укладення Переяславсько-Московського договору між гетьманом Богданом Хмельницьким та царем Олексієм Михайловичем Відень, побоюючись зміцнення Москви за рахунок колишніх підданих короля, ініціював дипломатичне примирення між Річчю Посполитою та Московським царством. У жовтні-листопаді 1654 р. під час переговорів в австрійській столиці московського посла І. Баклановського з імператором Фердинандом III Габсбургом було заявлено про необхідність польсько-московського союзу¹⁶⁷. Невдовзі таку ж пропозицію виголосив Яну II Казимиру австрійський резидент.

¹⁶⁴ Королев В. Босфорская война. – С.634 – 635.

¹⁶⁵ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.,1993. – С.221.

¹⁶⁶ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.,1992. - С.81.

¹⁶⁷ Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654 – 1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К.,2003. - С.797

У 1655 р. на Річ Посполиту напала Швеція, яка користуючись її ослабленням хотіла спочатку оволодіти Польщею, а потім завоювати і Московську державу. На початку січня 1656 р. відбулися московсько-австрійські переговори, які передували укладенню у листопаді того ж року Віленського трактату. Тим часом Австрія виступала з новою ініціативою – запропонувала Варшаві укласти мирну угоду з шведським королем Карлом X Густавом. Потрібно наголосити на тому, що саме вторгнення Швеції до Польсько-Литовської держави, змусило Олексія Михайловича погодитися на перемир'я з Яном II Казимиром у 1656 р. Разом з тим, серед причин втручання Карла X Густава у східноєвропейські проблеми було велике бажання цього північного монарха повністю оволодіти узбережжям Балтійського моря (концепція «шведського озера»). А це входило у суперечність не тільки з бажанням Речі Посполитої утримати прибалтійські Інфлянти, але й із зростаючими територіальними апетитами Московського царства. Розпочата у тому ж році шведсько-російська війна стала своєрідним прологом до вирішальної битви між Стокгольмом, Варшавою і Москвою за Балтику вже на початку наступного століття.

1 грудня 1656 р. австрійський імператор Фердинанд III Габсбург та король Ян II Казимир підписали Віденський договір, який поновлював усі попередні мирні домовленості між країнами. У його статтях було відзначено, що австрійський імператор докладе усіх зусиль, щоб повернути під владу польського короля непокірних бранденбурзького електора Фрідерика Вільгельма та українського гетьмана Богдана Хмельницького: *“Inprimis et ante omnia SCMtias per ablegatos suos quantocius dextre tam cum Ser-mo Electore Brandeburgico quam etiam cum ductore Cosacorum Chmielnicio eiusque exercitu agi curabit, ut ad obedientiam regi et regno debitam redeant* (виділ. – Авт.)”¹⁶⁸. Окрім того, Відень зобов'язувався виступати посередником у переговорах між Польщею та Швецією, а також між Варшавою та Москвою.

¹⁶⁸ Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb.W?jciak. - Warszawa, 1985. –S.33

Виконуючи свої зобов'язання перед польським королем, весною 1657 р. в Чигирині перебувало посольство імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, який запропонував Українському гетьманату посередництво Відня у мирних переговорах козацького уряду з Варшавою та вмовляв Богдана Хмельницького позбутися московської протекції й повернутися під владу Корони Польської¹⁶⁹. Секретар австрійського посольства К. Маріянович записав вітальну промову П. Парцевича до гетьмана: “Світлий і вельможний Пане, Гетьмане славного і войовничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї Світлості... перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славу і войовничу республіку...”¹⁷⁰. Про перебування австрійського посла в Чигирині гетьман повідомив Мегмеда IV, відправивши до Високої Порти посольство на чолі з Л. Капустою. Адже гетьман Хмельницьким не дуже довіряв цісарю Австрійської імперії, який перед тим не тільки всіляко підтримував головного противника українців – Польщу, але й підбурював до виступу проти козацької України придунайські князівства.

27 травня 1657 р., після смерті Фердинанда III Габсбурга, Віденський договір було підтверджено, а також додано пункт про висилку на допомогу польському королю 12-тисячного війська та введення австрійських залог до Кракова і Познані. Також польський посол Б. Лещинський від імені короля і п'ятьох senatorів підписав з імператором додатковий секретний протокол щодо підтримки кандидатури від Габсбургів на польський трон після смерті Яна II Казимира і скасування права вільних виборів у Речі Посполитій. Лише з тією умовою, що він розпочне війну з Османською імперією.

Про складність міжнародної ситуації на християнсько-мусульманському «фронті» та зовнішніх впливів на Україну йшлося у дипломатичній

¹⁶⁹ Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. - К., 1961 - С.574-575.

¹⁷⁰ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. – К.,1992. - С.109.

інструкції українському послу до Москви Ф. Коробці, в якій гетьман Б. Хмельницький повідомляв царя Олексія Михайловича, що (мовою оригіналу): по-перше, «...та подлинная ведомость дошла, что с подущения Фердинандуса Третего, Цесаря Римского, и также скудности лятцкие Цесар Турской указ учинил силне готовится Паше Селистрийскому на мутьян и волохов таким обычаем, естли пойдут с турками на Украину мутяне и волохи нас, козаков воевать, то дадут им покой, а естли не пойдут, тогда выпалит и выпустошить обе землицы хотят и тем грозят»; по-друге, «Будиймского пашу на венгры послать имеют, чтоб имеют, чтоб и венгры на нас им способствовали, для того Цесарь Турецкий те войска тут обрати хочет, что поднялся Фердинанд Третий, Цесарь Римский, и ляхи с веницеяны турков помирить и успокоить, то подлинно ведаем, да и там послан с тем, чтоб веницеяне на время потерпели и турчину дали покой»; по-третє, «теж ляхи посылали дважды до Солтана Турского, обвиняючи святейших патриархов,, а именно патриарха вселенского Костантинопольского, патриарха Иер[усали]мского, патриарха Антиохийского, которые как бы велели до Его Царского Величества писать, чтоб Его Царское Величество войною шел на Солтана Туретцкого, также как бы имели теж патриархи и к нам писать, чтоб есмя морем [Черным] шли на турков...»; по-четверте, «Хан Крымский несколькожды посылал до Стамбулу, чтоб Солтан Турской ляхам помочи дал и сам хан имеет там же ляхам на помочь идти, а то для того, что как Его Царское Величество с нами, Войском Запорожским, ляхов извоевать, то негде виде, только на Солтана Туретцкого силою войска обратим»; по-п'яте, «Фердинанд Третий, цесар римский, так постановил с ляхами, что скоро толко турки с татары ляхам на помочь выйдут, то и Фердинанд имеет с своими войсками способствовать ляхам» тощо¹⁷¹.

¹⁷¹ РДАДА Москва. – Ф.229, ствп. 21/1407, арк.8-12; ЦДІА України у Києві. – Ф.1407, оп.2, спр.202, арк.1. *Опубл.*: Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.,1998. - С.222 – 223.

18 липня 1658 р. новим імператором Священної імперії німецької/австрійської нації було обрано Леопольда I Габсбурга¹⁷². Перед тим помер і український гетьман Б. Хмельницький, а його місце посів генеральний писар Війська Запорозького Іван Виговський. Щоб нейтралізувати австрійські впливи він почав проводити активні переговори щодо прийняття протекції Габсбургів. Полковник Данило Виговський (за іншими даними - Юрій Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив “із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польська [Корона] не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. *Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому* (виділ. – Авт.)”¹⁷³. Згідно з повідомленнями австрійця український гетьман Іван Виговський пропонував Леопольду I й Габсбургській династії підтримку в боротьбі за трон Речі Посполитої та “в інших справах”¹⁷⁴. Про початок українсько-австрійських переговорів відразу ж стало відомо Яну II Казимиру, який заборонив “гетьманові Великого князівства Руського” Виговському продовжувати їх надалі. Однак навесні 1659 р. козацькі дипломати мали переговори з представниками Бранденбурзького курфюрства, де також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій¹⁷⁵. Як відзначали вже сучасники, така

¹⁷² Імператор Леопольд I Габсбург володів короною «Священної Римської імперії німецької нації» з 1658 р. до 1705 р., з 1655 р. – король Угорщини. Народився 9 червня 1640 р. у Відні. Увійшов до історії як правитель за якого після виснажливої Тридцятилітньої війни 1618 - 1648 рр. відродилася могутня Австрійська імперія та започаткувалося т. зв. Віденське імперське барокко. Протягом 47-ми років володарювання політика Леопольда I Габсбурга характеризувалася постійною напруженістю, яка була пов'язана на Заході - з боротьбою за спадок іспанських Габсбургів та війнами з Францією, на Півдні та Сході – протистоянням з Османською імперією. Проводив послідовну контрреформаційну політику та притримувався паритетного компромісу з протестантами. Особистим девізом імператора протягом усього життя було гасло «*Consilio et industria*» («Розумом і старанністю»). Був тричі одружений. Від останнього шлюбу з Елеонорою Магдаліною Терезією Пфальц-Нойбурзькою мав двох синів, які стали наступними австрійськими імператорами – Йосиф I (1705 – 1711) та Карл VI (1711 – 1740). Помер 5 травня 1705 р. й похований у Соборі Капуцинів у Відні (*Spielman J.-P. Leopold I. – Graz, 1981; Цьолнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001*).

¹⁷³ *Цит. за:* Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. 1657 – 1660. – Lwow, 1922. - S. 244–245, 484–485.

¹⁷⁴ Pribram F. Die Berichte F. Von Lisola. – Wien, 1887. – S.519.

¹⁷⁵ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S. 484–485.

різновекторна полівасалітетна дипломатія наступника Богдана Хмельницького гетьмана Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути своїй країні незалежне становище.

Влітку 1658 р. османська армія до якої входили війська кримського хана та підрозділи з Угорського (Будайського) і Силістрійського (Очаківського) еялетів, очолювана великим візирем¹⁷⁶ Мегмедом-пашою Кьопрюлю, увійшла до Трансільванії. Д'єрдь II Ракоці, який перед тим виступав проти Османів, був скинутий з трону, а новий трансільванський князь зобов'язався платити до Стамбула щорічний податок у 40 тисяч золотих¹⁷⁷. Однак невдовзі турецькі війська вийшли з Трансільванського князівства, попередньо укріпивши свої фортеці в Яново, Шебеші та Лугоші. Зважаючи на антитурецькі виступи місцевого населення протягом наступних років сюди неодноразово надсилалися військові підрозділи з Боснійського еялету Османської імперії¹⁷⁸.

Міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами Українського гетьманату, який не хотів примирення між польським королем та московським царем. Але, як вже зазначалося, Відень з огляду на попередні домовленості з Варшавою, став ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-московських переговорів у другій половині 1650 - 1680-х рр., в тому числі, і в підписанні не тільки Віленського трактату 1656 р., але й розподільчих щодо України Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Так, у січні 1661 р. імператор Леопольд I Габсбург відправив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуці стала поїздка до Варшави московських послів Ф. Леонтева та І. Михайлова з пропозиціями трьохрічного перемир'я, що

¹⁷⁶ Великий візир (на тур. «садразам») – особистий та уповноважений представник султана у державних та релігійних справах, головний над усіма візирами та емірами. По суті, друга особа у державній системі Османської імперії, яка володіла султанською печаткою. Коли великі візирі очолювали військовий похід їхні повноваження зростали, адже у цей час вони особисто ухвалювали остаточні рішення, видавали «фермани» та грамоти на сувоях з султанською печаткою.

¹⁷⁷ Золотими називали дукати.

¹⁷⁸ Орешкова С. Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 2. – Москва, 2001. – С.11

невдовзі призвело до укладення московсько-польської угоди в Андрусові¹⁷⁹. А навесні 1684 р., за два роки до підписання Вічного миру, у Москві відбулися переговори російських дипломатів з австрійськими послами, які від імені Речі Посполитої домовилися про початок мирного процесу між королем і царем.

Північна війна 1655 – 1660 рр. Швеції з Польщею та її союзниками завершилася проведенням грандіозного з'їзду європейських політиків у 1660 р. Дипломатичний конгрес відбувся за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія та при посередництві Франції в містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу проявилися дві тенденції: по-перше – австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою й Шведським королівством; по-друге – ряд країн схилилися до розбиття антишведської коаліції Варшави та Москви й примирення між Стокгольмом і Варшавою. У результаті підписаного в Оливі шведсько-польського договору, між обома державами припинялася війна, однак польський король, хоча й отримував частину Пруссії, але зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території прибалтійських Інфлянт. Оливський конгрес 1660 р. також підтвердив положення бранденбургсько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі поступки Польської корони стали можливими з огляду, як стверджував коронний канцлер М.Празмовський, на позицію Московської держави, що не хотіла поступатися правом протекторату над козацькою Україною і прагла сама укласти сепаратний мир зі Швецією проти Речі Посполитої¹⁸⁰.

Такий мир між Москвою і Стокгольмом було укладено у 1661 р. І саме під час засідань дипломатичних комісій, які готували цей мирний договір, боярином А.Ордин-Нащокіним було чи не вперше офіційно висловлена

¹⁷⁹ Бантыш-Каменский Н. Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год). - Ч. 1. - Москва, 1894. - С. 22.

¹⁸⁰ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. – S. 302.

думка щодо досягнення зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу території Козацької держави. Зокрема, керівник московської делегації запитував у царя, що якщо заради миру із Швецією Олексій Михайлович згоден віддати їм інфлянтські міста, то чому не можна поступитися польсько-литовському королю Правобережною Україною? Однак у першій половині 60-х рр. XVII ст. Москва вирішила поступитися претензіями на узбережжя Балтики і направити усі сили на боротьбу з Річчю Посполитою за право володіти непокірним Українським гетьманатом.

Після укладення 10 серпня 1664 року в угорському містечку Уасварі (Вашвар) миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV¹⁸¹ вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана¹⁸². Великий візир Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але король їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії¹⁸³.

Незадовго після Уасварського миру між Османами і Габсбургами, 10

¹⁸¹ Мегмед (Магомед, Махмед) IV Мисливець “Авджи” (1642 – 1692) – султан Османської імперії з 1648 до 1687 рр. Проводив постійні війни з Австрійською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою та Апостольською столицею (Ватиканом) за поширення турецької присутності в Європі. Від його імені управління Висою Порту здійснював інститут великих візирів з албанського роду Кьопрюлю – Мегмед-паша (1648–1661), Агмед-паша Фазил (1661-1676), Кара-Мустафа (1676-1683). Мегмед IV підписував свої листи так: «*Мегмед-шах бін Ібрагім хан музафер да-іма*». Цікаво, що мати султана Турхан Султан була за походженням українкою й відігравала досить значну роль у політичному житті імперії (*Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Pest, 1829. – Bd.V: 1623 – 1656; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985; Іналджик Г. Османська імперія. – К., 1998*).

¹⁸² *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasłże. - T. 1. - Warszawa, 1773. - S. 225-266; Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – Leiden; Boston; Koln, 2000 – S.476 – 489.*

¹⁸³ *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – P. 146.*

травня 1666 р., у селищі Андрусово поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати “по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось”¹⁸⁴. Поляки також пропонували, “щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може”¹⁸⁵. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-ти річного мирного договору¹⁸⁶. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний¹⁸⁷. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського - від назви селища, де його уклали¹⁸⁸.

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло війну польсько-російську війну 1654 –

¹⁸⁴ БМЧ Краків. - Од. зб. 2109, арк. 109-111.

¹⁸⁵ Там же. – Од. зб. 2107, арк. 73.

¹⁸⁶ *Цит. за:* Wójcik Z. Traktat Andruszowski i jego geneza. - S. 242.

¹⁸⁷ БМЧ Краків. – Од. зб. 401, арк. 99-102.

¹⁸⁸ Галактионов И. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). - Саратов 1960; Его же. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вып. 3. – Саратов, 1985. – С. 41–59; Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). - К., 1999. - С. 286-287; Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. - С. 131-151; Санін Г.А. Правобережна Україна і русско-польські переговори 1667 г. в Москві // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 128-136; Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 pp. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. - К., 1991. - С. 112-114; Чухліб Т. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667 pp.) // Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996. - С. 90-97; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. - Warszawa, 1959; Ejusd. Miedzy traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. - Warszawa, 1968.

1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя - до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорожжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що опиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства¹⁸⁹. Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність певної геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами. У липні 1667 р. султан Мегмед IV направив листа до польського короля Яна II Казимира в якому йшлося про таке: якщо Річ Посполита хоче збереження миру, то вона повинна відмовитися від українських підданих султана¹⁹⁰. А у червні, під час перебування в Адріанополі¹⁹¹ польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України¹⁹². Великий візир Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що

¹⁸⁹ Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 року // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.3. – К.,2003. – С.193 – 206.

¹⁹⁰ Ширше про це – у наступних розділах.

¹⁹¹ Адріанополь (зараз – Едірне) – турецьке місто на кордоні з Болгарією і Грецією, що розташувалося за 210 км. на північний захід від Стамбулу. Було здобуте Османами у 1362 р. й у 1402 – 1453 рр. стало столицею Високої Порти. Після цього в Адріанополі знаходилися приватні палаци багатьох турецьких султанів, а також вищих чиновників. Через місто проходили важливі стратегічні шляхи зі Сходу на Захід. Окрім того воно було значним духовним, культурним та освітнім центром Османської імперії. З огляду на те, що Адріанополь був оточений лісами він став улюбленим місцем відпочинку султана Мегмеда IV, який дуже любив полювати і саме тому дістав від сучасників прізвисько «Мисливець» («*Awdzy*»).

¹⁹² Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasze. - T. 1. - Warszawa, 1773. - S. 225-266; Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century) / An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk.. – Leiden; Boston; Koln, 2000 – S.476 – 489.

українські козаки «як вільний народ» прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але король їх порушив, і тому українці попросили захисту в султана¹⁹³.

Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: *“...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгоду, чого не дай Боже”* (виділ. – Авт.)¹⁹⁴. У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося “про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні”¹⁹⁵. Під час розмов з польськими дипломатами А.Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка¹⁹⁶. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від султан

¹⁹³ Ottoman-Polish Diplomatic Relations. – P. 146.

¹⁹⁴ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – С. 363.

¹⁹⁵ Acta historica res gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 usque ad annum 1795 // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zabr. Fr. Kluczyski. - Vol. 2. - Pars. 1. - Kraków, 1880 - S. 586; Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 132.

¹⁹⁶ Флоря Б. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII. – Ч. 2. – Москва, 2001 – С. 81.

Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нашокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під “високу руку” царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів (включно аж до 1714 р.). Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались - 7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.¹⁹⁷, але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар “жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Р[ечі] П[осполитої] вдавалися...”¹⁹⁸. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: “Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвердені”¹⁹⁹.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники Гетьманату²⁰⁰. На що поляки відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків “прийняти під свою царської величності високу руку”²⁰¹. Після чого Матвеев висловив таку думку: “Не питаючи їх, якого

¹⁹⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). - Т. 1. – Санкт-Петербург, 1830. - С. 731.

¹⁹⁸ Acta historica . - Vol. 2. – Pars. 1.- S. 561.

¹⁹⁹ Ibid. – S. 495.

²⁰⁰ Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Украина в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст. – К., 2000 – С. 539.

²⁰¹ Там же.

великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо”²⁰².

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я.Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: “...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з’ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни”²⁰³. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир’я, а також зобов’язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків.

Розділ IV

ДИПЛОМАТИЧНА СЛУЖБА ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

4.1.Організаційна структура та напрями діяльності

²⁰² Там же.

²⁰³ Acta historica. – Vol. 2. – Pars. 1.- S. 618-619.

Найскладнішою проблемою, з якою зустрічаються науковці, що вивчають становлення й діяльність дипломатичної служби, є істотна деформованість джерельної бази. Знищення архіву центральних і полкових установ держави другої половини XVII-початку XVIII ст. зумовило ситуацію, за якої не збереглося жодного українського джерела, яке б занотувало процес розроблення хоча б одного документа дипломатичного характеру, прийом іноземних послів і перебіг переговорів з ними, підготовку й укладення угод і договорів, формування посольств та їх фінансування, проливало б світло на позиції гетьмана, старшинської ради, Генеральних старшин і полковників та характер їх відносин у з'ясуванні напрямів зовнішньої політики, укладенні угод і договорів, підготовці й проведенні інших дипломатичних акцій. Як слушно спостеріг сучасний найкращий знавець стану джерельної бази Національної революції Ю.Мицик, "ми не маємо на сьогодні жодного програмного документа для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад, як Генеральних, так і вузького кола членів уряду тощо"²⁰⁴. Бракує також звітів посольств, за винятком одного, введеного у науковий обіг Ю.Мициком²⁰⁵.

Водночас розшукані копії дипломатичної кореспонденції гетьманів і членів уряду та дипломатичних інструкцій вимагають до себе критичного ставлення, оскільки нерідко містять певні скорочення, неточності, а то й помилки. Не випадково цей аспект функціонування українського уряду залишається найменш дослідженим. Лише завдяки працям І.Бутича, В.Голобуцького, Ю.Джеджули, І.Крип'якевича, Ю.Мицика, В.Сергійчука та Ф.Шевченка можемо окреслити контури організаційної структури дипломатичної служби та її функціонування, що склалися за гетьманування Б.Хмельницького й без суттєвих змін існували протягом наступних десятиліть.

²⁰⁴ Мицик Ю.А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-річчю від дня народження Великого гетьмана. – К., 1996. – С. 42.

²⁰⁵ Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни... – С. 124.

Відомо, що в українському уряді не сформувалася система чіткого розмежування функцій між його членами, а відтак і відповідних відомств, які б виконували точно визначені обов'язки. Як і в багатьох інших країнах тогочасної Європи, існувала практика доручень. У зв'язку з цим не утворилося спеціальної установи (на зразок, наприклад, Посольського приказу в Росії), що відала б проведенням зовнішньої політики²⁰⁶. І все ж на основі накопичених козацтвом традицій зносин з іншими країнами склалася відносно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби. Впродовж 1648 р. церемоніал дипломатичних відносин із Річчю Посполитою, зокрема, заслуховування її посольств, розроблення змісту інструкцій власним послам, укладення миру, визначався Генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали (для цього вона збиралася щонайменше 4 рази). Воднораз відносинами з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно відав Б.Хмельницький. Від початку 1649 р. роль Генеральної ради у вирішенні питань зовнішньої політики зводиться нанівець (у 50-х рр. вона скликала з ініціативи гетьманів лише двічі – у травні 1651 та у вересні 1658 рр.). Її місце посідають старшинська або розширена (представницька, коли в її роботі брали участь козаки-представники полків, Запорозької Січі, духівництва й міщан) старшинська рада та гетьман.

Формується притаманна тільки козацькій Україні дуалістична система управління дипломатичною службою: через посередництво старшинської ради та гетьмана. Функція ради (вона провадилася з ініціативи й під керівництвом гетьмана) полягала у виробленні підвалин як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і з кожною країною зокрема (лише вона розв'язувала питання війни чи миру), розробленні умов угод і договорів та їх ухваленні. Прийняте нею рішення було обов'язковим для виконання гетьманом і могло бути скасоване тільки Генеральною радою Війська Запорозького. З цього приводу Б.Хмельницький у листі від 22

²⁰⁶ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 86-87.

березня 1656 р. писав до польного гетьмана С.Потоцького: "Коли, за згодою всієї старшини, ухвалиться якесь рішення, то його порушити нам приватним чином не можна", бо "в цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних старших і молодших рад (вочевидь, Генеральних і старшинських – авт.), то воно звичайно не буває сталим, бо такий [порядок] Військо обґрунтувало навіть звичаями"²⁰⁷.

Не можна применшувати й ролі гетьмана (особливо в час, коли булавою володів Б.Хмельницький), в руках якого зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він приймав іноземних послів, вів переговори з ними й відправляв їх додому, готував у дорогу українські посольства й заслуховував їхні звіти, брав активну участь у розробленні дипломатичної кореспонденції, статей міжнародних угод і договорів, підписував їх. Керуючи роботою старшинських рад, суттєво впливав на ухвалу ними того чи іншого рішення. За наявності розбіжностей між гетьманом і членами ради його досягали, найвірогідніше, шляхом пошуку консенсусу. Щоправда, у останні роки життя Б.Хмельницького старшини не наважувалися відкрито суперечити його волі²⁰⁸. Після смерті гетьмана (1657) ситуація змінилася й управління зовнішньою політикою знову набуває дуалістичного характеру.

Поточну роботу дипломатичної служби виконував центральний орган виконавчої влади – Генеральна канцелярія, очолювана Генеральним писарем. За гетьманування Б.Хмельницького цю посаду обіймав талановитий політик І.Виговський, котрий, завдяки особистим здібностям відіграв помітну роль у формуванні зовнішньої політики. Однак не варто перебільшувати його роль у сфері дипломатичних відносин з іншими державами. Вся кореспонденція готувалася писарями Генеральної канцелярії, де й зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з них перебували при гетьманові "в

²⁰⁷ Бібліотека музею Чорторийських (далі – БМЧ) (Краків) ВР. – № 1656. – Арк. 211; Бібліотека національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 16460.

²⁰⁸ Акты Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 764; Русская историческая библиотека. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1261, 1264.

зепі"²⁰⁹. Від писарів вимагалось вчасно й точно готувати відповідні папери, які, бувало, по кілька разів переписувалися²¹⁰. З часом серед службовців визначилася спеціалізація. Так, у канцелярії гетьмана П.Дорошенка сидів писар таємних справ"²¹¹.

Дипломатична служба належала до найбільш ефективно діючих державних структур. Напрями її роботи визначалися змістом завдань, які їй доводилося розв'язувати на міжнародній арені. Від часу до часу на чільне місце висувалися ті чи інші її аспекти, однак незмінним залишалось основне – Гарантування, за словами Б.Хмельницького, безпеки й "цілості нашої держави"²¹². Це, по-перше. Другою важливою проблемою було досягнення порозуміння із сусідніми країнами та уникнення загострення відносин з ними. Як підкреслював гетьман у листі до шведського короля від 28 січня 1657 р., "немає в нас більшої турботи та інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуємо її вперто й міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо"²¹³. Впродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошук порозуміння з Портою, залучення володарів Росії й Трансильванії до боротьби за корону в Польщі та визнання урядом останньої за Українською державою статусу рівноправного суб'єкта федеративної Речі Посполитої. З першої половини 1649 й до 1654 рр. головним у її діяльності було добитися визнання незалежності козацької України з боку Польщі та інших держав, запобігати створенню антиукраїнської коаліції та добиватися її розладнання, пошук надійного протектора. Протягом 1654-1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності акту возз'єднання західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського

²⁰⁹ ВУР. – Т. II. – С. 189; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 89.

²¹⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПМК). – К., 1898. – Т. 3. – С. 350.

²¹¹ Акты ЮЗР. – СПб., 1882. – Т. XII. – С. 529.

²¹² Документа Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 597.

²¹³ Там само. – С. 558.

військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань Російської держави. Важливою сферою діяльності українських дипломатів було збирання ними різноманітної інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їхній військовий потенціал та ін.

Дипломатична служба відігравала важливу роль у боротьбі козацької України за незалежність і соборність.

4.2. Дипломатичний етикет

Уже в перші роки існування держави на основі існуючих козацьких традицій склався притаманний їй церемоніал прийому іноземних гінців, посланців і послів, проведення з ними переговорів та відправлення. Протягом наступних десятиліть він не зазнав суттєвих змін, тому існує можливість визначити його прикметні риси. Насамперед впадає у вічі прагнення уряду навіть під час найвищого піднесення боротьби (1648) Гарантувати безпеку проїзду та від'їзду гінцям, посланцям і послам (включно з представниками ворожих держав), створити їм сприятливі умови в постачанні продовольством і фуражем. За визнанням росіянина Г.Климова гінця севського воєводи до брацлавського воєводи А.Киселя, – перехопленого влітку 1648 р. козаками й використаного гетьманом для надіслання листа царю, Б.Хмельницький "послав його супроводжувати до путивльського кордону 20 козаків і вручив йому проїзного листа, за яким йому всюди давали продовольство й підводи без непослуху"²¹⁴. До речі, проїзд через українські землі посольств завжди супроводжувався охороною козацького підрозділу; щодо забезпеченості їх продовольством і підводами, то воно відбувалося нерегулярно, залежно від обставин. Як свідчив російський посол Г.Унковський, від прикордонного Конотопа до Чигирин його зустрічали й

²¹⁴ ВУР. – Т. II. – С. 42.

проводжали весною 1649 р. старшини з кінними загонами, а "харч і підводи подавали не однаково, де скільки знайдуть; також і по селах, і в багатьох місцях харч і підвід не давали, їхали на своїх конях і самі купляли харч"²¹⁵.

Форма прийому залежала від рангу (гонець, посланець, посол) особи, що приїжджала з візитом, політичного статусу того, хто її посилав, та важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Для зустрічі гінців і посланців воєвод, senatorів і гетьманів Речі Посполитої, сановників Росії, Криму, Молдавії й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж під час прийняття посольств володарів держав. Наприклад, посланці польського сенатора А.Киселя та порубіжних російських воєвод улітку 1648 р., послі львівських міщан у жовтні того самого року, посланець литовського гетьмана Я.Радзивілла Мисловський у березні 1651 р. та багато інших наступними роками приймалися по-діловому, без прояву урочистостей. Показовим із цього погляду є свідчення Мисловського: його у Білій Церкві "просто" повели до військового писаря, котрий, змусивши "трохи зачекати", прийняв, велів віддати листа й супроводив до ставки гетьмана. Там "сказали" зайти до помешкання, куди по хвилі з'явився сотник, який і привів його до Б.Хмельницького. Останній запропонував сісти й заспокоїв: "не бійся, і волосини з твоєї голови не впаде"²¹⁶.

Зовсім інакше приймалися посольства. Так, у листопаді 1648 р. назустріч послу новообраного польського короля Яна Казимира Я.Смяровському гетьман вирядив кілька тисяч кіннотників. Неподалік від с.Лабуньки, де розташовулася ставка Б.Хмельницького, посла привітала, злізши з коней, старшина, котра надала йому місце у першому ряду процесії. Коли вона під звуки музики, що прибула зі старшиною, в'їхала в околиці села, Я.Смяровського зустрів з кількома десятками "гарно одягнутих і на баских конях" вояків Генеральний обозний І.Чарнота. Передавши вибачення Б.Хмельницького за те, що через хворобу не може його зустріти тут, а чекає на нього у дворі, обозний супроводжував посла до місця помешкання

²¹⁵ Там само. – С.148.

²¹⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/11. – Арк. 463.

гетьмана. Останній вийшов назустріч Я.Смяровському, привітався з ним (уже спішеним) посередині двору й запросив до кімнати²¹⁷. З такою самою урочистістю було облаштовано прийом у Переяславі 19 лютого 1649 р. польського посольства А. Киселя. В околиці міста його зустрічав сам гетьман "з полковниками, осавулами, сотниками, військовою музикою, з бунчуком і червоним знаменом". Привітавши А.Киселя "по-козацьки", він пересів до нього в сани. Коли вони в'їжджали до міста, прогрімів салют із 20 гармат²¹⁸. Безпосередня участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася дуже рідко. Зазвичай цю функцію виконував хтось із Генеральних старшин чи полковників (за гетьманування Б.Хмельницького вона часто доручалася його синам – спочатку Тимофію, а згодом Юрію). Наприклад, перше російське посольство Г.Унковського 26 квітня 1649 р. за 5-6 км від Чигирина зустрічали військовий хорунжий і полковник, а за 0,5 км – спішені син гетьмана Тиміш, військовий осавул та інші старшини (бл. 20 осіб)²¹⁹. Посольства переважно приймалися в Чигирині – гетьманській резиденції, однак траплялося, що й в інших містах, а під час воєнних дій – у військовому таборі (наприклад, узимку 1649 та 1654 рр. – у Переяславі, восени 1658 – у Липовій Долині під Гадячем тощо).

Посли та особи, що їх супроводжували, отримували помешкання ("двори") неподалік від місця проживання гетьмана й бралися на утримання скарбниці. Щоправда, іноді з міркувань дипломатичної боротьби членів посольств "навмисне розосереджували по віддалених вулицях", щоб "не жили разом, один біля одного"²²⁰. В день приїзду аудієнція їм не надавалась. У більшості випадків вона призначалася гетьманом (через посередництво Генерального старшини) на найближчі дні. Бувало, проте, й так, що самі послы, намагаючись її пришвидшити, зверталися з відповідним проханням до гетьмана²²¹. Існували відмінності у ритуалі аудієнції послам різних країн, що

²¹⁷ Там само. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/11. – Арк. 183-1831.

²¹⁸ ВУР. – Т. II. – С. 115.

²¹⁹ Там же. – С. 147-148.

²²⁰ Там же. – С. 117.

²²¹ ННБ. ІР. – Ф. II, 15560. – Арк. 201; Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 294.

зумовлювалися, ймовірно, як традиціями їхньої дипломатичної служби, так і політичними цілями українського уряду. За гетьманування Б.Хмельницького церемоніал прийому послів Молдавії, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції та інших держав відзначався скромністю; параднішим він був, коли зустрічали послів Речі Посполитої й Порту, а особливо урочистим – Російської держави. З часом ситуація змінювалася. Так, упродовж літа 1658 – літа 1659 рр. найпишніше обставлявся ритуал прийому польських послів, а 1668-1674 – турецьких.

Торкнемося висвітлення найголовніших рис ритуалу прийому послів. Гетьман міг запросити їх на влаштований з нагоди приїзду банкет, під час якого, коли проголошувалися здравиці на честь монархів, лунали гарматні салюти. Через Генеральних старшин з'ясовувалися день, місце (найчастіше в помешканні володаря булави, а в урочистих випадках – на подвір'ї, вулиці чи майдані) та час аудієнції (традиційно вони відбувалися за відсутності інших послів, котрі могли перебувати у ставці гетьмана, хоча траплялися й винятки). Посольства на прийом супроводжували спеціально прислані старшини й козаки, а особливо поважні – ще й почесна варта. Під час процесії росіяни дотримувалися такого порядку: попереду посла їхав із царською грамотою піддячий, разом із послом – представник Генеральної старшини, а інші козаки йшли пішки поряд. Як виняток, щоб підкреслити значущість події, попереду посольства грав гетьманський оркестр²²². У переважній більшості випадків біля ганку послів зустрічала депутація старшин (зрідка, як під час прийому А.Ки-сея в лютому 1649 чи російського посольства А. Матвеева й І.Фоміна в липні 1653 р., її очолював володар булави)²²³. По тому вони запрошувалися до "світлиці", де біля дверей їх зустрічав гетьман.

Посеред кімнати йому передавався лист від монарха, якого він брав із проявами поваги, відповідно до усталеного етикету (наприклад, при одержанні грамоти від царя цілував печатку). Зазвичай листа зачитували

²²² ВУР. – Т. II. – С. 115.

²²³ Там же. – С. 115; Т. III. – С. 308.

стоячи (гетьман чи Генеральний писар у голос (для присутніх), але бувало й так, що гетьман читав його мовчки. Після цього обмінювалися запитаннями про стан здоров'я монарха й гетьмана та побажаннями, щоб воно було якнайміцнішим. Тоді посол обдаровував володаря булави, членів його сім'ї та присутніх на аудієнції осіб подарунками, а гетьман садовив посла біля себе на лаві (присутні старшини й козаки також сідали, але подалі від них) і запрошував до страв. Названі складові церемонії зустрічі зазвичай зберігалися, хоча могли мінятися місцями (наприклад, спочатку вручалися подарунки, а згодом зачитувався лист тощо).

Бувало, що з політичних міркувань порушувалася черговість прийому посольств, відверто демонструвалося невдоволення діями урядів, що направляли їх в Україну, а окремим посланцям віддавалися почесні, належні послам. Так, у лютому 1649 р. Б.Хмельницький "досить недбало" взяв під час аудієнції від посольства А. Киселя надіслані королем булаву й корогву²²⁴. В травні того самого року, отримуючи переданого послом листа від Яна Казимира, гетьман не виявив "жодної шанобливості", а прочитавши, "кинув через стіл своєму писареві так, що аж на землю впав"²²⁵. На початку серпня 1650 р. першим отримав аудієнцію турецький посол, хоча польський з'явився значно раніше. Водночас останньому не надали "жодних почесей, належних послам", і тільки після відправлення турецького посольства влаштували урочисту зустріч, стріляючи з гармат²²⁶.

Бенкет для послів також входив до дипломатичного етикету. В ньому брали участь члени сім'ї гетьмана та запрошені старшини з кола близьких йому осіб. За столом точилася розмова на різноманітні теми, переважно міжнародного характеру, проголошувалися тости на честь володарів держав, що часто супроводжувалися салютами з гармат. Відмова послів від бенкетування розцінювалася гетьманами як образа з боку монархів, котрі їх прислали. Обов'язковою була участь у трапезі керівника Української

²²⁴ Там же. – Т. II. – С. 116.

²²⁵ Michailowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 405.

²²⁶ ВУР. – Т. II. – С. 388.

держави. Наприклад, уже прикутий до ліжка, смертельно хворий Б.Хмельницький, пригощаючи в середині червня 1657 р. російське посольство, піднявшись, наказав дружині й доньці підтримати його й стоячи випив "чашу за государеве багаторічне здоров'я"²²⁷. Щоб підкреслити важливість приїзду окремих посольств, бенкет на їхню честь міг тривати кілька днів²²⁸. Ще одне спостереження: розмови під час обіду не завжди були лагідними, траплялося, що гетьмани досить різко висловлювали своє невдоволення (інколи підтримуване й старшинами) діями тих чи інших правителів держав.

Наступними днями (у визначений гетьманом час) провадилися переговори з обов'язковою участю гетьмана й когось із генеральних старшин (переважно писаря). Найтаємніші питання обговорювалися гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче наполягала на визнанні українських державних інтересів. Так, у жовтні 1656 р. гетьман і старшини відмовилися присягнути на договорі з Трансільванією, оскільки її послы не привезли відповідної присяги за підписом і печаткою князя Д'єрдя II Ракоці ("князь не може вимагати від нас більше, ніж сам зробив"), а на початку лютого 1657 відхилили пропозицію шведського короля Карла X укласти договір, оскільки той не хотів визнати входження Західного регіону до складу Української держави²²⁹.

Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення. "У них (козаків – авт.), – писав шведський посол, – нема звичаю вести тривалі переговори"²³⁰. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, під час якої вручався лист до монарха, надавалися подарунки членам посольства та гроші на дорогу. Проводжали послів

²²⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. III. – С. 561.

²²⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 244.

²²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1309-1311, 1327-1331.

²³⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 258.

старшини, урочисто ("під гетьманським знаменом"), інколи під звуки оркестру²³¹. В основних рисах цей етикет прийому посольств зберігся й у 80-х рр. XVII ст.²³²

Зазвичай посольства приймалися "охоче й людяно"²³³, гетьмани уважно пильнували за безпекою їх проїзду, надавали "охоронні" універсали, порушники яких суворо каралися. Так, за вияв неповаги до шведського посла К.Гільденбрандта на початку лютого 1657 р. було скарано смертю жаботинського отамана²³⁴. Усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, коли "навіть у час найтяжчої війни ніде посол не повинен бути затриманий"²³⁵, гетьмани дотримувалися свято. "Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорізьке не звикло затримувати", – повідомляв Б.Хмельницький польському королю 16 серпня 1649 р.²³⁶ За час революції 1648-1676 рр. ми виявили лише два випадки порушення цієї традиції. Так, дізнавшись про підступну політику щодо України кримської знаті, гетьман П.Дорошенко, не стримавшись, у вересні 1668 р. кілька разів ударив "по губах" послів калги-султана²³⁷. А в кінці травня 1649 р. за спробу крадькома привласнити "черкаську й чигиринську землю" та перетворити козаків, котрі тут проживали, на своїх підданих, старшина, не бажаючи "тримати гадюки на своїй голові", наказала за відсутності гетьмана стратити королівського посла Я.Смяровського²³⁸.

Складний етикет засвідчував тривалий процес становлення дипломатичної служби; її високий рівень відповідав усім нормам тогочасної європейської дипломатії.

4.3. Кадри, посольства, дипломатична документація

²³¹ ВУР. – Т. II. – С. 157-158; Т. III – С. 316-317.

²³² Станіславський В. "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С. 360-363.

²³³ Кушевич С Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 4. – С. 120.

²³⁴ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 60-61.

²³⁵ Цит. за: Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 111.

²³⁶ ДБХ. – С. 126.

²³⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 83.

²³⁸ ДБХ. – С. 126.

Специфіка дипломатичної служби потребувала осіб із певними якостями та знаннями, що визначалися функціональною спрямованістю роботи. Активна зовнішня політика (особливо в роки революції), що супроводжувалася інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Нестача знавців східних мов спонукала залучати на роль перекладачів у посольствах іноземців, зокрема грецьких²³⁹, а можливо, й вірменських купців. Маємо підстави припускати, що Військовою канцелярією й окремими полковниками вживалися заходи для підготовки власних фахівців. За визнанням І.Нечая, 1650 р. брацлавський полковник Д.Нечай відправив його до Криму "для вивчення кримської мови й перекладу.." ²⁴⁰ Мав рацію Ф.Шевченко, коли стверджував, що часто згадувані в джерелах "бути" й "товмачі" ("тлумачі", "толмачі"), навіть маючи певний стосунок до дипломатичної служби, далеко не завжди були перекладачами. Не займалися вони й перекладами документів у Військовій канцелярії, де працювали кваліфікованіші фахівці²⁴¹.

Дипломатична служба вимагала також значної кількості осіб, котрі добре знали дороги, були пристосованими до умов мандрівного життя, вміли постояти за себе в небезпечних ситуаціях, мали навички усного спілкування іноземними мовами. Ними й виступали згадувані вище "бути" та "товмачі", котрі часто як "пристави" супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств, виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн. У зв'язку з цим є підстави вважати їх найнижчим рангом дипломатичної служби²⁴².

Вищу сходинку в ній посідали перекладачі та секретарі посольств. Над ними в ієрархічній службовій драбині стояли посланці й послі. Хоча

²³⁹ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 102.

²⁴⁰ Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 39.

²⁴¹ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 102-103.

²⁴² Тамсамо. – С. 102-104.

офіційного розмежування статусів "посланця" й "посла" ще не відбулося (на відміну від низки інших держав) і в гетьманських листах кінця 40-х–50-х рр. зустрічається "змішування" цих понять²⁴³, все ж, як засвідчують джерела, цей процес інтенсивно розвивався. По-перше, виразно окреслюється коло повноважень цих службовців. Так, посланці привозили листи, інформували (відповідно до отриманих від гетьмана інструкцій) про стан справ у козацькій Україні, вступали в переговори з окремих (переважно другорядних) питань міждержавних відносин. Посли вирушали для виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони мали повноваження укласти угоди й договори. По-друге, місію посланців у переважній більшості випадків виконували сотники, полкові старшини, а подеколи навіть досвідчені козаки, тоді як послами виступали переважно полковники й Генеральні старшини. Посольства, очолювані посланцем і послом, суттєво різнилися й за своїм чисельним складом. Ще один важливий аспект функціонування системи дипломатичної служби: в кінці 50-х–60-х рр. стосовно окремих послів частіше вживання запозиченого з польської дипломатичної практики терміна "комісар". Відомо, що в Речі Посполитій він трактувався як "великий посол", на котрого покладалися обов'язки провадити переговори з питань укладення мирного договору²⁴⁴. Таку саму функцію виконували й українські "комісари", тому можемо їх також титулувати "великими послами".

Виконання місій посланців, а особливо послів і комісарів доручалося гетьманами досвідченим, найчастіше освіченим старшинам, котрі вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати власну позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на зовнішній вигляд послів (зріст, риси обличчя, одяг), що мав справляти приємне враження. Наприклад, у жовтні 1658 р. секретар польської королеви француз П.Нуае так охарактеризував українського посла П.Тетерю: "...то чоловік високого зросту, дуже пристойний; мав на собі одяг із зеленого

²⁴³ Там само. – С. 104.

²⁴⁴ Historia dyplomacji Polskiej 1572-1595. – Т. II. – S. 131-133.

оксамиту з золотими гудзиками"²⁴⁵. Один із керівників посольства до Варшави навесні 1659 р., І.Груша, за визнанням сучасника, був людиною "незвичайного розуму й спритності, і при цьому показною"²⁴⁶. Послані в липні 1670 р. П.Дорошенком для розмов із польськими комісарами посли М.Корицький і Лесковський були "людьми красивими, розсудливими й мовними"²⁴⁷.

Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі, виявляти твердість у виконанні одержаних інструкцій, а відтак – відстоюванні державних інтересів. Так, улітку 1653 р. посол полковник А.Жданович, прибувши до табору польського війська, попри неприховані погрози польного гетьмана С.Потоцького, наполягав на зустрічі з королем. "Мене прислано до королівської величності, – заявив він, – не для закладу, а в посольстві, і не через кого іншого, а через мене повинна дійти до Війська, що мене послало, відповідь його королівської величності й твоєї вельможності". А.Жданович і члени його посольства були зарештовані й ув'язнені²⁴⁸. Холоднокровність і мужність полковника С.Савича у травні 1654 р. під час переговорів з ханом (той навіть ударив його по обличчю) змусила Іслама Герейя утриматися від розриву відносин з Україною²⁴⁹. Влітку 1658 р. посол Т.Носач, виступаючи у польському сеймі, рішуче ("говорив із запалом і навіть різкувато") домагався дотримання Польщею свого слова, забезпечення прав України особливим трактатом, ліквідації унії²⁵⁰. Траплялися вбивства українських посланців, як це сталося на початку 1671 р., коли польські шляхтичі вбили хорунжого Паволоцького полку за Заложцями й сотника Подільського полку під Деражною, котрі поверталися від коронного гетьмана Я.Собеського. Трохи згодом було вчинено напад на посла Я.Петрановського, що повертався від короля²⁵¹.

²⁴⁵ Kubała L. Wojny duński i pok?j Oliwski (1657-1660). – Lw?w, 1921. – S. 122.

²⁴⁶ Ibid. – S. 238.

²⁴⁷ Бібліотека Баворовських (далі – ББ) (Варшава). ВР. – № 255. – Арк. 19; БН. ВМФ. – № 2227.

²⁴⁸ Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 130-131.

²⁴⁹ ННБ. ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк. 22-23.

²⁵⁰ Kubała L. Wojny duński... – S. 106.

²⁵¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С. 325-326.

Чи практикувався підкуп послів? Деякі опосередковані дані свідчать, що такі випадки могли бути. Так, у листі від 21 березня 1661 р. до аноніма польський канцлер повідомляв, що І.Груша брав чималі суми готівкою²⁵².

Вправними дипломатами були І.Виговський, С.Богданович-Зарудний, П.Тетеря, П.Дорошенко, С.Мужиловський, А.Жданович, Г.Гуляницький, Л.Бускевич, С.Савич, І.Мазепа, Я.Петрановський та ін. Невипадково, пройшовши хорошу "дипломатичну службу", І.Виговський, П.Тетеря, П.Дорошенко, І.Брюховецький та І.Мазепа згодом стали гетьманами України. Інколи уряд залучав до виконання посольських доручень іноземців. З-поміж них найпомітнішими постатями були І.Тафралі, О.Астаматій та Д.Колугер, про якого говорили, що "це найбільший хитрун і інтриган цих країн..."²⁵³

Оскільки спеціалізації серед послів і посланців не існувало, гетьман, призначаючи їх, найвірогідніше, брав до уваги їхню спроможність успішно виконати те чи інше доручення. Склад і чисельність посольства залежали від політичної важливості дипломатичної місії, що покладалася на нього. Гінці, котрі лише доставляли листа, виїжджали в супроводі кількох козаків ("товаришів") та 1-2 слуг ("челядників"). Посольства посланців склалися з товмача, інколи писаря, 3-8 козаків та 3-5 слуг (усього 10-20 осіб). Помітно чисельнішими вони були у повноважних послів (зрідка очолювалися двома особами). До їхнього складу, окрім писаря (секретаря), бута (товмача) й "товаришів", часто включалися старшини різних рангів. Відтак збільшувалася чисельність слуг. У середньому загальна кількість членів посольства коливалася в межах 20-40 осіб.

Прикметною рисою української дипломатії кінця 50-х–70-х рр. стало формування для розроблення змісту важливих міжнародних договорів, що торкалися статусу держави чи їх ухвалення (ратифікації), представницьких (добиралися старшини й козаки від кожного полку) посольств. Наприклад, за таким принципом утворювалися посольства весною 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того самого року до

²⁵² Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – № 1065. – Арк. 51.

²⁵³ Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 255.

Москви для перегляду статей Переяславського договору 1659 р., весною 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо. Вірогідно, при цьому витримувалися різні норми представництва. Так, для поїздки до Стамбула, крім двох послів з "товаришами", до складу посольства ввійшли по три представники від 10 правобережних і 8 лівобережних полків. У зв'язку з цим різко зростала чисельність посольств. Наприклад, уже згадуване посольство полковників П.Дорошенка та А.Одинця до Москви восени 1659 р. налічувало 153 особи, а для ратифікації Гадяцького договору відбула дипломатична місія в складі 400 осіб²⁵⁴.

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без наявності якої жодне посольство не було повноважним. Її невідривною складовою виступали листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф.Шевченка, термін "лист" офіційно вживався для визначення дипломатичного листування, на відміну від інших документів, що торкалися внутрішніх справ²⁵⁵. Вони готувалися у Військовій канцелярії писарями, однак не виключено, що часом не без безпосередньої участі гетьманів (насамперед Б.Хмельницького, І.Виговського та П.Дорошенка). Всі листи підписувалися гетьманами й скріплювалися печатками. У періоди найбільших успіхів визвольної боротьби Б.Хмельницький вдавався до використання титулатури "Божою милістю". Прикметно: якщо листи писалися кирилицею, то Б.Хмельницький і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами – латинським шрифтом²⁵⁶.

Сформований (на основі дипломатичної практики) за гетьманування Б.Хмельницького формуляр листів не зазнав істотних змін і в подальшому. Розпочиналися вони (початковий протокол) інтитуляцією (означення особи,

²⁵⁴ ННБ. ІР. – Ф. II, 15401. – Арк. 1-2; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 248-249; Kubała L. Wojny duński... – S. 238.

²⁵⁵ Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 89.

²⁵⁶ Там само. – С. 90-91; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediavalia ukrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1995. – Т. III. – С. 96.

котра надсилає листа), інскрипцією (означення адресата) й салютацією (вітання). Остання інколи передувала інскрипції; інвокація (богослів'я) не використовувалася. Важливого значення надавалося відповідним зверненням і титулуванням особи, до якої надсилався лист, бо ж відомо, що применшення титулу призводило до міжнародних ускладнень. Не випадково російський уряд на початку 1649 р. надіслав в Україну зразок дипломатичного листа, якого мав дотримуватися гетьман під час листування з царем.

В основній частині листів переважно стисло подавалася нарація (виклад суті справи). Диспозиція (розпорядження) мала умовний характер, бо зміст листів містив не накази, а прохання, пропозиції та пояснення гетьманів. Постійною була короборація (відомості про засвідчувальні знаки документа); рідше вживалися аренда (преамбула), промудьгація (публічне оголошення) та санкції (заборона порушувати документ). Заключний протокол мав дату (місце й час видачі документа). Апрекації (висновків) зазвичай не було. Документи, що надсилалися в Росію та Молдавію, датувалися за старим стилем, у Річ Посполиту, Венецію й інші країни – за новим. Слід мати на увазі, що тими часами перед підписом уживалися різні терміни дипломатичної ввічливості ("щирий друг і до послуг вельми готовий слуга", "найнижчий слуга" та ін.), що не завжди відображали суть справи²⁵⁷.

Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, написаних до правителів і голів урядів інших держав із врахуванням чинного в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатомов'ям, вживанням таких висловів, як "вірні піддані", "покірні слуги" та ін.; до російського царя – діловитістю; до трансільванських князів – витіюватістю; до турецького султана – пишномовним багатомов'ям²⁵⁸. Серед дипломатичних листів виділяється кілька груп. Були "вістові листи", в яких представники українського уряду

²⁵⁷ Там само. – С. 90-91; Мьцьк Ю А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1983. – С. 8-21; Його ж. Джерела з історії національно-визвольної війни... – С. 99-100.

²⁵⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 258; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 93.

інформували російський про перебіг воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханством, "проїзні листи", що засвідчували особу його власника, характеризували суть його місії й містили прохання надавати підтримку дипломатам²⁵⁹.

Окрім листів, послы отримували інструкції, що розроблялись у Військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло окреслювалася позиція уряду, визначалася тактика дій дипломатів. Різновидом інструкцій виступали кондиції, в яких викладалися лише умови пропонуваного договору чи угоди. Вони не були таємними й подавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ні листи, ні інструкції не дозволяють з'ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що не довірялися паперові й давалися гетьманами послам усно. Відомо також, що послы одержували суворі розпорядження дотримуватися під час переговорів настанов інструкцій²⁶⁰.

Майже не збереглися донесення та звіти українських послів, посланців і гінців. З часів гетьманування Б.Хмельницького (найгрунтовніше досліджених в історіографії) виявлено тільки одне донесення (П.Яненка та А.Кульки від 14 травня 1651 р. гетьману та його сину Тимофію) й один звіт посольства (до Криму) від 26 жовтня 1654 р. Як з'ясував Ю.Мицик, звіт українських дипломатів за формою нагадував розгорнутий лист²⁶¹.

Метою переговорів було укладення угод і договорів, що становлять важливу складову дипломатичної документації. Знову ж таки доводиться констатувати, що дуже мало текстів дійшло до нашого часу. Якщо, наприклад, збереглися тексти українсько-польських Зборівського (1649), Білоцерківського (1651), Гадяцького (1658), Чуднівського (1660), Підгаєцького (1667) та інших договорів, українсько-шведського (1657) договору, українсько-російських Переяславського (1658), Московського (1665), Глухівського (1669), Конотопського (1672) й Коломацького (1687)

²⁵⁹ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 100-101.

²⁶⁰ Там само. – С. 117-120; Шевченко Ф.П. Дипломатична служба... – С. 93-95.

²⁶¹ Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 124-125, 129.

договорів, то не знайдено текстів українсько-кримського (1648), українсько-молдавського (1656), українсько-валаського (1656), українсько-турецького (1669), українсько-польського (1708), українсько-шведських (1708-1709) та інших договорів. Тільки в чернетках-редакціях збереглися "Березневі статті" Б.Хмельницького – найголовніша частина договору 1654 р. з Російською державою. Слід пам'ятати також, що окремі з них, як українсько-російський договір 1654 р., могли складатися не з одного, а з кількох комплексів документів.

Традиційно в Українській державі зміст договорів не розголошувався й залишався відомим тільки обмеженому колу осіб (гетьману, генеральним старшинам і полковникам). Так, умови Зборівського договору залишалися невідомими для козацького загалу, не кажучи вже про міщан і селян²⁶². У вересні 1657 р. старшини й козаки звернулися з проханням до Ю.Хмельницького та І.Виговського пред'явити Війську Запорозькому статті договору 1654 р. з Росією, тому що вони про них "до цього часу нічого не знають"²⁶³.

Нам не вдалося виявити даних, які розкривали б масштаби фінансування посольств, посланців та гінців. Однак їхні успішні дії в столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Багчесараї та Стамбулі, наявність багатого інформаційного матеріалу, зібраного ними, дозволяє висловити здогад, що гетьманський уряд приділяв цьому аспектові дипломатичної служби належну увагу. За підрахунками З.Вуйціка, в другій половині XVII ст. на утримання польської дипломатії припадало бл. 7,6% видатків держави²⁶⁴. Мабуть, не менший, якщо не більший відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Маємо визнання (червень 1657) Б.Хмельницького, що всі державні прибутки витрачаються на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби.

²⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 224-225; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 252-253.

²⁶³ Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т. XI. – С. 798.

²⁶⁴ Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II. – S. 309.

Польські послы в Україні й Криму 1649-1654 рр. отримували по 3 тис. злотих²⁶⁵. Вочевидь, такі чи трохи менші кошти одержували й українські послы до Речі Посполитої, Криму, Порту.

²⁶⁵ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 569; W?jcik Z. Z dziejow oiganizacji dyplomacji polskiej w drugiej poiowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 291-292.

РОЗДІЛ V

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРОТИБОРСТВО З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ У 1648-1653 РР.

5.1. На шляху до визнання Української держави. Укладення Зборівського договору (1648-серпень 1649)

Піднявши повстання, Б.Хмельницький та його соратники приділяли велику увагу дипломатичним заходам у досягненні своєї мети. У березні 1648 р. на Запорозжжі було прийняте посольство коронного гетьмана М.Потоцького, під час переговорів із яким козаки домагалися поновити давні права й вольності; усунути з полків старшин – "ляхів"; вивести польське військо з Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя; скасувати тут "управління Речі Посполитої" та ін.²⁶⁶ За визнанням М.Потоцького, повстанці "хотіли також абсолютно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й зарубіжними володарями та робити все, що лише забагнеться їхній волі й бажанню"²⁶⁷. Так уперше було окреслено контури ідеї автономії козацької України в складі Речі Посполитої. Відхилення від них привело до початку воєнних дій. Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Б.Хмельницький передав полоненому М.Потоцькому вимоги до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення "давніх вольностей"; скасування прав воєвод і старост щодо міст, палаців і королівських володінь ("королівщин"); підпорядкування Війська Запорозького "лише одному королю". Коронний гетьман, ознайомившись із ними, заявив, що уряд ніколи їх не задовольнить, і відмовився посилати у Варшаву²⁶⁸.

²⁶⁶ БМЧ. ВР. – № 143. – Арк. 685; БН. ВМФ. – № 6691; Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 48.

²⁶⁷ ВУР. – Т. II. – С. 15.

²⁶⁸ БМЧ. ВР. – № 142. – Арк. 165-166, 169, 203; БН. ВМФ. – № 6713; №143. – Арк. 744; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/II. – Арк. 61-611.

Враховуючи різко негативну реакцію М.Потоцького (а він відображав настрої польської еліти), вірячи (як і переважна більшість старшин і козаків) у спроможність короля Владислава IV поновити вольності Війська Запорозького й гарантувати права православної Церкви (поривати з Річчю Посполитою, що бачилась ними як Батьківщина, ніхто ще не збирався)²⁶⁹, гетьман вирішив відмовитися від реалізації ідеї автономії. Тому відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію домагатися скасування "Ординації..." 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, права самим обирати старшину, повернення православним захоплених уніатами церков та ін. Воно мало звернути увагу уряду на безправне становище українців: "... найостанніший має нас за найпідліших, народ од віків вільний, а полякам приязний і корисний"²⁷⁰.

В умовах безкоролів'я (Владислав IV помер 10 травня) серед польської еліти стосовно українського повстання оформилося два угруповання. Одне з них, очолюване канцлером Є.Оссолінським і А.Киселем, побоюючись, що через невідповідність воєнні дії "можуть лише привести до загибелі Вітчизну"²⁷¹, не відкидало можливості порозуміння з козаками шляхом переговорів. Друге (під проводом полонізованих українських князів І.Вишневецького та В.Заславського) робило ставку на придушення повстання й ліквідацію козацтва як стану. Водночас обидва трактували повстання як "домову війну" й виявляли дивовижну одностайність у несприйнятті ідеї українського автоно-мізму²⁷². Уряд і сейм виявилися неспроможними задовольнити помірковані прохання Війська Запорозького. Створена на чолі з А. Киселем комісія для проведення в Києві переговорів з Б.Хмельницьким, відповідно до інструкції, могла укласти договір на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруків-ської угод, погодитися тільки на 8 тис. реєстру.

²⁶⁹ БМЧ. ВР. – № 379. – Арк. 16; БН. ВМФ. – № 18568; ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 225/П. – Арк. 88-881; ДОВ. – С. 85; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... – С. 7-8, 10, 17.

²⁷⁰ БМЧ. ВР. – № 143. – Арк. 643.

²⁷¹ ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських № 231/П. – Арк. 184¹-185.

²⁷² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 32; Historia dyplomacji Polskiej. – S. 189; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. – Wrocław, 1985. – S. 11-12.

Вона мала пильнувати, щоб у жодному випадку не допустити виділення для Війська Запорозького територіального уділу²⁷³.

Проте внаслідок непримиренних позицій, з одного боку, більшості магнатства й шляхти, з другого – повсталих козаків, селян і міщан, переговорний процес зірвався й поновилися воєнні дії. Після здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід до західних кордонів Галичини. Він провадився не для досягнення державної самостійності України²⁷⁴, а для зведення на польський трон короля, спроможного так реформувати державний устрій Речі Посполитої, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського й Подільського воєводств) одержала статус суб'єкта федерації. Оскільки московський цар і трансільванський князь не поспішали зайняти трон, Б.Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію свого задуму. З урахуванням цього відправлене 15 листопада посольство до Варшави мало клопотатися про задоволення вкрай скромних (враховуючи вражаючі успіхи українців, котрі звільнили з-під польського панування майже всі свої етнічні землі) вимог: не порушувати прав православної Церкви; ліквідувати унію; амністувати учасників боротьби; збільшити реєстр до 12 тис. осіб; дозволити козакам обирати гетьмана й підлягати тільки владі короля та ін.²⁷⁵

Враховуючи необхідність припинення воєнних дій (різке послаблення боєздатності армії, нестача боєприпасів, фуражу й продовольства, розгортання спротиву польського населення), Б.Хмельницький та більшість старшини під час переговорів з королівським послом 20-21 листопада слушно пішли на укладення перемир'я. Але при цьому був допущений фатальний дипломатичний прорахунок: українці погодилися (всупереч позиції полковників М.Кривоноса та П.Головацького) на відведення армії "в

²⁷³ ДОВ. – С. 89-90, 95-96; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 23-27; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... – С. 15-16.

²⁷⁴ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.). – Львів, 1914. – С. 8-9.

²⁷⁵ ДБХ. – С. 81, 83, 84.

Україну" (терени козацького регіону), що означало залишення уже визволених західних і центральних земель та їх окупацію польськими підрозділами. І справи не рятувала та обставина, що гетьман розглядав це перемир'я лише як тактичну поступку й не припиняв уживати на міжнародній арені заходів, спрямованих на створення антипольської коаліції. Хибність зробленого кроку, гетьман став усвідомлювати вже під час повернення до Києва, тому попередив королівського посланця С.Холдаковського, щоб польські війська не просувалися далі Вінниці й Брацлава, а на Волині став залишати в містах залоги на схід від р. Горині²⁷⁶.

Переосмислення уроків боротьби 1648 р. послужило потужним чинником формулювання засадничих принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини засвідчили рішучість домагатися в переговорах із польським посольством визнання новоутвореної держави в межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка мала перебувати під протекцією короля²⁷⁷. Однак польська сторона до цього не була готовою. Її комісари на чолі з А.Киселем мали повноваження погодитися на збільшення реєстру до 12, в крайньому випадку – до 15 тис. осіб; виведення Війська Запорозького з-під влади сейму; відновлення його давніх привілеїв і свобод; скасування унії тощо²⁷⁸.

За таких обставин переговори, що розпочалися 20 лютого 1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б.Хмельницький рішуче відхилив запропоновані умови договору, підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. Він неодноразово наголошував на намірах "відірвати від ляхів усю Русь і Україну" та звільнити "з лядської неволі... народ усієї Русі". З великими труднощами комісари домоглися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів

²⁷⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 4. – Спр. Баворовських № 1321/II. – Арк. 183-185; Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 36; Смолій ВА., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 179-190; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... – С. 36-40.

²⁷⁷ ВУР. – Т. II. – С. 93, т130; Касименко О.К. Російсько-українські взаємовідносини 1648-по-чатку 1651 рр. – К., 1955. – С. 219-220.

²⁷⁸ Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II. – S. 191.

у кінці травня. Прикметно, що, відповідно до умов перемир'я, польське посольство вперше визнало існування держави на чолі з гетьманом, до складу якої входила більша частина території України. Лінія розмежування, через яку заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам, мала проходити по ріках Горині й Прип'яті, а на Поділлі – по м. Кам'янець-Подільський. До скликання нової комісії шляхта не мала права повертатися до маєтків, розташованих на козацькій території. Водночас у "пунктах прохання" до короля знову порушувалося клопотання про ліквідацію унії, повернення православним церков, заборону І.Вишневецькому обіймати посаду коронного гетьмана та ін.²⁷⁹

Нова позиція української еліти принципово не влаштувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Ще 30 січня 1649 р., виступаючи на сеймі, канцлер застеріг присутніх від покладання особливих надій на переговори, оскільки існувала реальна загроза втратити Україну, подібно до того, як Іспанія позбулася Нідерландів²⁸⁰. Довідавшись про результати Переяславських переговорів, польські урядові кола відмовилися від проведення нової комісії й розпочали воєнні дії. Б.Хмельницький та його союзник хан Іслам Герей діяли вміло й рішуче. 15 серпня 1649 р. вони завдали нищівної поразки королю під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди. Вона передбачала становлення "вічної приязні" й надання взаємної військової допомоги; виплату Польщею щорічних упоминків; залишення Війська Запорозького при давніх вольностях і встановлення 40-тисячного козацького реєстру; дозвіл татарам, повертаючись із походу, брати ясир в українських землях та ін.²⁸¹

²⁷⁹ ВУР. – Т. II. – С. 117-121; ДБХ. – С. 104-105, 107; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 146. – Посилання № 1.

²⁸⁰ Ochmann S. Op.cit. – S. III.

²⁸¹ ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських № 2286/11. – Арк. 29-301; ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 42-43; Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II. – S. 193.

Така позиція Іслам-Гірея позбавила гетьмана ініціативи й зробила його заложником польсько-кримського порозуміння. За визнанням литовського канцлера А.Радзивілла, "важчою була справа з козаками. І якби татари їх не спонукали, ніколи б не поступилися перед королівською повагою"²⁸². Розроблений Б.Хмельницьким і старшиною проект договору передбачав автономію Української держави в територіальних межах Брацлавського, Чернігівського, Київського, східних районів Подільського й Волинського воєводств (західний кордон мав проходити по лінії Берлінці – Бар – Старокостянтинів – р.Случ); скасування обмеженості чисельності козацького реєстру; ліквідацію унії; зрівняння православної Церкви з католицькою; надання права київському митрополиту й двом єпископам засідати в сенаті; зрівняння у правах православного духовництва з католицьким; амністію учасникам боротьби; збереження козацького судочинства й усіх козацьких прав і вольностей; право тільки православної шляхті обіймати посади в козацькій Україні; заборону проживання євреям, діяльності єзуїтів і ченців католицьких орденів та ін.²⁸³

Однак під тиском хана українське посольство, очолюване гетьманом, змушене було піти на істотні поступки. Відповідно до укладеного 18 серпня Зборівського договору (він називався "Декларацією ласки й(ого) к(оролівської) м(илості) на пункти прохання Війська Запорозького"), козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств (кордон мав проходити на захід від лінії Димер – Коростишів – Паволоч – Вінниця – Брацлав – Ямпіль, що означало втрату територій шести полків), куди заборонялося входити польським військам; проголошувалася амністія учасникам боротьби; державні посади в козацькій Україні мали надаватися лише православної шляхті; чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб; розв'язання питань, що стосувалися скасування унії й повернення православної Церкви захоплених храмів і майна, відкладалося до рішення сейму; лише київський

²⁸² Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. III. – S. 211.

²⁸³ ДБХ. – С. 130-131.

єпископ отримував право засідати в сенаті; шляхта одержала право повертатися до маєтків, а її піддані зобов'язувалися виконувати на їхню користь повинності; євреям заборонялося проживати на козацькій території та ін.²⁸⁴ З другого боку, вперше Річ Посполита юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти. Як писав шляхтич Опалінський, "Бог покарав нас раніше побиттям і полоном гетьманів, згодом безсоромною утечею і, на кінець, ганебним миром"²⁸⁵.

Політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду добитися незалежності й ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розвалу Речі Посполитої та виникнення незалежної Української держави. Все ж одержана автономія дозволяла продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї й сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин.

5.2. Нереалізовані умови Зборівського договору. Білоцерківський договір та розрив дипломатичних відносин (вересень 1649-грудень 1653)

Повернувшись із походу, Б.Хмельницький розгорнув активну діяльність, спрямовану як на реалізацію передбачених договором статей щодо прав православної Церкви й ліквідації унії, так і ратифікацію його сеймом у цілому. В листах до А.Киселя та канцлера він вимагав, щоб "справи наданих нам вільностей і про віру були полагоджені на цьому сеймі й затверджені", а також порушував питання про скасування унії, повернення православної Церкві відібраних у неї храмів і майна, "заспокоєння" православної віри²⁸⁶. Напередодні від'їзду київського митрополита С.Косова на сейм, що мав

²⁸⁴ ЦДІА України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 194. – Арк. 44.

²⁸⁵ Цит. за: Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648-1651. – Львів, 1996. – С. 96.

²⁸⁶ ДБХ. – С. 141, 146.

затвердити умови договору, гетьман застеріг його, щоб той послідовно відстоював конфесійні інтереси українців і не відступав від прийнятої ухвали, бо інакше "опинишся у Дніпрі"²⁸⁷. Інструкція посольству М.Нестеренка зобов'язувала його добиватися затвердження виданих королем під Зборовом військового привілею Війську Запорозькому й пунктів "Декларації..." Звертає увагу на себе декларування намірів домагатися "приборкання унії", що передбачало повернення православним відібраних храмів і майна й припинення "розбрату між християнами"²⁸⁸.

Після гарячих дебатів сейм, який 22 листопада 1649 р. розпочав роботу, а 7 січня 1650 р. прийняв українських послів, ратифікував Зборівський договір. 12 січня король видав документи про затвердження "Декларації ласки", військового привілею Війську Запорозькому й передачу йому Трахтемирова та надання Чигирин "на булаву запорозьку" Б.Хмельницькому. Значно складнішим виявилось питання ухвалення поступок українцям у конфесійній сфері. Підтримувані римською курією сенатори ультимативно заявили, що "залишать усі сенат", якщо С.Косов сяде в сенаторське крісло, тому останній відмовився від нього. Не наполягав митрополит і на скасуванні унії. За таких обставин король 20 січня (вже після завершення сейму) видав привілей (датований 12 січня) "Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському", що урівнював православну Церкву з уніатською; звільняв православний клір від виконання повинностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії та ін.²⁸⁹

Упродовж 1650 р. у відносинах з Річчю Посполитою українська дипломатія намагалася домогтися, по-перше, виконання польською стороною умов ратифікованого договору (особливо в релігійній сфері), по-друге,

²⁸⁷ Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х–80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1. – С. 51.

²⁸⁸ ДБХ. – С. 153.

²⁸⁹ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – К., 1998. – Кн. II. – С. 73-75; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 59-263; Плохий С.Н. Папство и Украина... – С. 181-183; Czeżcik J. Sejm Waiszawski w 1649/50 roku. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978. – S. 23-28, 54-60, 112-123, 135-138.

внесення до його змісту коректив, зумовлених потребами політичного розвитку козацької України, й, по-третє, прагнула запобігти втягненню її у воєнні дії проти Росії чи Порту. Так, враховуючи, що уніатське духівництво не поспішало повертати захоплені храми й майно, відправлене у березні до Варшави посольство мало знову порушити клопотання про ліквідацію унії²⁹⁰. "Мила нам наша батьківська земля, – писав гетьман у листопаді 1650 р., – але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче. Але тепер у нашій вітчизні над нами чинять насильство. Ми, не дай цього Боже, не хочемо порушувати нічийого права, тільки вимагаємо нашої руської власності, щоб у наших церквах скасували унію, якої раніше ніколи не було, та щоб усі наші церкви й церковні маєтності, що залишаються ще в неволі, повернули руському православному народові. А з їх м.панів, хто хоче і як хоче, хай вірить: ми не чужого, а свого вимагаємо"²⁹¹. В другій половині листопада до Польщі виїхало посольство, що мало клопотатися про скасування унії; повернення православній Церкві храмів і майна; урівняння православних священиків у правах з католицьким духівництвом; свободи відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо²⁹².

Дипломати прагнули схилити короля та польський уряд до визнання особливостей політичного й соціально-економічного розвитку козацької України. Вже у березні 1650 р. вони порушили питання про заборону панам-католикам приїжджати у розташовані тут маєтки, припинення на деякий час збирання шляхтою з підданих податків та отримання просування польських підрозділів на схід від лінії Бар-Хмільник. Надіслане у листопаді посольство мало добиватися офіційного оформлення державних кордонів України ("відокремленої лінії") в межах Речі Посполитої, припинення "великого гоніння від панів" на "руський народ", а також присяги на дотримання "вічного миру між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким" із боку перших сановників королівства та надіслання в козацьку Україну

²⁹⁰ ДБХ. – С. 161-162.

²⁹¹ Там само. – С. 198.

²⁹² Там само. – С. 201-202.

заложенниками І.Вишневецького, О.Конецпольського й інших поважних осіб²⁹³. Водночас українським дипломатам доводилося докласти (особливо влітку) максимуму зусиль, щоб уникнути погіршення (під впливом Венеції й Польщі) відносин із Портою та не допустити воєнного конфлікту з Російською державою. Щодо останнього, то тут щонайбільшу зацікавленість виявляла кримська знать, котра намагалася за допомогою українців розгромити Росію й приєднати Астраханське та Казанське ханства. Лише з великими труднощами гетьману вдалося у серпні ухилитися від походу на Москву²⁹⁴.

Для врегулювання польсько-українських відносин сейм у кінці 1650 р. ухвалив рішення вирядити до Б.Хмельницького посольство, переговори з яким мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх, а воєнні дії зробили дипломатичні стосунки епізодичними. За відсутності Б.Хмельницького (був затриманий ханом) козацька старшина під час облоги поляками українського війська під Берестечком (перша декада липня 1651) вступила у переговори з королем, намагаючись домогтися замирення на умовах Зборівського договору, однак зазнала невдачі. Добившись помітних воєнних успіхів, польський уряд вирішив знищити Українську державу; ліквідувати козацький стан; зменшити чисельність козаків до 6-8 тис.осіб; відновити довоєнні соціально-економічні відносини²⁹⁵.

Розгортання визвольної боротьби на Київщині й Брацлавщині та затятий спротив українських підрозділів під Білою Церквою змусили М.Потоцького відмовитися від наміру добитися капітуляції козацької України й вступити у переговори з гетьманом, що розпочалися після 20 серпня й тривали протягом місяця. Вони засвідчили намагання української сторони зберегти чинність Зборівського договору, але внаслідок затримки підходу татар Б.Хмельницький змушений був поступитися. Укладений 28 вересня 1651 р.

²⁹³ Там само. – С.202; Мыщык Ю.А. Анализ источников... – С. 65.

²⁹⁴ Гой П. Вказ. праця. – С. 112; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 269-276.

²⁹⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/П. – Арк. 471-472; ЦЦІА України. – Ф. 1230. – Оп. 333. – Арк. 56; ДОВ. – С. 562-563.

Білоцерківський договір істотно обмежував терени козацької України (вона втрачала Брацлавське й Київське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана "до послуг королю") порвати з Кримом; чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. осіб. Договір також передбачав збереження прав і свобод православної Церкви, амністію шляхтичам, дозвіл на повернення до маєтків шляхти, проживання євреїв (поновлювалися їхні оренди) та ін.²⁹⁶

Відмова сейму взимку 1652 р. ратифікувати договір та гостре невдоволення ним різних прошарків населення прирекли його на провал. Близкуча перемога Б.Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом призупинила його чинність, а відтак ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Після цього гетьман намагається переконати еліту Речі Посполитої в доцільності визнання факту існування козацької держави. У листах до короля, канцлера й сенаторів він відзначав неможливість поновлення Білоцерківського договору, оскільки дії, спрямовані на нав'язування його силою, призведуть до кровопролиття й підштовхнуть Військо Запорозьке "шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати"²⁹⁷. Не помилявся І.Лисяк-Рудницький, коли писав, що визнання незалежності України було б корисним і для Речі Посполитої, оскільки вона "самим своїм існуванням захищала б Польщу від Османської імперії й від Московії"²⁹⁸.

Річ Посполита відхилила пропозиції українського уряду й наполягла на прийнятті умов Білоцерківського договору. Зі свого боку, щоб досягти компромісу й уникнути воєнних дій, Б.Хмельницький погоджувався на поновлення статей Зборівського договору. При цьому він наголошував, що "під владою Війська Запорозького" повинні перебувати землі, "починаючи

²⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 343-366; Смолій ВА., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 351-363.

²⁹⁷ ДБХ. – С. 267, 268.

²⁹⁸ Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе. – С. 90.

від Дністра, аж до Дніпра, а від Дніпра аж до кордону московського..."²⁹⁹ У жовтні 1652 р. під час переговорів з польськими комісарами гетьман відхилив вимоги короля задовольнитися умовами Білоцерківського договору, розірвати союз із Кримом та надіслати молодшого сина Юрія заложником до Варшави й водночас висунув свою: Ян Казимир повинен присягнути на дотриманні Зборівського договору. Зрештою, обидві сторони досягли згоди перенести роботу комісії на початок 1653 р.³⁰⁰

Однак засідання комісії були перервані наступом польських підрозділів, що призвело до розриву дипломатичних відносин. Спроба Б.Хмельницького у липні 1653 р. поновити їх за допомогою посольства А.Ждановича зазнала невдачі: його членів заарештували й ув'язнили. Король та уряд мали твердий намір розгромити козацьку Україну й домогтися її повної капітуляції на умовах зречення влади Б.Хмельницьким, скорочення козацького реєстру до 6 тис. осіб і перетворення інших козаків у "хлопів у панів своїх" тощо³⁰¹. 22 серпня 1658 р. польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, під час якої Річ Посполита й Кримське ханство порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, лише прав і свобод козацтва. Всі інші статті угоди ігнорувалися. Хан погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди шляхти й відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан³⁰². Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її (нехай украй обмеженої) автономії, не кажучи вже про незалежність.

²⁹⁹ Мьщык Ю А. Анализ источников... – С. 68.

³⁰⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 393.

³⁰¹ ВУР. – Т. III. – С. 333-349; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 619-642; Заборовский Л. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А.Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. – С. 238-243.

³⁰² Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Курнік). ВР. – № 353. – Арк. 20-26; БН. ВМФ. – № 2641; Степанков В.С. Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 5-17.

РОЗДІЛ VI

ЗУСИЛЛЯ ЩОДО СТВОРЕННЯ АНТИПОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ТА ЇХ ПРОВАЛ. УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ З РОСІЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (1648- 1654)

6.1. "Світло" й "тіні" українсько-кримського союзу.

Проблема прийняття турецької протекції

Готуючи 1647 р. повстання, Б.Хмельницький уважав за можливе заручитися військово-політичною підтримкою Кримського ханства, що, по-перше, дозволило б скористатися потугою татарської кінноти (козаки були чудовими піхотинцями, але поганими кавалеристами), а по-друге, гарантувало б безпеку з тилу. Тому таємна рада ухвалила надіслати посольство до хана³⁰³. Однак через провал плану виступу воно вирушило до Багчесарая вже після захоплення повстанцями Запорозької Січі. Іслам Ґереї, не довіряючи гетьману й побоюючись пастки, відхилив пропозицію українців. Тоді Б.Хмельницький надіслав нове посольство, що спромоглося в другій половині березня 1648 р. домогтися укладення договору про встановлення військово-політичного союзу. Його основні умови можна реконструювати на основі аналізу джерел. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів; заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви; платню татарам за допомогу й заборону козацьких виправ проти Криму. Висловлена в історіографії думка про визнання гетьманом формальної зверхності Ґереїв над Україною не є аргументованою³⁰⁴. Весною наступного року чинність даного договору була

³⁰³ Голобуцкий В. А. Дипломатическая история... – С. 91-97; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 76; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. – С. 106; Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. – Р. 49-51.

³⁰⁴ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5768/1. – Т. I. – Арк. 84; ФМФ. – № 2. – Арк. 93, 94, № 38. – Арк. 93,116; Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. II. – С. 201; ВУР. – С. 20, 22; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 22-27; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991. – С. 23-24; Podhorodecki L. Chananat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII ww. –

підтверджена. Звертає увагу на себе той факт, що татарам заборонялося грабувати населення та брати ясир на всіх українських землях ("по Віслу")³⁰⁵.

Поза сумнівом, створення військово-політичного союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. У жодному разі не можна недооцінювати ролі військової допомоги татар у здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і, особливо, під Зборовом. Союз цей також сприяв зміцненню міжнародних позицій козацької України, слугував впливовою перешкодою на шляху створення Польщею антиукраїнської коаліції. Водночас мали місце й негативні аспекти союзу, які особливо стали помітними з літа 1649 р. По-перше, всупереч договору татари грабували населення, брали ясир і руйнували поселення, що вело до економічного та культурного занепаду України. По-друге, кримська еліта, провадячи політику "рівноваги сил", намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної України. По-третє, хан та його оточення намагалися використати козаків для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Порту.

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства, яке могло будь-коли підтримати супротивника. За таких обставин її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків з Кримом, а з другого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Так, намагаючись залучити Річ Посполиту й Україну до антиросійської коаліції, хан, шукаючи порозуміння з королем, усупереч наказам султана не поспішав прийти на допомогу українцям весною 1651р. Залишивши 30 червня поле бою під Берестечком, він, по суті, прирік українське військо на поразку. І навіть за таких обставин Б.Хмельницький змушений був зберігати доброзичливий характер взаємин із татарською знаттю, слухно

Warszawa, 1987. – S. 168; W?jcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Krak?w, 1989. – S. 61.

³⁰⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 3882/11. – Арк. 58; Radziwiłł A.S. Op. cit. – Т. III. – S. 193.

остерігаючись укладення антиукраїнського польсько-кримського союзу. За його ж визнанням, порвати з Ісламом Гереем не можна, бо він, об'єднавшись із королем, "почне їх воювати і їм цим кримський цар страшний"³⁰⁶.

У цілому негативною виявилася реакція Багчесарая на зміцнення впливу козацької України на придунайські князівства. Усвідомлюючи зростання ролі ханства в регіоні, восени 1653 р. Іслам Герей уперше наполегливо почав домагатися від гетьмана прийняти протекцію Криму, погрожуючи припинити надання допомоги. Лише з великими труднощами Б.Хмельницький спромігся переконати його відмовитися від цієї ідеї й підтвердити чинність договору 1648 р.³⁰⁷ Ігнорування кримською знаттю українських інтересів особливо виявилось на завершальному етапі Жванецької кампанії, коли вона погодилася на укладення 15 грудня 1653 р. сепаратної угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію Української держави. Це засвідчило безперспективність сподівань за допомогою союзу з ханством вибороти незалежність і надзвичайно гостро поставило питання про пошук інших союзників³⁰⁸.

Найвірогідніше, одним із них мала стати Османська імперія, до володаря якої Б.Хмельницький звернувся ще напередодні повстання, намагаючись заручитися його підтримкою. Цей хід виявився напрочуд вдалим, оскільки султан Ібрагім вирішив підтримати виступ козаків і дозволив хану здійснити похід проти Польщі. На думку О.Пріцака, наслідком посольства Ф.Джеджалія у липні 1648 р., стала українсько-турецька угода про вільне плавання українських купців Чорним і Середземним морями та умови їхньої торгівлі, що була скасована після приходу до влади у серпні 1648 р. Мегмеда ІV³⁰⁹. Як на наш погляд, ця подія відбулася пізніше, однак після приходу до влади нового султана розвиток українсько-турецьких взаємин справді міг

³⁰⁶ ВУР. – Т. III. – С. 123.

³⁰⁷ Тамже. – С. 401.

³⁰⁸ Степанков В.С. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С. 9-13; Його ж. Жванецька кампанія... – С. 13-17.

³⁰⁹ Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 143-164; Його ж. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177-192.

загальмуватися. Повертаючись у кінці листопада 1648 р. з походу, гетьман вирядив до Стамбула нове посольство з листом (зберігся у спотвореній копії, тому частина дослідників ставить під сумнів його автентичність) до султана, в якому, по-перше, повідомив про звільнення від Польщі й узяття під свою владу "України", Білої Русі, Волині та Поділля "аж по Віслу", по-друге, порушив клопотання про прийняття звільнених земель під його протекцію³¹⁰. Листа було прийнято прихильно (уряд Мегмеда IV прагнув послаблення позицій Речі Посполитої), й узимку 1649 р. султан наказав сілістрійському паші та хану допомагати українцям у війні з Польщею³¹¹.

Новий етап в українсько-турецьких відносинах розпочався в липні 1650 р., коли Б.Хмельницький із великими почестями зустрів посольство Осман-аги. Переговори завершилися успіхом. Гетьман зобов'язувався не допускати морських походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Порти акціях, підтримувати союз із Кримом. Натомість посольство А.Ждановича, що вирушило до Стамбула, одержало завдання просити султана про допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою, заміну молдавського господаря, а також мало висловити згоду на протекцію султана. В кінці року Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б.Хмельницького "під крила й протекцію неосязної Порти". Зрозуміло, що вона мала набрати чинності лише після відповідного рішення старшинської ради та присяги з боку гетьмана й старшин. Припускаємо, що саме на цей час припадає вже згадувана торговельна угода, яка, до речі, передбачала перебування в столиці імперії українського резидента³¹².

Хоча впродовж весни-літа 1651 р. Б.Хмельницький, покликаючись на воєнні дії проти Польщі, ухилився від складання присяги Мегмеду IV, саме прихильне ставлення Порти до козацької України утримувало Кримське ханство від відверто ворожих дій проти неї. У вересні 1651 р. гетьман попросив у султана військову допомогу й повідомив про бажання козаків

³¹⁰ ДБХ. – С. 628.

³¹¹ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність ... – С. 54-55.

³¹² АГАД. – Ф. 3. – Козацький відділ. – Картон № 42. – № 27. – Арк. 7-8; Бутич І. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 319-326.

стати його "вірнопідданими"³¹³. І в подальшому український уряд користувався політичною підтримкою Османської імперії, хоча його втручання у справи Молдавії та Валахії викликали невдоволення османської еліти. Погіршення геополітичного становища держави 1653 р. спонукало гетьмана та частину старшин відверто заявляти про готовність прийняти турецьку протекцію. Для вирішення цього питання двічі збиралася старшинська рада, однак більшість присутніх відхиляла цю пропозицію³¹⁴. Далася взнаки традиційна неприязнь, якщо не сказати – ворожнеча, до мусульманського світу, а відтак було втрачено нагоду спертися на допомогу могутнього протектора.

6.2.Провал зусиль щодо створення коаліції з придунайськими князівствами

Бурхливий розвиток визвольної боротьби українців улітку 1648 р. та їхній союз із татарами не могли не привернути до себе уваги володарів Молдавії, Валахії й Трансільванії. Вочевидь, для з'ясування задумів гетьмана й порозуміння з ним до України прибували посланці молдавського господаря В.Лупу: вперше – в середині серпня, вдруге – в жовтні. Не виключено, що в жовтні до гетьмана завітали й валаські посланці³¹⁵. Іншого спрямування набули започатковані восени 1648 р. взаємини з Трансільванією, оскільки її князь Д'єрдь І Ракоці розпочав боротьбу за королівський престол у Польщі для свого сина Сигізмунда. При цьому він міг сподіватися на підтримку лише протестантів та українців. Зі свого боку, Б.Хмельницький був зацікавлений в успіхові даної акції, а тому прихильно прийняв у жовтні трансільванське посольство, а в листопаді вирушив до Трансільванії своє, очолюване І.Виговським. Гетьман запропонував Д'єрдю І Ракоці (не знаючи, що той уже

³¹³ ДБХ. – С. 226.

³¹⁴ Смолій ВА., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 401, 418.

³¹⁵ Сергійчук В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького. Хроніка 1648-1657 років // Жовтень. – 1988. – № 9. – С. 101-102; Ochmann S. Op. cit. – S. 14.

помер) розпочати наступ через Краків на Польщу. Водночас він обіцяв надати йому військову допомогу³¹⁶.

Початок 1649 р. ознаменувався активізацією контактів з Молдавією. За визнанням (31 січня) В.М'яковського (член посольства А.Киселя), гетьман "тракує, торгується з Лупулом за наші шкури"³¹⁷. Особливо великі надії покладалися на нового правителя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці, котрий після переговорів з І.Виговським відправив в Україну посольство з проектом союзного договору, тексту якого виявити не вдалося. Є підстави припускати, що він передбачав спільні дії Трансільванії, Литви, України й дисидентів для захоплення братами Ракоці польського трону. Ознайомившись із договором, гетьман погодився з його основними положеннями. Надіслане наприкінці лютого 1649 р. посольство мало засвідчити готовність козацької України піти на створення коаліції й надати Трансільванії військову допомогу в боротьбі за корону. Однак Д'єрдь II Ракоці для досягнення власних політичних цілей став переорієнтовуватися з курсу на створення союзу з Україною на пошук союзників серед польських магнатів. Така позиція князя приречла на провал плани Б.Хмельницького завдати по Речі Посполитій удару з двох сторін улітку 1649 та в 1651 рр.³¹⁸

Унаслідок зближення з Польщею В.Лупу з весни 1649 р. став провадити антиукраїнську політику, що призвело до погіршення українсько-молдавських взаємин (контакти між гетьманом і господарем набули спорадичного характеру). Тому на початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити господаря М.Могилою. Весною того самого року Б.Хмельницький спробував заручитися підтримкою господаря Валахії М.Басараба³¹⁹. Змушений на вимогу калги-султана Крим Герєя взяти

³¹⁶ Бутич І. До історії... – С. 63-64; Кордуба М. Боротьба... – С. 10-26, 41-42, 57-59; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... – С. 157-160; Ochmann S. Op. cit. – S. 16-17.

³¹⁷ Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. пр. – К., 1995. – С.69.

³¹⁸ ВУР. – Т. II. – С. 117,119; ДБХ. – С. 97-103, 213; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 251-253; Кордуба М. Між Замостям та Зборовом... – С. 39-56; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького... – С. 188-190; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 197-199, 215, 269, 296, 305; Cześćcik J. Op. cit. – S. 19-20.

³¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 269, 273.

участь у молдавському поході (в листі до А.Киселя гетьман писав: "Я ж, співчуваючи християнському війську, не прагну так безжалісно наступати. Я лише турбуюся про те, щоб хто-небудь не вдарив орді по флангу; ми ж ідемо лише для підпомоги орді"), він домігся укладення в кінці вересня вигідної угоди. Вона передбачала військово-політичну підтримку Молдавією Української держави в її боротьбі з Польщею та згоду В.Лупу на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем (промовисте свідчення появи в Хмельницького династичних задумів)³²⁰.

Від того часу українсько-молдавські дипломатичні відносини поживляються. Побоюючись Б.Хмельницького, господар, попри свою пропольську орієнтацію (для її зміцнення сейм 1650 р. надав йому польське шляхетство³²¹), не наважувався посісти антиукраїнську позицію. Воднораз гетьман почав активно працювати над створенням коаліції козацької України, Трансільванії, Молдавії й Волощини (Валахії), тому впродовж осені 1649-літа 1652 рр. частішають його посольства до володарів придунайських держав. Помітним успіхом дипломатії стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша з Розандою, яке сприяло зміцненню впливу України у Придунайському регіоні, зростанню авторитету родини Хмельницьких, котра могла започаткувати правлячу династію й зблизитися (шляхом посвоячення) із впливовим литовським гетьманом Я.Радзивіллою³²².

З другого боку, цей міждержавний акт приховував для козацької України серйозну геополітичну загрозу. Вона полягала в тому, що, по-перше, встановлення родинних зв'язків В.Лупу з Б.Хмельницьким утвердило господаря в намірі, спираючись на українську допомогу, поширити свою владу на Волощину. Уклав він і таємну угоду з Австрією, спрямовану проти

³²⁰ Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету Б.Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648-53 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – С. 199-200; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 88-94; Ковальський Н.П., Мыщык Ю.А. Методические указания к изучению курса "Источниковедение истории СССР". – Днепропетровск, 1984. – С. 37-38.

³²¹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 149.

³²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 476-483; Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – К.-Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 83; Овсій І. Дипломатичне забезпечення Визвольної війни 1648-1657 рр. // Нова політика. – 1995. – № 6. – С. 50; Wyjciek Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S. 205.

Трансільванії. Поширювався поголос про задум гетьмана посадити сина на волоський трон. За таких обставин М.Басараб та Д'єрдь II Ракоці вкрай недоброзичливо поставилися до шлюбу Тимоша з Розандою, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам, їхня підозра посилилася після грудневої зустрічі Тимоша зі своїм тестем"³²³. По-друге, султан і хан украй негативно оцінювали перспективи зростання ролі України в даному регіоні.

Готуючи взимку 1653 р. змову проти В.Лупу, Д'єрдь II Ракоці та М.Басараб зробили ставку на логофета (канцлера) Ш.Георгіце. Водночас вони пішли на зближення з Річчю Посполитою, сподіваючись на її підтримку. Так окреслилися контури формування антиукраїнської коаліції. На початку квітня, після заколоту і вторгнення волосько-трансільванських військ, В.Лупу втрачає трон і знаходить притулок у Кам'янці-Подільському. Якщо він звернувся по допомогу до України, то новий господар, Ш.Георгіце, – до Польщі. Б.Хмельницький, побоюючись втратити союзника, приймає помилкове рішення: направити до Молдавії полки, очолювані Тимошем. Той розгромив Ш.Георгіце й поновив при владі В.Лупу, котрий (усупереч розпорядженням гетьмана) схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра призвела до трагічних результатів: українці зазнали в кінці травня нищівної поразки, а М.Басараб та Д'єрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз із Річчю Посполитою, який передбачав спільні воєнні дії проти козацької України³²⁴.

Спроби Б.Хмельницького порозумітися з володарями Трансільванії й Валахії зазнали невдачі. їхні війська перейшли в наступ, унаслідок якого В.Лупу в липні вдруге був позбавлений влади. Ш.Георгіце поспішив приєднатися до антиукраїнської коаліції й звернувся по військову допомогу до Яна Казимира. Полки під проводом Тимоша були заблоковані в другій половині серпня у Сочаві трансільвансько-валасько-молдавськими

³²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 480-486; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1988. – S. 185.

³²⁴ Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік // Український історичний журнал. – 1992. – № 10-11. – С. 107-109; № 12. – С. 107-115; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 507-545; Ермоленко А.Ф. Указ. соч. – С. 236-237.

підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Военні дії закінчилися смертю Т.Хмельницького й почесною капітуляцією українців. Не мали успіху й дипломатичні зусилля українського уряду в Стамбулі, спрямовані на повернення до влади В.Лупу. Порта визнала легітимність влади Ш.Георгіце й застерегла гетьмана від втручання у молдавські справи. Хан, зі свого боку, підтримав позицію султана. Таким чином, прорахунки у молдавській політиці Б.Хмельницького сприяли утворенню антиукраїнської коаліції, що восени 1653 р. різко погіршило геополітичне становище молодого держави.

6.3.Розвиток українсько-російських відносин. Домовленості 1654 р.

Ще в 1647 р. Б.Хмельницький як потенційного союзника розглядав Московську державу ("однієї з нами віри"), але сумнівався в її спроможності надати повстанцям реальну допомогу³²⁵. Весною 1648 р. його непокоїла загроза появи в Україні російської армії, зосередженої у прикордонних містах³²⁶, тому він вирішив не лише нейтралізувати існуючу небезпеку, а й схилити Олексія Михайловича до ведення воєнних дій проти Польщі. Дізнавшись про смерть короля, він звернувся 18 червня 1648 р. з листом до царя, пропонуючи йому розпочати боротьбу за польський трон, обіцяючи допомогу з боку Війська Запорозького. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз підкреслив бажання, "щоби он (цар – авт.) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри греческое..."³²⁷

Проте російський уряд не відповів на пропозицію Б.Хмельницького, оскільки виношував план династичної унії з Річчю Посполитою для повернення Смоленська й Сіверської землі (це передбачалося зробити шляхом дипломатичного тиску на Варшаву). Ухилившись від уведення військ в Україну й ворожих дій проти неї, Москва водночас демонструвала

³²⁵ Grondski S. Op.cit. – P. 49-50.

³²⁶ Гой П. Вказ. праця. – С. 62-64; Джеджула Ю. Тасмна дипломатія Богдана Хмельницького // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 88.

³²⁷ ДБХ. – С. 48-51, 57.

Польщі "щирість" своєї дружби³²⁸. Так започатковується курс, спрямований на підтримання довготривалості українсько-польської війни, що виснажувала б обидві сторони. Пригадаймо, що подібну політику провадило й Кримське ханство.

Зі свого боку, козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Речі Посполитої й Росії та домогтися розриву "вічного миру" між ними. Відтак, повернувшись із Західного походу до Києва, Б.Хмельницький відправив на початку січня 1649 р. посольство С.Мужилівського до царя з проханням прийняти його з Військом Запорозьким під протекцією й надати військову допомогу. Єрусалимський патріарх Паїсій, котрий був із посольством, також мав поклопотатися перед Олексієм Михайловичем про розрив Поляновського миру з Річчю Посполитою та прийняття козацької України під протекцію. Як засвідчили переговори, російський уряд відхилив пропозиції української сторони й наполягав на примиренні з Річчю Посполитою, але водночас виявив наміри виступити посередником у стосунках України й Польщі. Щоправда, в травні Паїсію було повідомлено, що коли козаки самотужки "учиняться вільними" від Польщі й захочуть перейти у підданство царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований наслідками переговорів, С.Мужилівський констатував: "...у Москві правди ні в чому не має"³²⁹. Позитивним результатом його місії стало визнання Московською державою козацької України суб'єктом міжнародних відносин і започаткування практики систематичного обміну посланцями й посольствами.

Впродовж другої половини 1649-1650 рр. українські дипломати прагнули схилити російський уряд до воєнних дій проти Польщі, але безуспішно, що час від часу викликало глибоке обурення гетьмана. Адже, на його переконання, пасивність Росії не дозволяла домогтися перемоги над

³²⁸ Востоков А. Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская старина. – 1887. – Т. XVIII. – С. 714-716; Гой П. Вказ. праця. – С. 64-68; Лызлов Г.М. Указ. соч. – С. 10-11.

³²⁹ ВУР. – Т. II. – С. 91-103, 130, 162; Гой П. Вказ. праця. – С. 71-80; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 136-138; Касименко О.К. Вказ. праця. – С. 218-221; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С. 266-267; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Московією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 139-140.

ворогами й призводила до жертв і розорення краю, тоді як він неодноразово відмовляв хана від походів у її землі. У вересні 1649 р. гетьман навіть пригрозив "піти війною" на північного сусіда: "... хто і в Москві сидить, і той від мене у Москві не відсидиться, за те, що ти, государ, не вчинив ратними людьми ... допомоги на поляків"³³⁰.

Ситуація почала змінюватись із зими 1651 р. Переконавшись, що військова потуга Речі Посполитої вже суттєво послаблена, російський уряд почав наполегливіше обстоювати у відносинах із нею свої інтереси й відвертіше демонструвати прихильність до визвольної боротьби українців. Але й тоді Москва діяла напрочуд виважено й не поспішала підтримати останніх силою зброї. Більше того, 1653 р. вона зробила невдалу спробу замирити Україну й Польщу на умовах Зборівського договору. Така тактика не влаштувала Б.Хмельницького, котрий з літа 1651р. переконував Москву в доцільності укладення договору про прийняття козацької України під царську протекцію ("на яких статтях тому бути, щоб їм бути під його (Олексія Михайловича – авт.) високою рукою"³³¹), запевняючи, що інакше змушений буде прийняти протекцію султана. Прагнення приєднати до своїх володінь Україну (у контексті доктрини "збирання руських земель") і використати її мілітарну потугу для боротьби з Річчю Посполитою й Кримом, а також небажання бачити її в складі Османської імперії зіграли вирішальну роль у затвердженні 11 жовтня 1653 р. Земським собором ухвал про прийняття Війська Запорозького під "государеву високу руку" й початок війни проти Речі Посполитої. Для оформлення відповідного рішення з боку гетьмана й старшини в Україну виїхало посольство В.Бутурліна³³².

18 січня 1654 р. в Переяславі відбулась козацька рада, яка підтримала наміри гетьманського уряду Богдана Хмельницького перейти під протекцію царя Олексія Михайловича Романова. На переговорах у Переяславі 19-20 січня 1654 р. гетьман і старшина (принаймні, про це так свідчать звіти глави

³³⁰ ВУР. – Т. II. – С. 251, 253.

³³¹ Там же. – Т. III. – С. 120,122.

³³² Там же. – С. 413-424.

російської делегації боярина В.В.Бутурліна, котрого, зважаючи на його зацікавленість якомога привабливіше зобразити власні дипломатичні успіхи в Україні, не можна визнати неупередженим інформаційним джерелом) порушили чимало таких питань, які являли собою рудименти політики козацького автономізму, не відповідали потребам часу, а тому були не лише зайвими з огляду на загальнодержавну репрезентацію керівництва Війська Запорозького, але й створювали досить небезпечні прецеденти для майбутніх відносин з царем. Зокрема, за свідченням Бутурліну, 19 січня Хмельницький заявив послам: “Чтоб великий государ [...] указал с городов и мест, котрые поборы наперед сего собирали на короля и на римские кляшторы и на панов, собирать на себя государя...”³³³. Не заперечував гетьман і проти намірів царського уряду надіслати воевод, крім Києва, до інших “знатних” міст України.

У наступні часи концептуальні погляди гетьманського осередку на характер договору швидко еволюціонували, або ж українське керівництво, позбувшись стану цейтноту, характерного для кінця 1653 — початку 1654 р., зуміло поглянути на проблему дещо ширше. Старшинські наради, що пройшли наприкінці січня – в першій половині лютого спочатку в Корсуні, а пізніше – Чигирині, увінчалися виробленням досить зрілого проекту договору, в якому відображено інтереси насамперед козацтва та певною мірою українського суспільства в цілому, а також гарантовано непорушність суспільно-політичного і соціально-економічного устрою української держави, її суверенітет як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики³³⁴.

Українське посольство на чолі з переяславським полковником Павлом Тетерею та генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним під стіни Москви прибуло 21 березня 1654 р. 22 березня відбувся його урочистий в'їзд у царську столицю, 23 — урочиста аудієнція в царя Олексія Михайловича за участю царських бояр і думних чинів. Того ж дня розпочалися переговори Тетері та Богдановича-Зарудного з урядом Олексія Михайловича. 24 березня

³³³ Акты ЮЗР. – Т.10. – С.236.

³³⁴ Там же. – С.445 – 452.

на прохання російської сторони українські послы представили свої пропозиції у письмовому вигляді, тобто по суті подали виготовлений в Корсуні та Чигирині проект від 27 лютого. Для остаточного вирішення справи було скликано боярську думу, у засіданні якої брав участь й Олексій Михайлович. Саме на нього було й ухвалено постанови по кожному із запропонованих пунктів за формою: “государ указал и бояре приговорили”. Більшість з них схвалювали пропозиції уряду Богдана Хмельницького. Негативними були лише царські резолюції щодо фінансових взаємин сторін. Гетьман волів сплачувати цареві за його покровительство та військову допомогу певну сталу щорічну данину, так як це відбувається у стосунках турецького султана з трансільванським князем чи молдавським господарем. Натомість, цар звелів, аби всі податки з української людності збиралися на його користь і під контролем його представників. А вже з царської казни мали виділятися кошти на утримання війська, козацької адміністрації, ведення зовнішньополітичної діяльності тощо. Ще одна резолюція негативного змісту стосувалась сфери зовнішньополітичної. Гетьман волів бути абсолютно вільним у справі відправки своїх чи прийому чужих послів при своєму дворі. А ось уряд Олексія Михайловича звелів інформувати про прибуття тих посольств, що мають на меті “добрі” помисли щодо царя, та затримувати тих, хто прибув зі “злими”. Вочевидь вже апріорі до останніх було зараховано весь дипломатичний корпус Речі Посполитої та Турецької імперії, з якими Хмельницький без відповідного царського указу не мав права контактувати. Крім того, російська сторона детально аргументувала і свою відмову від виплати козакам царського жалування — мовляв, і так доводиться дуже багато тратитись на підготовку до війни з Польщею³³⁵.

Прощальна аудієнція української делегації в царя відбулася 29 березня. Утім, виїхати з Москви вона змогли лише через тиждень — увесь цей час приказні дяки готували царські жалувані грамоти гетьману та Війську Запорозькому та залагоджували інші, менш важливі, але також необхідні при

³³⁵ Там же. – С.449.

відпуску посольства формальності. Тоді ж було остаточно зредаговано текст угоди, що складалася з 11 статей й отримала назву “Березневих статей”, хоч насправді договір було б доцільніше називати за місцем його укладення – тобто Московським.

Доповнення, зроблені царським урядом, посилювали залежність Війська Запорозького від Москви. Проте загалом договір 1654 р. не перекреслював досягнень української еліти в царині творення власної держави. Українська козацька держава зберігала за собою права політичної автономії, які дозволяли ефективно розвивати як власну внутрішню політику (засновану на вироблених в Україні традиціях і правових нормах та керовану місцевою адміністрацією), так і лише дещо обмежену політику зовнішню.

Загалом же, підбиваючи підсумки, варто наголосити на таких, на наш погляд ключових, моментах. Договір 1654 р. про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя виглядав як цілком логічний результат розвитку українсько-російських політичних взаємин 1649-1653 рр., а також як такий, що враховував конфігурацію регіональної міжнародної взаємодії, яка склалася на той у Центрально-Східній Європі. Разом з тим, укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об’єктивної даності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії. Адже, зміна будь-якого компоненту структури тогочасної регіональної взаємодії (наприклад, успіх придунайської політики Хмельницького чи можливість політичного розв’язання головних суперечностей у стосунках Гетьманату з Польською Короною) могла призвести до того, що справа визнання Військом Запорозьким протекції російського монарха стала б неактуальною.

РОЗДІЛ VII

ДИПЛОМАТІЯ В ОБСТОЮВАННІ ЗОВНІШНЬОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ДОСЯГНЕННІ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ЄДИНОЇ ДЕРЖАВИ (1654-1657)

7.1. Наростання суперечностей в українсько-російських відносинах. Віленське перемир'я та його наслідки для України

Правова невизначеність характеру відносин між двома державами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх незгод і суперечностей. Якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, реалізацію ідеї "збирання руських земель". Відтак кожна по-своєму формувала наріжні принципи політичних відносин і визначала пріоритети зовнішньополітичної діяльності.

Перші розбіжності окреслилися впродовж весни-літа 1654 р. Так, для утвердження своєї присутності російські воєводи звели у Києві фортецю (такого договір не передбачав), існували наміри Москви розіслати воєвод до інших міст, а також негайно розпочати перепис "доходів у всій Малій Росії, по всіх містах і селах"³³⁶. Відмінність позицій стала виявлятися і в стратегічних планах воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білорусією й Литвою та закріпитись у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару в цьому напрямку. Але ж основну військову потугу Речі Посполитої становила не литовська, а польська армія, з якою випадало битися, по суті, лише українцям, оскільки росіяни мали діяти в іншому регіоні. Окрім того, після укладення в липні польсько-кримського договору про "вічну приязнь" стала реальною небезпека вторгнення в Україну 40–50-тисячної орди. Отже, виникла загроза ведення війни на двох фронтах та ще й

³³⁶ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 309-311.

силами ослабленої армії, тому що на вимогу царя в Білорусію відправлялося 20 тис. вояків³³⁷.

Відверте ігнорування українських інтересів змусило гетьмана, починаючи з травня, наполегливо переконувати російський уряд у необхідності якомога швидшого надіслання в Україну потужного війська, позаяк "ляхи бо уж давно собираются и с великою силою на нас ударити мислят"³³⁸. Однак ці дипломатичні зусилля зазнали невдачі, оскільки росіяни на них не відреагували. Довідавшись про наближення польської армії, на початку листопада Б.Хмельницький відправив до царя посольство Б.Кондратенка з повідомленням про небезпеку спільного удару поляків і татар та проханням надіслати 15-20 тис. вояків³³⁹. У кінці листопада почалися бої, й лише протягом грудня гетьман шість разів звертався до Олексія Михайловича та його воєначальників, прохаючи негайної допомоги (йому "против таких больших людей без помочи не устоять")³⁴⁰. Оскільки росіяни не квапилися, польські підрозділи опанували Брацлавщину, а на початку 1655 р. об'єдналися з татарами. І тільки 23 січня 1655 р. Б.Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10-12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва (29 січня – 1 лютого) переможця не виявила, тож польські й татарські підрозділи до кінця березня перебували на Брацлавщині, яку перетворили на пустелю³⁴¹.

Перебіг і трагічні наслідки кампанії літа 1654-зими 1655 рр. засвідчили химерність договору з Росією та змусили Б.Хмельницького переглянути характер відносин із нею у бік проведення самостійнішого курсу, зокрема активізувати пошук нових союзників. Під час походу в Галичину (літо-осінь 1655) він не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини, заборонив йому

³³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 905-909; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 311; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 465-467.

³³⁸ ДБХ. – С. 346.

³³⁹ Там само. – С. 395.

³⁴⁰ Там само. – С. 400-408; Мальцев А.Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (16 54-165 5) // Воссоединение Украины с Россией. – С. 280-281.

³⁴¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676). – С. 188-190.

захоплювати Гусятин. А під час облоги Львова відхилив його наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги цареві, обмежившись тільки викупом. Це не було випадковістю, оскільки гетьман розглядав звільнені землі складовою не Московської, а Української держави й, зрозуміло, не хотів, щоб у містах розташовувалися російські залоги. У розмові з посланцями львівського магістрату підкреслювалося, що тепер гетьман став володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться³⁴².

Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, де визрівало зіткнення інтересів України й Росії, – Білорусія. Дії українських полків під проводом І.Золотаренка в районах, де проживало багато українців, знайшли підтримку з боку не тільки їх, а й частини білорусів. Зайняті терени підпорядковувалися українській владі, тоді як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. У вересні 1655 р. царські титули були доповнено словами – "великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський". Це означало обмеження території Української держави ("Малої Русі") лише землями Брац-лавщини, Київщини та Чернігівщини. В 1656 р. спалахнула відкрита боротьба України та Росії за вплив на Білорусію³⁴³.

З кінця 1655 р. виразно окреслилися контури принципового розходження зовнішньополітичних курсів двох держав. Уряд Росії, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою, тим більше, що литовський магнат В.Гонсевський підкинув йому спокусливу надію на ймовірне обрання царя польським королем. Шведському посольству на початку 1656 р. було відмовлено в подальших переговорах щодо укладення антипольського союзу.

³⁴² Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Арк. 31-32; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 131-138; ДБХ. – С. 457; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. – С. 255; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1114-1131.

³⁴³ Горобець В.М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Український історичний журнал – 1995. – № 4. – С. 52; Його ж. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). – К., 1998. – С. 21-51; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 929-936, 961-963, 1111-1113, 1150-1159.

Таким чином, Москва знехтувала успіхами на білоруському й литовському театрах воєнних дій, вигідними пропозиціями Швеції, а також проігнорувала зовнішньополітичні інтереси України. Наприкінці травня 1656 р., не заручившись підтримкою жодного із союзників та не уклавши вигідного договору з Річчю Посполитою, цар оголосив війну Швеції³⁴⁴.

Гетьман Хмельницький довідався про зміну напряму російської зовнішньої політики від царського посланця до Варшави стряпчого Ф. Зикова у середині травня 1656 р., а на початку червня до Богдана надійшла царська грамота, де офіційно викладалася позиція уряду Олексія Михайловича щодо примирення з Річчю Посполитою.

Реакція українського керівництва на повідомлення про початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир з Річчю Посполитою була різко негативною. Протягом літа Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення в помилковості обраного курсу та застерігаючи їх стосовно того, що “коли нині ляхам пощастить і шведа вигонять”, то король і шляхта невідмінно відмовляться від взятих зобов'язань щодо дотримання миру і “всі землі на віру православну та на державу його царської величності будуть схилити”³⁴⁵.

У Москві залишилися байдужими до застережень Хмельницького. Хоч, як засвідчив наступний розвиток подій, прогнози українського гетьмана виправдалися повністю. Більше того, вже під час наради короля із сенаторами стала очевидною недовговічність польсько-російського зближення. Насамперед, учасники наради однозначно висловилися за примирення з Москвою, але за умови повернення козацької України в підданство польського короля. Крім того, одночасно з відправкою Голінського до Москви, з Варшави вирушили також у посольство до Стамбулу В. Беневський та до Бахчисараю Я. Шумовський. Інструкція,

³⁴⁴ Санін Г.А. Отношения России и Украины ... – С. 77-81, 177-178; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 89-90; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 168-169, 180.

³⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — № 880. — С. 502; № 888. — С. 511; № 896. — С. 522–523; та ін.

надана урядом Яна Казимира В. Беневському, зобов'язувала його, крім передачі прохання про допомогу в умовах шведського “потопу”, звернути також увагу керівництва Високої Порти на ту небезпеку, яку породило не лише по відношенню до Польщі, а й Туреччини, приєднання України до Московської держави³⁴⁶.

Ще більш рельєфно антимосковський характер тогочасної зовнішньополітичної діяльності Варшави засвідчувала вже згадувана вище місія Я. Шумовського до Криму. Адже, інструкція зобов'язувала посла головну увагу звернути на те, щоб за сприяння кримського хана розірвати українсько-російську приязнь. Перед Шумовським було поставлено завдання переконати хана та його оточення в тому, щоб він усіма силами схиляв українське керівництво до повернення під владу польського короля, що дозволило б тоді “хану його милості особою своєю з усіма ордами та уродженому гетьману Війська Запорозького з усіма силами та можливостями [...] виступити проти Москви, аби їх витверезити. Щоб таким чином і Князівство Литовське звільнити, і Москву схилити до згоди як з королем Й. М., так і з ханом Й. М. *А якби Господь Бог допоміг, щоб король Й. М. і Річ Посполита шведів знесли, обернувся б тоді король Й. М. з усіма силами супроти Москви* (вид. нами. — Авт.)”³⁴⁷.

Після того, як у Москві досить приязно зустріли королівського посла і в ході розмов з ним окольничого Богдана Хитрово та начальника Посольського приказу Алмаза Іванова було домовлено про припинення бойових операцій на терені Великого князівства Литовського та взято обопільні зобов'язання сторін уникати сепаратних переговорів зі шведами аж доки не буде владнано російсько-польських відносин³⁴⁸, 7 липня 1656 р. Ян Казимир підписав інструкції комісарам на переговори з послами московського царя. Інструкції передбачали декларування готовності польської сторони йти на примирення з

³⁴⁶ Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w... — S. 83; *W?jciek Z. Polska i Rosja ...* — S. 347.

³⁴⁷ Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба. — Т. XII. — Львів, 1911. — № 470. — С. 376–379; Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Lib. leg. 33, vol. 106 v. — 109 v.

³⁴⁸ Czart.— 368, Nr. 4. — P. 19.

царем, уладнати справи стосовно царських титулів, (які з формального боку були претекстом для початку російсько-польської війни), однак у принципових питаннях як то: територіальні поступки в Білорусі чи питання зверхності над Україною — позиція польського керівництва була в цей час досить категоричною. Інструкція допускала можливість задоволення територіальних претензій Москви лише коштом Стародубського повіту та частини князівства Смоленського (які відійшли до Речі Посполитої в результаті переможної Смоленської війни кілька десятиліть тому). Стосовно вирішення “української проблеми” Ян Казимир доручав комісарам повідомити царських послів, що він готовий “вибачити козакам усі їх провини” та відновити довоєнний стан речей (*modus vivendi*) між обома народами на основі засад Зборівської угоди 1649 р. Коли б присутня на переговорах українська сторона твердо стояла на ґрунті угоди з Москвою 1654 р., комісари мали б звернутися до Варшави за додатковими повноваженнями та інструкціями. Крім того, король наказував комісарам докласти максимум зусиль до того, щоб дискредитувати Хмельницького в очах Москви, зокрема наголошувати на його нелояльності цареві, що знайшло свій вияв у зносінах з ворогом московського монарха шведським королем³⁴⁹.

Таким чином, важко не помітити, що королівська інструкція від 7 липня 1656 р. у поєднанні з повноваженнями наданими перед тим польським посланцям до Стамбулу та Бахчисараю, однозначно свідчила про ставлення уряду Яна Казимира до переговорів з Москвою лише як на одне з нагальних тактичних завдань тогочасної польської політики, але не більше того. Головні суперечності в стосунках між Варшавою та Москвою не усувалися, а лише на деякий час консервувалися, гальмувалися у своєму розвитку³⁵⁰.

За таких умов, на переговорах, що розпочалися 22 серпня 1656 р. в селищі Немежі під Вільно, чітко простежувалися дві протилежні за змістом тенденції: прагнення сторін до налагодження воєнного партнерства в умовах

³⁴⁹ Czart. — 386, Nr. 1. — P. 1–6.

³⁵⁰ *W?jci?k Z. Polska i Rosja ...* — S. 351.

посилення позицій Швеції та, водночас, відсутність бажання йти на скільки-небудь серйозні територіальні поступки на українських та білоруських землях, які кожна зі сторін, хоч із-за різної мотивації, але з однаковою наполегливістю бажала бачити в межах своєї держави. Боротьба цих, протилежних за змістом, тенденцій і визначала перебіг пересправ у Немежу. Зокрема, польська сторона вимагала повернення всіх втрачених в роки війни земель, у тому числі Смоленська та України, а також компенсацію понесених втрат; так само і російські представники основу для порозуміння вбачали у визнанні Варшавою належності території України та Великого князівства Литовського до держави московських царів.

Українська сторона, отримавши з Москви запрошення на переговори, висувала вимогу, аби кордони Козацького Гетьманату включали в себе “володіння давніх князів руських”. В усних переговорах зі стольником В. П. Кікіним старшина пояснювала, що в князівські часи кордони України проходили по Віслі і доходили до угорських земель. Як компромісний варіант пропонувалося встановити рубежі по Південному Бугу, “...а за рікою Бугом міст і повітів Малої Росії, Волині і Поділля, заселених і порожніх, де були раніше міста, Польська Корона нехай не займає, не засідає і свого війська польського чи найманого — туди не посилає...”³⁵¹ На випадок, коли б не вдалося зберегти старий кордон, гетьман пропонував вжити заходів, які б гарантували захист українського населення, яке б залишилося б під владою польських королів. Зокрема, пропонувалося ліквідувати унію, передати православним общинам всі захоплені раніше уніатами церкви та церковні маєтності, застерегти право на безперешкодне здійснення всіх обрядів, звільнення православного духовенства від податків і повинностей. Крім того, вимоги українського уряду стосувалися й гарантування політичних прав православної шляхти, а саме: безперешкодного допуску до всіх посад і урядів Речі Посполитої, вільного користування привілеями.

³⁵¹ Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1991. — С. 321–322.

Зіткнення діаметрально протилежних інтересів сторін цілком очевидно робило безперспективним проведення переговорів. З метою виходу з патової ситуації російська сторона запропонувала нівелювати суперечності через реалізацію акту династичної унії, а саме: обрання царя спадкоємцем бездітного Ян Казимира — варіант можливий “в принципі”, але — з огляду хоч би на несумісність політичних культур двох суспільств — абсолютно нереальний.

В умовах шведського Потопу в Польщі та зростання політичних амбіцій щодо Шведського королівства в Росії 3 листопада 1656 р. було підписано Віленський трактат, який встановлював між Росією та Польщею стан перемир'я. Припинення воєнних дій базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський трон, згоду на яку мав дати найближчий сейм. Передумовою вступу Олексія Михайловича на правління після смерті Яна Казимира мало стати прийняття ним спеціальних пактів-конвенцій, зобов'язання гарантувати всі права і привілеїв католикам Речі Посполитої, а також реалізації ним своїх владних повноважень в Польсько-Литовській державі особисто, а не через свого намісника³⁵². Розв'язання «української проблеми» в підписаних документах не було верифіковано. Проте вже сам факт обговорення цього питання за спиною української делегації й при тривалому замовчуванні змісту дискусій російською стороною, натомість щедрими коментарями з цього приводу польської сторони, спровокували восени 1656 р. в українсько-російських взаєминах серйозний конфлікт.

Довідавшись на початку червня про зміну напряму російської зовнішньої політики, Б.Хмельницький зрозумів, що російсько-польське замирення може статися лише за рахунок України. Тому в листах до царя він намагався переконати його ухибності нового курсу, запевняв, що Варшава маневрує, хоче вийти зі скрутної ситуації, щоб потім знову перейти у наступ, радив, якщо переговори все-таки розпочнуться, добиватися від поляків згоди

³⁵² Gawlik M. Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej polowie XVII w... — S. 96–98; Kubala L. Wojna moskiewska... — S. 60–61.

на проходження кордону з Україною вздовж Вісли аж до Угорщини³⁵³. Для захисту державних інтересів на польсько-російських переговорах, що розпочалися в серпні у Вільно, гетьман вирядив посольство Р.Гапоненка, яке, однак, не було допущене до участі в них російськими дипломатами. Це означало відмову російського уряду в праві України провадити самостійну зовнішню політику. Під час дебатів росіяни пішли на визначення теренів козацької України відповідно до Білоцерківського договору, хоча польські комісари мали інструкцію погодитися на умови Зборівського. Укладене на початку листопада Віденське перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбургу та вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе його посісти тільки після смерті Яна Казимира. Перемир'я зафіксувало згоду Росії на залишення козацької України в складі Польщі; її статус мав бути визначений у процесі переговорів між російськими, польськими та українськими комісарами³⁵⁴.

Відверте нехтування українськими інтересами глибоко обурило Б.Хмельницького й старшину. Після повернення посольства з Вільно гетьман зібрав старшинську раду, на якій порушив питання про доцільність розриву договору з Російською державою ("треба відступити від руки царської величності") й продовження пошуку нових союзників. Хоча відповідної ухвали прийнято не було, а роз'яснення російського посла щодо змісту перемир'я дещо пом'якшили напруженість, відтоді зовнішня політика України набула незалежного від Москви характеру. Не сприйнявши Віденського перемир'я ("неправди ляхської ми ляхам жодним чином вірити не можемо"), уряд Б.Хмельницького ще наполегливіше став працювати над створенням антипольської коаліції³⁵⁵.

У відносинах із Росією українська дипломатія відстоювала як внутрішній суверенітет держави, так і її право на проведення власної

³⁵³ ДБХ. – С. 502.

³⁵⁴ БМЧ. ВР. – № 149. – Арк. 454-456; БН. ВМФ. – № 6708; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1235-1249; Яковлева Т. Вказ. праця. – С. 182-191.

³⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 556; ДБХ. – С. 548-559; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... – С. 11-12; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1251-1256, 1324-1325; Яковлева Т. Вказ. праця. – С. 191.

зовнішньої політики. Під час переговорів на початку 1655 р. з посольством А.Матвєєва й Ф.Порошина гетьман холодно сприйняв звістку про намір царя зробити Київ другою столицею Росії, а також відхилив пропозиції щодо створення в Україні солдатських полків під командуванням російських офіцерів та направлення до українських міст російських воєвод³⁵⁶. У 1656 р. російський уряд почав виношувати план запровадження в Україні воєводської форми правління (тобто власної державної структури). У червні наступного року В.Бутурлін порушив питання про приїзд воєвод до Чернігова, Переяслава й Ніжина, проте Б.Хмельницький, пославшись на умови договору, заборонив їм з'являтися у цих містах. Він обґрунтував неможливість виплати податків до російської скарбниці та роздачі земель стрільцям у Києві, піддав гострій критиці зовнішню політику Росії й відхилив вимогу розірвати союзні відносини із Швецією³⁵⁷.

На середину 1657 р. уже в кількох сферах політичних відносин помітно загострилися суперечності між інтересами України та Росії. Сподівання української еліти на возз'єднання земель у межах єдиної держави за допомогою союзу з північним сусідом не справилися.

7.2. Заходи української дипломатії щодо збереження дружніх відносин з Кримом і Портою. Відновлення контактів з Річчю Посполитою

Укладаючи договір із Російською державою, гетьманський уряд не міг усвідомити до кінця масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, а відтак передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовніша з них була визначена відразу, а саме: небезпека створення військово-

³⁵⁶ ЦНБ. ІР. – Ф. II, 15557-15561. – Арк. 11-14; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1032-1034.

³⁵⁷ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 563-570; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... – С. 15-18; Його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. прань – К., 1995. – С. 86-89.

політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Тому гетьман став уживати активних заходів, щоб пом'якшити негативне враження, яке на кримську політичну еліту справила звістка про прийняття царської протекції, й нейтралізувати антиукраїнські акції польської дипломатії. Протягом лютого-першої половини березня до Багчесарая вирушають два посольства, що мали повідомити про прийняття царської протекції козацькою Україною й бажання українського уряду зберегти союз із Кримом³⁵⁸.

Як відзначають дослідники, реакція ногайських та кримських беїв і мурз на прийняття Україною російської протекції не була однозначною³⁵⁹. Якщо Іслам Герей та частина кримської знаті сприйняли її вороже, то чимало ногайських і окремі кримські мурзи поставилися до цього спокійно й ратували за збереження союзу з Б.Хмельницьким. Відомо, що хан, який прийняв українських послів у кінці березня та в другій половині квітня, залякував їх, погрожував смертю й навіть ударив С.Савича. Проте вражаюча витримка послів ("не злякавшись смертної кари") сприяла збереженню дипломатичних відносин між сторонами³⁶⁰. Враховуючи наявність проукраїнських настроїв серед мурз, неузгодженість власних і польських планів майбутньої війни з Росією та позицію Порти, кримський уряд протягом квітня-травня ухилявся від виявів ворожнечі до Української держави, схилив Б.Хмельницького до розриву договору з Москвою й нейтралітету у війні Криму та Польщі проти Російської держави. Зі свого боку, українська дипломатія (в окремих випадках вона співпрацювала з російською) домагалася збереження існуючої дружби, надання військової допомоги проти Польщі та прагнула утримати Крим від укладення союзу з останньою³⁶¹.

³⁵⁸ ННБ. ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк. 41; ВУР. – Т. III. – С. 488; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 781.

³⁵⁹ Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... – С. 27-29.

³⁶⁰ ННБ. ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк. 18-24; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 461-464; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... – С. 32-35, 113.

³⁶¹ ЦНБ ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк. 20, 24, 42; Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 588-600; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія ... – С. 33-39, 110-112; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. – 1954. – R. LXI. – № 3. – S. 99-100.

Аргументи української сторони виявилися менш переконливими, ніж польської. Намагаючись прилучити Астраханське й Казанське ханства та інші землі Росії, заселені мусульманами (йшлося про відновлення володінь Золотої Орди), Крим пішов на укладення у липні "вічного договору" з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти України та Росії. Смерть Іслама Герей та наступна боротьба за владу в Криму давали Б.Хмельницькому шанс добитися скасування цього договору. Але всі спроби посольства полковника М.Богаченка, яке прибуло до Криму, зазнали невдачі. Призначений султаном новий хан Мегмед Герей 22 листопада ратифікував договір³⁶².

Проте й після цього дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти підтримувалися. Саме завдяки їм Б.Хмельницькому вдалося порозумітися з Камамбет-мурзою, а відтак врятувати армію від катастрофи в боях під Охматовим у кінці січня-на початку лютого 1655 р.³⁶³ Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б.Хмельницького турецького посла Шагін-аги, котрий привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С.Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада українсько-кримської Озернянської угоди (збереглася в кількох редакціях). Вона передбачала відновлення дружніх відносин, визнання Кримом чинності українсько-російського договору; нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою; заборону татарам здійснювати напади на українські й російські землі, а українцям і донським козакам – на Крим і Порту; обмін військовополоненими³⁶⁴. Впродовж 1656-першої половини 1657 рр. українські посланці й послы неодноразово засвідчували

³⁶² ДОВ. – С. 762-765; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... – С. 49-51; Мьщык Ю .А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 67-68; Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II. – S. 193-199; W?jcik Z. Feudalna Rzeczpospolita... – S. 107-108.

³⁶³ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолинських № 189/11. – Арк. 738; ННБ. ІР. – Ф. II, 15558. – Арк. 96; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1045-1048.

³⁶⁴ ННБ. ІСР. – Ф. II, 13706. – Арк. 1; Ф. II, 15560. – Арк. 203-204; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... – С. 261-266; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1143-1149; Санин Г.А. Отношения России и Украины... – С. 164-168.

наміри гетьманського уряду зберігати дружбу з Кримом, але водночас відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі. Дії хана весною 1657 р. на підтримку Яна Казимира призвели до відновлення воєнного конфлікту з Україною.

Помітне місце в українській дипломатії посідали відносини з Портою, позиція якої традиційно визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема щодо України та Речі Посполитої. У березні 1654 р. до Стамбула вирушило посольство, яке мало переконати Порту в тому, що царська протекція не скасовує дружніх відносин із нею українців, а також прохати заборонити хану допомагати Польщі та повернути владу В.Лупу. Османська еліта в цілому негативно зреагувала на прийняття Українською державою московської протекції. Все ж, зваживши всі "за" та "проти", великий візир вирішив не поривати з нею, плекаючи надію домогтися розриву союзу з Росією. Успіхи росіян у Білорусії згодом спонукали султана наказати новому хану вирушити на допомогу полякам. Щодо України, то Мегмед Герей отримав вказівку схилити її до антиросійської ліги, що, до речі, відповідало інтересам ханства³⁶⁵.

Оскільки польсько-кримські війська в кінці 1654-на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, що не входило до його стратегічних планів. Тому в лютому 1655 р. ханові було наказано припинити воєнні дії проти України, а сілістрійському паші – розпочати пошуки шляхів порозуміння з гетьманом. У березні до Чигирини вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією "піддатися" під протекцію Порти. Б.Хмельницький погоджувався прийняти її, але за умови заборони татарам здійснювати напади на українські землі. З такою відповіддю він вирядив посольство до Стамбула. В другій половині травня турецький уряд ухвалив відповідне рішення й наказав хану підтримувати з Україною дружні стосунки. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги, що повезло грамоти Мегмеда IV про

³⁶⁵ Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика... – С. 70-71, 78-87, 109-114, 140-155; Його ж. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.: Автореф. дис. ...к.і.н. – К., 1996. – С. 18-21.

встановлення протекції над козацькою державою на умовах, аналогічних до тих, які діяли в Молдавії та Валахії. Гетьман зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султану³⁶⁶.

Повернувшись із походу, Б.Хмельницький у грудні відіслав посольство Шагін-аги з листом, в якому висловив готовність служити султану, але обійшов мовчанкою питання складання присяги Військом Запорозьким³⁶⁷. Ця позиція Б.Хмельницького викликала певне охолодження у відносинах двох держав. Однак у другій половині березня 1657 р. до Стамбула вирушив Л.Капуста, щоб засвідчити "стару приязнь і щирю вірність" козацької України до Порти, її відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та згоду залишатися в протекції султана. Посольство було доброзичливо прийняте турецькою стороною. Під час переговорів турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана "під опікою"³⁶⁸.

Провал воєнних кампаній весною 1654 р. й восени 1654 – взимку 1655 р., а також визрівання конфлікту зі Швецією спонукали польський уряд у травні 1655 р. вдатися до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. На початку травня король звернувся до Війська Запорозького з універсалом, в якому, за умови повернення війська у підданство Корони, обіцяв амністію й висловлював готовність надати козакам "шляхетські вольності й прерогативи", а селян і міщан перевести на виплату легкого чиншу. А в кінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом щодо можливості укладення угоди. Вона мала проголосити амністію, Гарантувати права православної Церкві й повернення їй відібраних у неї храмів та майна, визнання чисельності реєстру в 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам, дозвіл проживати їм у

³⁶⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 5786/1. – Т. IV. – Арк. 137; ННБ. ІР. – Ф. II, 15425-15487. – Арк. 146-147; Ф. II, 15564-15570. – Арк. 59; Акты ЮЗР. – СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 559-560; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1062-1064, 1097-1099; Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая... – С. 137-139; Санин Г.А. Отношения России и Украины... – С. 103-106.

³⁶⁷ ДБХ. – С. 462.

³⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1345-1346; 1354-1355; Kubała L. Wojna brandenburska i najard Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów (s.a). – S. 196.

старостах півдня Київського воєводства тощо³⁶⁹. Отже, польська сторона вперто відмовлялася визнати за козацькою Україною відповідний політичний статус. Відтак зрозуміло, чому український уряд не міг погодитися на переговори за таких умов.

Другу спробу порозумітися з Б.Хмельницьким король зробив у жовтні 1655 р. Посол С.Лубовіцький прохав гетьмана повернутись у підданство Польщі й Гарантував військову допомогу, обіцяючи від імені Яна Казимира нобілітацію козакам. У відповідь володар булави зауважував, що готовий укласти з Річчю Посполитою угоду й надіслати допомогу, якщо її уряд відмовиться від претензій "до всього Руського князівства" й визнає його за козаками в кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Щоправда, враховуючи загострення стосунків із Росією та Швецією, гетьман натякнув С.Лубовіцькому та керівнику львівської залоги на можливість продовження переговорів³⁷⁰.

З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз із північним сусідом та надіслати до Польщі на допомогу 10 тис. українських вояків. Б.Хмельницький відхилив ці пропозиції, заявляючи, що допомогти не зможе, поки не буде укладено миру, якого тепер не можна підписати через відсутність старшини. А травнева старшинська рада взагалі ухвалила рішення припинити дипломатичні відносини з Річчю Посполитою³⁷¹.

Польський уряд звернувся до австрійського імператора з проханням посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той дав згоду, і в січні 1657 р. в Україну вирушило посольство П.Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й Гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас останній відправляє до Чигирина посла С.Беневського, який одержав доручення домагатися укладення "вічного

³⁶⁹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 189/11. – Арк. 749; № 5768/1. – Т. IV. – Арк. 293; № 5769/111. – Арк. 1125-1132.

³⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1124, 1132-1136.

³⁷¹ Там само. – С. 1191-1194, 1217-1219; Яковлева Т. Гетьманщина... – С. 169-176.

миру" на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансільванського союзу й відкликання з походу корпусу А.Ждановича. Переговори з П.Парцевичем завершилися у кінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, "якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці й цілості нашої держави"³⁷². Однак він не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С.Беневського зазнала невдачі. М.Грушевський висловив припущення, що під час обміну думками українська сторона висловила за перетворення козацької України на Велике князівство Руське на зразок Великого князівства Литовського³⁷³. Однак ця думка вченого потребує підтвердження додатковим джерельним матеріалом.

Українська дипломатія наполегливо працювала над збереженням дружніх відносин з Кримом і Портою та послідовно обстоювала національні інтереси у переговорах з Річчю Посполитою.

7.3. Українсько-шведський союз

«Шведський король і Його Милість московський цар кілька років тому уклали з нами, козаками, союз, і усі тепер наступають на Польщу. Однак ми вже поділилися з цими трьома народами і Його Милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську при цьому я стою»³⁷⁴ - такими словами звертався гетьман Хмельницький до магістрату і жителів Львова у 1655 р., засвідчуючи тим самим започаткування відносин між Чигирином і Швецією протягом 1651 - 1653 рр., тобто за володарювання королеви Христини³⁷⁵. Тоді між Українським гетьманатом і Шведським

³⁷² ДБХ. – С. 578; Кордуба М. Проба австрійського посередництва ... – С. 12-25; Мацьків Т. Цісарське посольство ... – 1974. – № 1-3. – С. 65-75.

³⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1359-1364.

³⁷⁴ Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 132, оп.1, спр.12, арк. 1 – 2; Документи Богдана Хмельницького (1648 - 1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. - К., 1961. – С.340; Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII ст.) / Упор. Ю. Савчук. – К., 2008. – С.48.

³⁷⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч.III. – Т.VI. – К., 1908. – С.201 – 207. У листі до царя Олексія Михайловича від 2. 04. 1655 р. гетьман Б. Хмельницький писав: «Ми вже від чотирьох літ з Королевою Свейською о приязні договор чинимо, щоб на тих неприятелів – ляхів нам помогла... » (Документи Богдана Хмельницького. – С.420).

королівством проводилися переговори щодо укладення міждержавної угоди, повний зміст яких і до цього часу не є вповні з'ясованим³⁷⁶.

На новому рівні українсько-шведські стосунки продовжувалися вже у червні 1654 р., коли гетьман Б. Хмельницький після прийняття посольства Швеції на чолі з Д. Калугером та І. Радзейовським надіслав свого листа королеві Христині з Білої Церкви³⁷⁷. Але саме у червні 1654 р. Христина несподівано відмовилася від престолу на користь Карла X Густава. У вересні новий шведський король приймав українського посла Данила Олівеберга, який привіз йому послання Б. Хмельницького. У ньому гетьман дякував шведському монарху за невтручання у війну між Військом Запорозьким та Коронною Польською, а також виступав з пропозицією надання Швеції військової допомоги проти її ворогів. Окрім того Хмельницький пропонував королеві укласти мир з Московським царством, але з іншого боку повідомляв, що якщо раптом Стокгольм оголосить війну Москві, то Україна буде підтримувати Швецію³⁷⁸. Через шість місяців після Переяславсько-Московської угоди український правитель висловлював таку пропозицію: «...Якщо коли небудь Великий Цар Московський з якої небудь причини розпочне війну з Вашою Величністю, то Ясновельможний Гетьман Запорозький обіцяє бути на Вашій (тобто, шведській. – *Т. Ч.*) стороні»³⁷⁹.

19 січня 1655 р. шведський король відписав гетьманові та відіслав до України Данила Олівеберга разом з Іваном Тафралі. Вони мали озвучити перед Хмельницьким усну монаршу інструкцію³⁸⁰. Тоді ж на засіданні Державної ради Шведського королівства розглядали питання про відправку до України представницького посольства. Невдовзі, зважаючи на початок війни з Річчю Посполитою (липень, 1655 р.) шведський король вислав до

³⁷⁶ У преамбулі Корсунської угоди 1657 р. між Українським гетьманатом та Шведським королівством зазначалося, що «для загального добра всього війська постановив [Б. Хмельницький] був ввійти в згоду і союз спочатку з світлішою королевою Христиною» (*Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 332*).

³⁷⁷ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч. 1; Документи Богдана Хмельницького. – С. 363 – 364; с Архів Юго-Западной России. – Ч. III. – Т. VI. – С. 65 – 66; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 47, 170 – 171.

³⁷⁸ Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 73 – 75.

³⁷⁹ *Цит. за:* Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С. 253 – 254.

³⁸⁰ Архів ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 75 – 76.

гетьмана посольство на чолі з Ю. Торкватом. Б. Хмельницький прийняв наприкінці серпня 1655 р. під час перебування поблизу Кам'янця. Тоді ж правитель Українського гетьманату в листі до короля Карла X Густава писав про свою радість, «що згідно з нашими (Війська Запорозького. - Т.Ч.) давніми проханнями, обіцяє (Карл X. - Т.Ч.) нам довір'я, захист і дружбу»³⁸¹. Якщо під обіцянкою «дружби» між гетьманом і королем, згідно з уявленнями гетьмана, розумівся процес укладення двохстороннього договору, то згадка про «довір'я і захист» засвідчувала не що інше, як бажання Б. Хмельницького визнати протекцію («*protectionem*») Карла X Густава. Цікаво, що саме в серпні 1655 р. молдавський господар В. Лупул писав трансільванському князеві Д'єрдю II Ракоці про те, що український гетьман «не радіє московському товариству, хотів би відійти і перейти на шведський бік»³⁸².

У тому ж, 1655 р., Швеція напала на Річ Посполиту³⁸³. Потрібно наголосити на тому, що саме вторгнення шведської армії до Польсько-Литовської держави, змусило Олексія Михайловича погодитися на перемир'я з Яном II Казимиром у наступному, 1656 р. Серед причин втручання Карла X Густава у східноєвропейські проблеми було велике бажання цього північного монарха повністю оволодіти узбережжям Балтійського моря (концепція «шведського озера»). А це входило у суперечність не тільки з планами Речі Посполитої утримати прибалтійські Інфлянти, але й із зростаючими територіальними апетитами Московського царства. Розпочата у тому ж році

³⁸¹ Там же. – С.87.

³⁸² Цит. за: Горобець В. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.,2007. - С. 71.

³⁸³ Протягом 1655 – 1660 рр. між Шведським королівством і Річчю Посполитою, а також Москвою та Стокгольмом відбувалася перша Північна війна в межах «східноєвропейської кризи» XVII ст. (див.: Herbst S. Wojna inflancka 1600 – 1602. – Warszawa,1938; Bodniak S. Polska a Baltyk za ostatniego Jagiellona. – Warszawa,1969; Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655 – 1660). – Т.І. – Krakow,1866; Nordwall J. Svensk-Ryska Underhandlingar fore freden i Kardis (1658 – 1661). – Uppsala,1890; Hedenstrom A. Die Beziehungen zwischen Russland und Brandenburg waehrend des ersten nordiscen Krieges 1655 – 1660. – Marburg,1896; Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 I 1656. – Lwow,1913; Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655 – 1660. – Т.І – ІІІ. - Warszawa,1957; Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655 – 1660 гг. Историографический обзор // Вопросы истории. – №3. - 1947; Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Москва,1981; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Ч.1. – Львів,1996; Кобзарєва Е. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655 – 1661 гг. – Москва,1998; Frost R. After the Deluge. Poland–Lithuania and the Second Northern War 1655 – 1660. – Cambridge, 1993 та ін.).

шведсько-російська війна стала своєрідним прологом до вирішальної битви між Стокгольмом, Варшавою і Москвою за Балтику вже на початку наступного століття.

На початку осені 1655 р. Б. Хмельницький знову відправив до шведського короля свого посла Данила Олівеберга, який мав передати північному монархові наступне: 1) довідавшись, що Карл X розпочав наступ на Польщу козацьке військо рушило у напрямку Кам'янця і Львова, щоб не допустити зайняття цих міст московськими залогами; 2) Україна готова прийняти протекторат короля та допомагати йому «проти всіх ворогів»; 3) у разі війни Швеції з Росією українці допомагатимуть шведам; 4) одночасно королю пропонувалося приєднатися до українсько-російського союзу проти Польщі; 5) після війни з Польщею король мусить виступити проти Османської імперії³⁸⁴; 6) українці радіють, що Карл XI став королем Польщі і просили його по від'їзді до Швеції призначити такого віце-короля, який би дотримувався всіх умов з Військом Запорозьким³⁸⁵.

Але коли у жовтні 1655 р. під Львовом розпочалися безпосередні переговори з шведами, український правитель трохи змінив тональність своїх звернень і листів. «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження»³⁸⁶, - ці слова Хмельницького до львівських міщан, засвідчили ту велику напругу у ході українсько-шведських переговорів, які виникли через суперечку щодо приналежності західноукраїнських територій. 11 жовтня гетьман виклав свої пропозиції щодо розвитку стосунків між Чигирином і Стокгольмом у своєму листі до

³⁸⁴ У цій дипломатичній інструкції Б. Хмельницького на переговори з королем Швеції зазначалося: «А що козаки не можуть залишатися без війни, після закінчення цієї війни з Польщею, просимо В[ашу] Кор[олівську] Величність виступити проти турків, щоби визволити багато християн з цієї неволі, - скласти пряму умову з московитянами і з другими, що приєднаються, щоби кожний був забезпечений щодо своєї участі в цій справі. Коли це буде зроблено, ми підемо нашими човнами морем, В[аша] Кор[олівська] Вел[ичність] сушею, і так буде коротка і легка, ще невидана війна. Вже з давнього часу бажали ми підняти цю війну, ще під впливом венеціан, але перешкодила війна з Польщею, тому що ми не довіряємо королеві [Яну] Казимирові, що не раз порушив обіцяний мир» (*Архив ЮЗР. – Т. III. – Т. VI. – С. 86 - 88*).

³⁸⁵ *Цит. за:* Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // *Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 245.*

³⁸⁶ *Документи Богдана Хмельницького. – С. 340.*

Карла X Густава³⁸⁷. 19 жовтня Б. Хмельницький отримав листа від короля в якому той повідомляв про взяття шведами Кракова. Тоді ж у похідному таборі гетьмана перебував шведський посол З. Гамоцький, який від імені свого патрона вимагав в українського правителя негайно зняти облогу Львова³⁸⁸.

Наприкінці жовтня 1655 р. до Варшави, якою вже оволоділи шведи, прибув український посол Данило Олівєберг у супроводі трьохтисячного (!) козацького загону. За дорученням Хмельницького він мав домовитися з шведським королем щодо підданства України на таких умовах: дотримання тим миру з Московською державою, термінове укладення трьохстороннього шведсько-українсько-російського оборонно-наступального союзу направлено проти Османської імперії³⁸⁹. Одночасно, у листопаді 1655 р., український гетьман підтвердив своє бажання мати тісні стосунки з королем, відправивши за його проханням на допомогу шведському монарху 10-тисячне військо під керівництвом наказного гетьмана в Білорусії В. Золотаренка³⁹⁰. Відомо, що 16 листопада 1655 р. Карл X Густав дякував Б. Хмельницькому за присилку козацьких полків³⁹¹.

Однак у Карла X Густава були зовсім протилежні плани - Швеція, розвиваючи свої військові успіхи в Центрально-Східній Європі, не хотіла миритися з Москвою³⁹². Як зазначав шведський історик Георг Ландберг, після початку у 1655 р. війни Шведського королівства з Московським царством

³⁸⁷ Skrivelser till Carl Gustaf fran Hetmanen Bohdan Chmielnicki. October 11, 1655 // Kungliga Biblioteket (Королівська бібліотека Швеції). – Latin, 4, F. D., sv. 835 a.; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.104.

³⁸⁸ Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.48.

³⁸⁹ Instruktion for grekiske abboten Daniel gifven af Chmielnicki. Oktober 1655 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomata Muscovitica Cosacica, t.1, Forhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1658. Residenten Daniel Oliverbergs depecher 1655 – 1658; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.105.

³⁹⁰ Кобзарєва Е. Документи по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.56.

³⁹¹ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі – РДАДА Москва). – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.1, арк. 7; Кобзарєва Е. Указ. соч. – С.56.

³⁹² Шведський історик Б. Кентршинський висловив думку, що однією з головних причин війни між Швецією та Росією у 1655 – 1658 рр. стало московсько-шведське суперництво за право надання військової допомоги (а, отже, політичного протекторату) Українському гетьманату в боротьбі проти Корони Польської (*Kentrshinskyj B. Ukrainska revolutionen och Rysslands angrepp mot Sverige 1656 // Karolinska Forbundets Arsbok. – Stockholm, 1966. – P.86*).

Стокгольм почав проводити серйозну політику щодо надання протекторату Українському гетьманату³⁹³.

У січні 1656 р. шведський монарх писав до свого посольства у Москві що *«щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу...»*(виділ. – Авт.)³⁹⁴. 22 лютого Карл X Густав того ж року відправив листа до Б. Хмельницького³⁹⁵, а 28 лютого – знову до Б. Хмельницького, а також І. Виговського в яких повідомляв про зраду йому частини польських магнатів, які утворивши Тишовецьку конфедерацію, повернулися до Яна II Казимира. У зв'язку з цим король Швеції просив український уряд не йти на переговори з прихильниками польського короля та дотримуватися попередніх зобов'язань з Стокгольмом³⁹⁶.

11 березня 1656 р. московські урядовці звернули увагу шведських послів на те, що їхній король неправомірно добивався переходу під свій протекторат Б. Хмельницького та його наказного гетьмана в Білорусії В. Золотаренка³⁹⁷. Тоді ж керівник шведського посольства Г. Бьолке заявив, що саме Б. Хмельницький перший звернувся до його короля з пропозицією укладення мирного договору між Швецією та Україною. У відповідь російський боярин Одоєвський сказав, що *«не потрібно писати холопам, а також підлеглим (тобто, Б. Хмельницькому. – Т.Ч.) й обходитися [потрібно] без цього...»*³⁹⁸. Московські дипломати дуже не хотіли, щоб *«только б, де, королевскому величеству Хмельницкого в подданство к себе не хотеть...»*³⁹⁹. Таким чином, Москва давала зрозуміти Стокгольмові, що не хоче налагодження

³⁹³ Landberg Georg. Den Svenska Utrikespolitikens historia. 1648 – 1697. – Stockholm, 1952. – S.95.

³⁹⁴ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С.83.

³⁹⁵ РДАДА Москва. – Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею», кн. 89, арк. 563 – 570.

³⁹⁶ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 111 – 112.

³⁹⁷ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.4, арк. 179 – 180; Кобзарєва Е. Указ. соч. – С.62. Цікаво, що питання про листування Карла XII з наказним гетьманом у Білорусії В. Золотаренком серед іншого обговорювалося під час дансько-московських переговорів, які навесні 1656 р. проводилися у Копенгагені (РДАДА Москва. – Ф.53, оп. 1, 1656 р., кн.11, арк. 30 зв.). Московський посол Д. Мишецький одночасно проводив переговори з представниками нідерландських Генеральних Штатів, які на той час перебували в Данії. У відповідь на заяву росіянина про те, що Б. Хмельницький є підданим царя, голандці заявили: *«Ми де того по цей час ні від кого не чули, що запорозькі черкаси у царської величності в підданстві. А до них [голандців], де, про те звідусіль пишуть начебто вони [українці] стоять осібно і по цей час»* (виділ. – Авт.)» (Там само. – Арк. 51 – 51 зв.).

³⁹⁸ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – М., 2007. – С.106.

³⁹⁹ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.4, арк. 180.

українсько-шведських політичних стосунків. Не зважаючи на це, Український гетьманат продовжував відносини з Шведським королівством⁴⁰⁰, зокрема, як стверджують джерела, активну переписку з північним монархом проводив наказний гетьман В. Золотаренко («А тот Иван Золотаренок писал к королевскому величеству, вдаючися ему в службу, изведывая того, какова к царскому величеству королевского величества дружба и любовь...»⁴⁰¹, «...тот прежпомянутой Золотаренок от себя сам без опсылки или перезывания 10 тыс. людей его королевскому величеству сулил и объявил»⁴⁰²).

22 березня 1656 р. гетьман писав до шведського короля⁴⁰³, а в серпні Данило Олівеберг за дорученням Б. Хмельницького знову був урочисто прийнятий у похідному дворі Карла X Густава поблизу містечка Закрочима під Віслою⁴⁰⁴. Тут продовжилися переговори щодо укладення українсько-шведського союзу, в результаті яких король доручив своєму посольству зустрітися з українським гетьманом для уточнення положень майбутньої угоди. Це мав бути таємний оборонно-наступальний союз проти усіх ворогів Шведської корони. При цьому Український гетьманат визнавався за окрему державу, яка б перебувала під протекторат північного монарха. Передбачалося, що влада гетьмана буде поширюватися на Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства⁴⁰⁵. За пропозицією шведського

⁴⁰⁰ На початку весни 1656 р. у Москві злякалися, що Б. Хмельницький зрадив цареві та визнав протекторат шведського короля: «164-го марта в 29 день, государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Виликия и Малья России самодержец указал думному диаку Алмазу Иванову ехати к свейским послам к Густаву Белке с товарищи выговорити им по полотцкой отписке... *будто запорожской гетман Богдан Хмелниткой со всем войском запорожским государю изменил, а поддался свейскому королю...* А приезжал к королю Хмелниткой о том трижды, чтоб его принял (виділ. – Авт.)» (РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.3, арк. 243; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе... - С.44).

⁴⁰¹ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1655, спр.4, арк. 193.

⁴⁰² Там само. – Спр.3, арк. 215.

⁴⁰³ Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. - С. 114 - 115.

⁴⁰⁴ Московський посол до Яна II Казимира стольник А. Нестеров так описував цю дипломатичну місію українців: «Посол казацкой прислан до короля свейского, скоро от короля свейского отпушон будет великими подарками обогачен с подлинною ведомостью, чтобы казаков перезвал к свейскому королю, а с ним послан посланником свейского короля Фрисенкдорф с подарками для Хмельницкого и для его ближнево человека, будет говорить Хмельницкому, что ему в тайне сказано, перемирье, которым Хмельницкому свейской король обещает дати новые воеводства в Коруне Польской, а он обещаетца свейской король, с польским королем не сослався, с Хмельницким не миритца, и о том будет просить Хмельницково, чтоб хотел быти посредником до хана крымского, чтоб крымских татар ис Польши поворотить в Крым...» (РДАДА Москва. – Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею, 1656, спр. 30, арк. 193).

⁴⁰⁵ Владимирский-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. – С.256.

коменданта Варшави Е. Уксеншерна передбачалося що українська автономія «не відчувала себе дуже вільною і не стала небезпечною для нового сюзерена, так як це було раніше при Янові Казимирові»⁴⁰⁶. У відносинах з Москвою потрібно було дотримуватися такого положення: «Ясновельможний Гетьман, бачачи всілякі неправди, які нанесли московитяни Шведському Королю, обіцяє вмовляти їх не тільки у листах, щоб вони припинили передбачувані ними напади і відшкодували нанесені ним збитки, але якщо вони цього не зроблять, то в з'єднанні з військами шведськими йти на них війною і примусити їх до прийняття справедливих умов миру»⁴⁰⁷.

У листі до шведського короля від 1 квітня 1656 р. Б. Хмельницький підтверджував бажання про укладення мирної угоди, коли «засвітить бажане літо»⁴⁰⁸. Про бажання України укласти союз з Швецією стало відомо у Москві, уряд якої у першій половині травня намагався укласти антишведську угоду з Бранденбурзьким курфюрстом. У першій половині травня російські дипломати, що перебували в Берліні висловили своє незадоволення там, що «шветцкой корол, к подданым царського величества учал писаты и перезывает их от великого государя нашего от его царського величества к себе в подданство»⁴⁰⁹. Цікаво, що під час переговорів з московським послом Д. Мишецьким курфюрст Фрідріх Вільгельм запитав у нього «чи відомо при кому зараз Хмельницький з запорозькими козаками»⁴¹⁰. Росіянин відповів, що Військо Запорозьке продовжує бути вірним московському царю, на що бранденбурзький правитель зауважив: «неправдивою, де ти відомістю ти про те говориш. Відомо про те нам істинно самим, що Хмельницький з усіма козаками від царської величності відложився і присягав нині шведському королю в підданство»⁴¹¹. У зв'язку з цим, Д. Мишецький звернув увагу

⁴⁰⁶ *Цит.* за: Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С.97.

⁴⁰⁷ Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. - С. 167 - 171.

⁴⁰⁸ Документи Богдана Хмельницького. – С.480 – 481.

⁴⁰⁹ РДАДА Москва. – Ф. «Зносини Росії з Бранденбургом», оп.1, 1656, №2, арк. 65; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе... - С.313.

⁴¹⁰ РДАДА Москва. – Ф. «Зносини Росії з Бранденбургом», оп.1, 1656, №2, арк. 68.

⁴¹¹ Там само.

курфюрста на те, що Хмельницький присягнув цареві на «вічне підданство», а шведський король прислав до України свої посольства, а також листи з пропозицією мирної угоди, які український гетьман переслав до Москви.

Хоча, коли наступило літо український гетьман у листі від 12 червня звернувся до царя Олексія Михайловича зі скаргою на Карла X Густава, що той відбирає «рубіж князівства Російського по Віслу ріку»⁴¹². Таким чином, не погоджуючись з гетьманом, як васалом царя, король, на переконання Хмельницького, вступив у конфлікт з Московською державою. А тому володар Українського гетьманату висловив бажання воювати проти Шведського королівства, якщо той буде «противитися Вашій Царській Величності»⁴¹³. Вже на початку липня 1656 р. така позиція Хмельницького «дивним чином» стає відомою королю Швеції. Очевидно, що це було інспіроване гетьманською канцелярією з метою певного залякування і прихилення шведського короля до вигідного для України рішення територіального питання (ця тактика була дивовижно подібною на дії української еліти весною 1653 р., коли Чигирин таким же чином зіштовхував московського царя і турецького султана). В цьому випадку гетьман був начебто "змушений" виправдовуватися перед потенційним сюзереном: «... для підтвердження нашої приязні до Вашої Королівської Величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги - хоч би до цього нас часто закликали - ані підемо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би й поширювалася якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти Вашої Королівської Величності, то нехай Ваша Королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубимо сигналу»⁴¹⁴, - писав 13 липня гетьман Б. Хмельницький до Карла X Густава. А 17 липня на засіданні Державної ради Швеції король заявив, що він планує «роз'єднати» Україну з

⁴¹² Документи Богдана Хмельницького. – С.502.

⁴¹³ Там само.

⁴¹⁴ Документи Богдана Хмельницького. – С.513 – 514.

Московським царством⁴¹⁵. 23 липня шведський король у листі до українського гетьмана висловив свої пропозиції щодо майбутньої мирної угоди⁴¹⁶. Наприкінці серпня під час російсько-польських переговорів у Вільно річпосполитські послы заявили московським дипломатам про те, що «запорожський гетьман Хмельницький стосунки має з свейським королем та з семиградським Ракоцієм для того, що тепер між царською величністю і королівською величністю складається згода, а він, переживаючи за себе та свою зраду усього зла, хоче від його царської величності відстати і пристати чи до шведа чи до Ракоція...»⁴¹⁷. А на пропозицію поляків повернути їм Україну керівник російського посольства І. Одоєвський відповідав: «Да и потому тех запорожских черкас царскому величеству к королевскому величеству отпустить нельзя, что у них с поляки давняя вражда и усмирить их будет никак не мочно. А только царскому величеству их от себя отлучить, и они тотчас поддадутца к турецкому или к крымскому или к свейскому и, сложася с ними, обоим великим государствам учнут чинить всякое зло и разоренье»⁴¹⁸.

Усі важливі питання двохсторонніх стосунків з гетьманським урядом Б. Хмельницького мало обговорити шведське посольство на чолі з Я. Торнешельдом, яке відправилося до Чигирин у жовтні 1656 р. Перед тим, у середині вересня 1656 р. у пруському місті Фраунберзі відбулося засідання Державної ради Швеції на чолі з королем Карлом X Густавом, під час якого розглядалося питання про можливий союз з Україною. У результаті обговорення шведська верхівка вирішила, що налагодити стосунки з «могутніми Козаками краще, ніж шукати дружби з поляками»⁴¹⁹. А у жовтні 1656 р. польський король Ян II Казимир через російського посла А. Нестерова попереджав московського царя Олексія Михайловича про «зрадницький» характер зовнішньої політики гетьмана Хмельницького: «А

⁴¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 129.

⁴¹⁶ РДАДА Москва. – Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею», кн. 89, арк. 570 - 576.

⁴¹⁷ Там само. – Арк. 175.

⁴¹⁸ Там само. – Арк. 267.

⁴¹⁹ Цит. за: Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – Lund, 1891. – S.29.

Хмельницький не в один час мені зрадив і царю турському (турецькому султану. – *Т. Ч.*) і хану кримському зрадив, а нині зсилки має з швейським (шведським. – *Т. Ч.*) королем, щоб потім Хмельницький і царській величності не зрадив...»⁴²⁰.

У той же час, 16 листопада, Б. Хмельницький написав листа до Стокгольма із запевненням дотримання мирних стосунків між Україною та Швецією⁴²¹. Перед тим гетьман надіслав Карлу X Густаву козацький підрозділ кількістю близько 10 000 вояків⁴²². Одночасно Швеція проводила переговори з Трансільванським князівством, які в листопаді 1656 р. завершилися підписанням договору в м. Раднот (суч. Єрнут, *Iernut* в Румунії)⁴²³. Згідно з положеннями Раднотського договору Швеція і Трансільванія визнавали за Українським гетьманом право на володіння землями в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств Корони Польської⁴²⁴. Разом з тим, територія, яка відходила під владу Війська Запорозького мала б перебувати під верховною владою трансільванського князя, який ставав би польським королем⁴²⁵. З огляду на зовнішньополітичну активність українського уряду в 1656 р.⁴²⁶ московський розвідник О. Мисков

⁴²⁰ РДАДА Москва. – Ф. 124 «Малоросійські справи», оп. 1, 1656, спр. 30, арк. 242.

⁴²¹ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Документи Богдана Хмельницького. – С.544 – 546; Архив Юго-Западной России. – Ч.III. – Т.VI. – С.180 – 181; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.50 – 51.

⁴²² Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655 – 1661 годах. – М., 1998. – С.76.

⁴²³ *Історіографія Раднотської системи 1656 р.*: Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Мат. міжн. конф. – К., 2001. – С.34 – 37; Він же. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 315 – 334; Він же. Україна і Трансільванське князівство в умовах війни Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матер. міжнар. наук. конф. – К., 2006. – С.134 – 154; Чухліб Т. Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утворення за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – С.154 – 176.

⁴²⁴ У листі до Карла XII від 16. XI. 1656 р. гетьман Б. Хмельницький писав: «...Бажаємо насамперед, щоб Ваша Найясніша Величність знала, що ми пов'язані з Вашою Найяснішою Величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії та найсвітлішому князеві Трансільванії» (*Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.VI. – С. 180 - 181; Документи Богдана Хмельницького. – С.544 – 546; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С. 50 – 51, 172 - 173*).

⁴²⁵ Гебеи Ш. Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска (1657 – 1658 гг.) // 350-letcie Unii Nadziackiej (1658 – 2008) / Pod. red. T. Chynczewskiej-Hennel. – Warszawa, 2008. – S.513 – 514.

⁴²⁶ Українсько-шведські відносини у 1656 р. навіть обговорювалася під час російсько-данських переговорів весною того ж року в Копенгагені: «А ныне он, швейской Карлус Густав король, не памятуя вечного dokonчания и к великому государю нашему к его царскому величеству оказуя явную свою неправду и вечному dokonчанию нарушения, посылал от себя листы за своею рукою и печатию царского величества к подданым, к запороским черкасом к Василью Золотаренку с товарищи, и перезывает их от царского

повідомляв наприкінці року своє керівництво: «И у Ракоцы де венгерского и з свейским королем договор [Хмельницьким] учинен же, что быть им меж себя в соединении на том: как он свейской король, ис полской столицы выступит, и ему, Ракоцему, на полскую столицу наступить. А умышляет де такую неправду учинить и от государевой милости отступить гетман [Хмельницький] и писарь [Выговский], а с ними де небольшие начальные люди и которые при них в Чигирине служат – для того что государь изволил с польским королем мир учинить и, не dokonчав с полским королем о миру сходства, всчал войну с свейским королем, а им де свейской король приятель. А мыслят де то, что им бытии выданным по-прежнему полскому королю... Да гетман [Хмельницький] же де и писар [Выговский] говорят, придираяся к тому, как бы роздор [с нами] учинить: толко де будет на них какой государев гнев, и ему де, гетману, с свейским королеми с венгерским князем и с молдавским и с мутьянским владетели и с крымским ханом идти на государевы города...»⁴²⁷. Однак, з огляду на те, що весною 1657 р. Данія напала на Швецію, шведські війська відійшли з території Польщі, а між трансільванським князем Ю. Ракоці та наказним гетьманом А. Ждановичем виникли протиріччя політичного характеру, плани Б. Хмельницького на підтримку Карла X Густав зазнали невдачі⁴²⁸.

Зважаючи на те, що посольство Я. Торнешельда з невідомих причин не добралося до Чигирини, в другій половині січня 1657 р. до України прибула інша делегація на чолі з шведським послом, рижським німцем Г. Веллінгом. Останній проводив переговори з Б. Хмельницьким щодо остаточного укладення миру. У цей час український гетьман веде активне листування з королем Швеції⁴²⁹.

величества к себе в подданство и умышляет над ево государевыми городами Московского государства всякое зло» (*Статейный список посланника в Данию князя Д. Мышецкого о пребывании в Копенгагене и переговорах с королем Фридрихом III // РДАДА Москва. – Ф.53, оп.1, 1656 р., кн. 11, арк.30*).

⁴²⁷ РДАДА Москва. – Ф. 124 «Малоросійські справи», оп. 1, 1656 р., спр. 17, арк. 8, 9; Акты ЮЗР. – Т.III. – С.549.

⁴²⁸ Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну (1657 р.) // Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 281–307

⁴²⁹ Кобзарева Е. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА. – С.76.

Карл X Густав запропонував Україні автономію на зразок міжнародно-політичного статусу Курляндії. Зокрема за гетьманом визнавалося право на володіння територією в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств⁴³⁰, керівництво над 40-тисяним військом та дотримання свобод для православних у межах Київської митрополії⁴³¹. Окрім того, пропонувалося, що після смерті гетьмана українці мають обрати трьох кандидатів для представлення їх королеві, а вже той обере найдостойнішого та вручить йому булаву. Претендента на посаду митрополита Київського митрополії також мав затверджувати король Швеції. Також у кожному великому українському місті мала бути збудована протестантська церква. Однак українське керівництво заявило про можливість підписання угоди з Швецією лише на умовах закріплення за Україною державної території в межах «старої України чи Роксоланії» («*jus fotius Ucrainar vel Roxolaniam*») до річки Вісли, включно з територією Західної України та Білорусії⁴³². Такі прагнення українців підкреслив у своєму листі до Карла X Густава від 7 лютого 1657 р. шведський дипломат К. Штернбах, який писав, що метою гетьмана Хмельницького було будівництво власної держави⁴³³.

На початку березня того ж року російський воєвода О. Ордін-Нащокін, який перебував на чолі військового підрозділу в Литві, відписував Олексію Михайловичу, що його підданий Б. Хмельницький в обхід Москви формував союз з Швецією і Трансільванією⁴³⁴. Однак це була запізніла інформація, адже 19 березня 1657 р. трансільвансько-українські війська вступають до Кракова, а потім рухаються на з'єднання з армією Карла X Густава⁴³⁵. 1

⁴³⁰ Стосовно бажання гетьманського уряду Б. Хмельницького володіти землями Західної («Червоної») України-Русі в королівській інструкції Г. Веллінгу зазначалося: «Коли Ясновельможний пан Гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Русі, Його Королівська Величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати Князеві Трансільванському, Король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельски без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з Князем Трансільванським, і справедливі бажання п. Гетьмана задовольнити...» (*Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 206 – 207*).

⁴³¹ Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654 – 1660 гг. – С. 98 – 99.

⁴³² Там же.

⁴³³ Wibling K. Carl X Gustaf och Georg Rakoczy II. – S. 29.

⁴³⁴ РДАДА Москва. – Ф. 96 «Зносини Росії зі Швецією», 1657, спр. 2, арк. 139 – 140; Кобзарева Е. Указ. соч. – С. 72.

⁴³⁵ Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К., 2005. – С. 318 – 320. Згідно з підрахунками А. Гурбика коаліційні шведсько-трансільванські-українські війська під час оволодіння Брестом (7. VI. 1657) нараховували близько

квітня корпус на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, а також трансільванське військо були урочисто зустрінуті шведами у таборі під Модлібожицями.

З повноваженнями підписати договір з Україною у квітні 1657 р. з-під Завихосту до Чигирина виїхало шведське посольство на чолі Г. Лілієнкроною, яке у червні прибуло до української столиці з метою укладення «великого» договору. У дипломатичній інструкції, яка була надана Карлом X Густавом проголошувалося монарше зобов'язання («асекурація») віддати під владу Б. Хмельницького всі землі про які той домовиться під час укладення майбутньої угоди з Коронаю Польською⁴³⁶. Король також погоджувався на передачу Україні білоруських земель Великого князівства Литовського. 12 червня під час зустрічі з представником шведського короля український правитель заявив, що до нього прибув спеціальний посол з Москви, який намагався відволікти його від союзу з шведами та намовити до війни з ними. У відповідь на такі прохання росіян гетьман у розмові з Г. Лілієнкроною сказав, що він є вірним союзником короля Швеції і якщо московський цар не припинить воювати з шведами, то українці стануть ворогами Росії⁴³⁷. 21 червня гетьман написав листа до шведського монарха з повідомленням про тимчасове припинення переговорів у зв'язку з наступом на Україну військ Кримського ханства⁴³⁸. У той же час генеральний писар Війська Запорозького І. Виговський повідомив Карла X Густава про бажання Українського гетьманату в найближчий період об'єднати військові зусилля з шведами проти Польщі⁴³⁹.

Одночасно український гетьман заявив російському послу Ф. Бутурліну, що він «від Свейського де короля ніколи не буде відлучений, тому що в них

60 000 чол., з них: шведи – 13 000, трансільванці – 28 000, українці – 19 000 осіб.

⁴³⁶ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.221 – 223. Відомо, що ще весною 1656 р. польський король Ян II Казимир надіслав Б. Хмельницькому з послом Т. Тишкевичем проект майбутньої мирної угоди та просив його надати військову допомогу проти шведів, але гетьман, зсилаючись на московську протекцію, відмовив Короні Польській у підтримці (*Горобець В. Еліта козацької України. – С.125 – 126; Заборовский Л. Недооцененный документ Б. Хмельницкого // Славяноведение. – №6. - 1992. – С.55 - 56*).

⁴³⁷ Там же. - С.287 – 300.

⁴³⁸ Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.303 – 304; Документи Богдана Хмельницького. – С.594 – 596.

⁴³⁹ Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.62 – 63, 174 - 175.

дружба і приязнь і згода давня... і Шведи де люди правдиві, всяку дружбу і приязнь дотримують, на що слово дають, а Царська де Величність над ним, Гетьманом, і над усім Військом Запорозьким вчинив був немилосердя своє: помирившись з Поляками⁴⁴⁰, хотів нас віддати полякам у руки...»⁴⁴¹. Тоді ж Б. Хмельницький відіслав посольство до Москви, яке мало вмовляти Олексія Михайловича від війни з Карлом X Густавом. Договір між Україною та Швецією про який вже було домовлено не був підписаний у липні з огляду на смерть правителя Українського гетьманату, яка трапилася 27 липня 1657 р. Однак через три місяці, за гетьманування І. Виговського (який ще на посаді генерального писаря керував шведським напрямом українського дипломатії) таку угоду було підписано в Корсуні.

Протягом червня – серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансільванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень козацької верхівки щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляючи про те царя. Що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з російським царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що Виговський відповідав, що «коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, угорців супроти вас повернемо...»⁴⁴².

Підсумовуючи українсько-шведські відносини за правління Богдана Хмельницького, звернімо увагу на висновки угорського історика Шандора Гебеї, який зазначав, що Військо Запорозьке «з усіма землями і підданими

⁴⁴⁰ Йшлося про Віленське перемир'я 1656 р. Натомість на початку червня 1657 р. шведсько-українсько-трансільванське військо заволоділо столицею Речі Посполитої - Варшавою. При цьому відзначився козацький корпус під керівництвом наказного гетьмана А. Ждановича, а також полковників Богуна, Сербина та Сулименка нараховували 6 – 7 тисяч осіб (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.2. – К., 1997. – С.1410; Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву. - С.284 – 287*).

⁴⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.569.

⁴⁴² *Цит. за:* Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. - С.361.

«визнала та оголосила вільною і нікому непідлеглою нацією» (*agnoscet et declarabit... pro libera gente et nulli subjecta... defendet contra omnes hostes*), одна тільки Швеція, але не Річ Посполита і не Росія”⁴⁴³. Підтримуючи цю тезу відомого європейського вченого, додамо, що й таке визнання було дуже важливим, адже започатковувало прецедент визнання незалежності Українського гетьманату на міжнародній арені.

31 серпня 1657 р., в розмові з царським послом В. Кікіним Виговський окреслив зовнішньополітичні плани свого уряду: «Я з усім Військом зносимо своє прохання до Царської Величності: коли він вважає потрібним замиритися з одним із двох неприятелів, то нам здається кориснішим для нього замиритися з шведами, хоч на певне число літ, аніж з королем польським, бо поляки народ віроломний, ніколи в правді не стоять»⁴⁴⁴. Таким чином, гетьманом передбачався союз Москви й Чигирини зі Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня гетьман заявив новому царському послу Матвєєву: «...так, як він (Б. Хмельницький. - *Т.Ч.*) віддав йому (Олексію Михайловичу. - *Т.Ч.*) вірне підданство і службу згідно з присягою, - так і ми повинні Царській Величності служити і за честь його помирати, як вірно піддані»⁴⁴⁵. На початку вересня Виговський поінформував російську сторону щодо намірів Польщі прийняти їх сторону. Відомо, що таке таємне доручення від короля Яна II Казимира одержав відомий дипломат Речі Посполитої С. Беньовський, який у той саме час перебував у Чигирині. Вже тоді від королівського імені він уклав перемир'я з Українським гетьманатом, яке опиралося на положення Віленського трактату 1656 р. між Варшавою й Москвою.

У Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами. Вони завершилися 5 жовтня 1657 р., коли під Корсуном відбулася Генеральна рада Війська Запорозького. Того ж дня гетьман І. Виговський видав універсал про

⁴⁴³ Гебеи Ш. Одна дипломатическая иллюзия: судьба союза Трансильванского княжества и Запорожского Войска. – С. 525. Див також: Гебеи Ш. Степень независимости Украинского гетьманства (середина XVII века) // *Muscovy: The Peculiarities of its Development* / Ed. G. Gyula. – Budapest, 2003. – S.183 – 194.

⁴⁴⁴ Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – С. 205.

⁴⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т. VII. – СПб., 1872. – С. 233.

уповноваження Ю. Немирича, І. Ковалевського та І. Федоровича провести переговори з Г. Лільєкхроною та укласти мирну угоду з Швецією⁴⁴⁶. У своєму виступі на раді гетьман окреслив перспективи міжнародного становища Козацької держави: «...присилав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»⁴⁴⁷. Після цього І. Виговський запропонував присутнім на раді залишатися в підданстві московському цареві та укласти союз з шведським монархом.

З огляду на те, що раніше серед старшини й козаків ходили чутки про наміри царя обмежити козацький реєстр та забрати Ніжин, Переяслав і Білу Церкву в своє безпосереднє володіння, рада вирішила відрядити послів до Москви для узгодження спірних питань та умов майбутнього українсько-російського договору. Одночасно 6 жовтня 1657 р. на Корсунській раді було ухвалено угоду з Карлом X Густавом⁴⁴⁸. Як наголошувалося в преамбулі угоди з Швецією, її основні положення були розроблені за гетьманування Б. Хмельницького: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорозького з усім військом Запорозьким так заявляємо – сповняючи наміри покійного Богдана Хмельницького, нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз [...] з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом Королем Шведським Й[ого] М[илістю]»⁴⁴⁹. Текст угоди, який повів до Стокгольма Г. Лільєкхрона, був підкріплений листом І. Виговського до Карла X Густава⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.332 – 333

⁴⁴⁷ Акты ЮЗР. – Т. IV. – С.44.

⁴⁴⁸ Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. - С. 361 – 362; Furbundstraktat mellan Sverige och de Zaporogiske Kosackerna. Dat. Corsun, d. 6 oktober 1657 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica, t.1, Forhandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1719, l. 1 – 3

⁴⁴⁹ Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. - С. 332; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. X. – К., 1998. – С.63.

⁴⁵⁰ Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.1; Архів ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. – С.337 – 338. *Див. також:* Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С.583 – 596.

8 жовтня 1657 р. жовтня представники українського уряду Ю. Немирич. І. Федорович та І. Ковалевський підписали звернення до шведського короля з 8-ми пунктів, де говорилося про Україну як *Subiectus pro liberta gente et nulli subiecta* («вільним політичним народом і нікому не підлеглим»), а також наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність» («*excepto sarenissimo eb polertissimo Mapno Duce Moschoviae, cum gno miliria Zaporoviana strieto foedere junetc est fidem gue mojestet; sune sewabit intactan et inviolatum*»)⁴⁵¹. Окрім того, українці вимагали визнати за Військом Запорозьким північні кордони по р. Березину.

8 листопада 1658 р. шведський король Карл X Густав написав листа до Чигирини про підтримку прагнень гетьмана І. Виговського, однак вже 20 грудня того ж року у м. Валліесарі було підписано шведсько-російське перемир'я, що дозволило Москві направити до Білорусії додаткові військові підрозділи й перемогти там корпус українського полковника І. Нечая. Таким чином українсько-шведські відносини того часу занепадають.

7.4. Дипломатичне забезпечення реалізації плану возз'єднання українських земель у межах єдиної держави

Одним із основних завдань зовнішньої політики гетьманського уряду було розладнання антиукраїнської коаліції, відновлення союзницьких відносин із Трансільванією та Молдавією й налагодження доброзичливих зв'язків із Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції, укладення Б.Хмельницьким договору з Росією викликали сильне занепокоєння їхніх володарів. Водночас у Д'єрдя II Ракоці оживають прагнення оволодіти польським тронem. На початку 1654 р. уряди

⁴⁵¹ Puncta pactorum ex parte Exercitus Zaporonianor Legato Regis Suetia. Dat. Corsun, d. 8 oktober 1657 // Riksarkivet. – RA / 2113 / 2113.2. Diplomatica Muscovitica Cosacica, t.1, Forbandlingar emellan Sverige och kosackerna 1655 – 1719, l. 1 – 2; Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т. VI. - С. 336 – 337.

цих держав розпочали пошуки шляхів порозуміння з гетьманом. У лютому вони звернулися до нього з проханнями не вдаватися "до ворожих дій", пропонуючи поновити приязні стосунки. Зі свого боку, Б.Хмельницький зробив крок назустріч: звільнив полонених молдавських вояків і повідомив, що смерть його сина не повинна перешкоджати розвитку дружніх відносин між країнами. Щоправда, лукавство Ш.Георгіце та військова підтримка ним дій польських підрозділів у березні-квітні підштовхнули гетьмана до проведення дипломатичної акції щодо повернення на трон В.Лупу⁴⁵².

Впродовж весни-літа усталилися дипломатичні відносини з Трансільванією й окреслилася тенденція до поліпшення стосунків із новим валаським господарем К.Щербаном. На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б.Хмельницький погодився й відправив до Стокгольма посольство І.Макарова. У листі до польського экс-підканцлера Г.Радзейовського, котрий перейшов на службу до шведської королеви, він підкреслював: "що в задумах маєте скоро здійснити і не затримуючись з військом своїм звідти наступати, а ми вже готові". Водночас гетьман спробував схилити до союзу з Швецією Олексія Михайловича⁴⁵³.

Воєнні дії осені 1654 – зими 1655 рр. уповільнили процес зближення козацької України з придунайськими князівствами та Швецією. Новий імпульс він отримав лише весною-літом 1655 р., коли український уряд активно зайнявся створенням антипольської ліги. В кінці травня у Чигирині було отримано листа бід нового шведського короля Карла X Густава з повідомленням про готовність розпочати війну проти Речі Посполитої. В середині серпня під стінами Кам'янця-Подільського укладається українсько-шведська угода про спільні дії проти ворога. Вона передбачала організацію

⁴⁵² Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 38; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький... – С. 454-455, 457, 459-460; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія... – С. 78-90, 115-117.

⁴⁵³ ДБХ. – С. 363-365, 370; Наливайко Д. Очима Заходу... – С. 262-263.

українцями наступальних операцій до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли. Прийняв Б.Хмельницький і трансільванське посольство, яке запевнив у бажанні зберігати дружбу з князем⁴⁵⁴.

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Однак вражаючі успіхи шведів у боротьбі з поляками породили в Карла X переоцінку власних сил. Вважаючи Річ Посполиту переможеною, він втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною й вирішив приєднати до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства. Тому звернувся до Б.Хмельницького з вимогами зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Зважаючи на вторгнення хана та на те, що Польща ще не здолана, вступати у збройний конфлікт із Швецією було б самогубством. Внаслідок цього гетьман прийняв рішення піти на поступки, не розриваючи дипломатичних відносин із Карлом X⁴⁵⁵.

Окупація шведами Польщі підштовхнула придунайські князівства до зближення з Україною. На початку 1656 р. до Чигирини з'явилися послы Молдавії та Валахії, котрі засвідчили гетьману бажання їхніх володарів "бути з ним у мирі". Б.Хмельницький запевнив послів у зацікавленості в розвитку дружніх стосунків і попросив не допомагати ні польському, ні шведському королям. Прийняв він також посланця Д'єрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя не надавати допомоги ворогам України й піти на укладення з нею союзу⁴⁵⁶. 20 квітня до трансільванського князя вирушило посольство І.Брюховецького, яке повезло принципову згоду Б.Хмельницького на укладення союзу та пропозицію розпочати воєнні дії проти Польщі⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ ДБХ. – С. 427, 439, 441; Бутич І. Вказ. праця. – С. 70; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... – С. 247-251; Kubala L. Wojna szwedcka... – S. 297.

⁴⁵⁵ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... – С. 251-253; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1131; Яковлева Т. Вказ. праця. – С. 161-162; Kersten A. Hieronim Radziejowski. Stadium władzy i opozycji. – Warszawa, 1988. – 1988. – S. 447-452; Kubala L. Wojna szwedcka... – S. 315.

⁴⁵⁶ ННБ. IP. – Ф. II, 15564-15570. – Арк. 57-58; ДБХ. – С. 473-474; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1184-1185.

⁴⁵⁷ ДБХ. – С. 486; Бутич І. Вказ. праця. – С. 66,71; Kub L. Wojna brandenburska... – S. 128.

Переорієнтація Росії на підтримку Польщі змусила український уряд активізувати зусилля щодо формування антипольської ліги. Водночас перші воєнні невдачі Карла X протверезили його: з літа 1656 р. він знову прагне порозуміння з Україною. Восени 1655 та в 1656 рр. встановити дипломатичні зв'язки з Б.Хмельницьким спробувавли бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та Олівер Кромвель⁴⁵⁸.

У жодному випадку не можна ігнорувати труднощів дипломатичного процесу формування союзу козацької України, Трансільванії й Швеції, оскільки кожна з них прагнула досягти власних цілей. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Д'єрдь II Ракоці, домагаючись військової допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її військово-політичної потуги й міжнародної ролі, а також плекали надії захопити західноукраїнські землі.

В умовах воєнного протистояння з Москвою позиція шведського керівництва щодо територіальних претензій Війська Запорозького в Західній Україні значно пом'якшується внаслідок його значної зацікавленості в укладені військово-політичного союзу з козаками. Так, уже в травні 1656 р. Карл X Густав писав Хмельницькому про те, що виникли нові обставини — “порушивши заприсяжену угоду, без усяких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо”, а тому пропонував якнайшвидше надіслати повноважних послів для оформлення приязні⁴⁵⁹. В доповіді державній раді 17 липня 1656 р. король категорично заявив: “Що стосується козаків [...], то ми маємо намір [...] спробувати їх з московітами роз'єднати, чим би була досягнута для нас вигода”⁴⁶⁰.

Щоправда, Карл X Густав найважливішим своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою та іншими католицькими державами Центральної Європи, вочевидь, й надалі вважав трансільванського князя. Аби схилити Д'єрдя II Ракоці до воєнного союзу антипольського спрямування, шведський

⁴⁵⁸ Домет О. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. СІІ. – С. 173-179; Наливайко Д. Очима Заходу... – С. 260.

⁴⁵⁹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 127–128.

⁴⁶⁰ Там же. — № 17. — С. 129.

король і погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воєводства, а також Перемиської і Сянокської земель, на які претендувало керівництво Війська Запорозького. Передбачаючи ж негативну реакцію Хмельницького на суть таких шведсько-трансільванських домовленостей, Карл X Густав доручив своєму послові Г. Веллінгу будь-що пом'якшити невдоволення козацької старшини від передачі трансільванському князеві Червоної Русі, населення якої сповідувало “грецьку віру”⁴⁶¹.

Шведсько-трансільванські переговори про воєнно-політичну співпрацю розпочалися 21 серпня 1656 р. і тривали більше трьох місяців, завершившись 16 грудня укладенням Раднотського договору. Варто зазначити, що Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи (в польській історіографії договір класифікується як перша спроба розподілу земель Речі Посполитої), а також тим, що мав на меті залучення до союзу цілого ряду держав регіону, керівництво яких було гостро зацікавлене в протистоянні загрозі польсько-російського зближення, зафіксованого фактом Віленських переговорів.

Зразу ж по завершенню трактатів з представниками Д'єрдя II Ракоці, один зі шведських послів Г. Веллінг отримав наказ і ордер Карла X Густава на від'їзд до Чигирин (другий посол Г. Штернбах залишався при трансільванському князеві і мав його супроводжувати в поході на коронні землі). Такий сценарій проведення зовнішньополітичної гри було ухвалено шведським королем ще в середині жовтня, тобто ще до завершення переговорів у Трансільванії. Приблизно тоді ж було розроблено і посольський наказ Веллінгу на його місію до України. Наказ зобов'язував посла донести до керівництва Війська Запорозького готовність шведського короля визнати за гетьманом три колишніх воєводства Речі Посполитої, а саме: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель — інструкція містила дипломатичну відмову,

⁴⁶¹ Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну // Зап. НТШ. — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 47.

конститууючи таке: “коли світлий пан гетьман, окрім цих великих земель і володінь, якими він володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь інші частини Руси, його королівська величність не має проти цього нічого, і навіть щодо тих, які він дозволив окупувати князеві трансільванському, король обіцяє докласти всіх старань, щоб по-приятельськи без ніякої образи й без порушення присяги налагодити цю справу з князем трансільванським, і справедливі бажання п. гетьмана задовольнити...”⁴⁶²

Москва була однією з небагатьох європейських країн, яка висловила рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Посол Олексія Михайловича поставив перед трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці вимогу про виведення військ з Польщі, погрожуючи в противному разі виступити на оборону останньої. Одночасно царські війська перейшли в наступ в Інфляндії, надаючи тим самим дійову військову допомогу Польщі. Натомість, Б. Хмельницький 20 січня 1657 р. відрядив на допомогу трансільванському князеві сильний експедиційний корпус на чолі з наказним гетьманом Антоном Ждановичем, що суперечило умовам Віленського перемир'я і переконливо свідчило про повне ігнорування їх змісту з боку гетьманського уряду.

В той же час, на переговорах зі шведським послом козацька старшина наголошувала на тому, що “з трансільванським князем та з обома господарями — молдавським і волоським, утворено союз”, сповіщала про відправку на допомогу Ракоці козацького війська на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем, яке відбулося однак “не на основі нового союзу з ним, але тому, що довідалися про його союз з королем”⁴⁶³, але від підписання угоди, на запропонованих Карлом X Густавом умовах, відмовлялася.

Таким чином, в нас немає підстав класифікувати похід А. Ждановича в Польщу як такий, що відбувався в рамках Раднотської угоди. В першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, на нашу думку, мала таку конфігурацію: з одного боку, Раднотська

⁴⁶² Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 201–207.

⁴⁶³ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 84. — С. 201–207.

коаліція у складі Швеції, Трансільванії та Бранденбургу, з діяльністю якої солідаризувалися, передовсім через угоди з Трансільванією, Молдавія, Валахія та Військо Запорозьке; а з другого — Річ Посполита та Російська держава, з їх нечисленними політичними союзниками (передовсім — Австрією).

У відповідності з донесенням Г. Веллінга, приєднання Війська Запорозького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди з шведським королем було можливим лише за умови визнання останнім за ним “...права на всю стару Україну або Роксолянню, де була грецька віра і мова ще існує — до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули своєю шаблею.” Посол був переконаний в тому, що, коли б він мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, “то можна було б легко покінчити з союзом”⁴⁶⁴.

За таких обставин гетьман уважно слідкував за тим, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано їхню відмову від претензій на західні землі та визнання їх складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися з Трансільванією, з якою укладається договір (ратифікований радою у жовтні) про союз і взаємодопомогу, у додатку до якого зазначалося, що “міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького”⁴⁶⁵. В листопаді укладаються договори про союз і взаємодопомогу з Молдавією та Валахією⁴⁶⁶.

Підчас переговорів у червні того самого року із шведським послом Г. Лілієнкроною йому було відразу ж повідомлено про вимогу уряду “отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями”, яку козаки нікому не віддадуть. Трансільванському послу Ф.Шебеші нагадали, що не може бути й мови про передачу князеві українських земель, розташованих на схід від

⁴⁶⁴ Там само.

⁴⁶⁵ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 546-547, 557; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... – С. 195.

⁴⁶⁶ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 551,557; Крип’якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 328.

Вісли⁴⁶⁷. Водночас Б.Хмельницький позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма "скласти дружбу" між Бранденбургом і козацькою Україною, про що повідомив того в листі від 1 липня⁴⁶⁸. Смерть Великого гетьмана 6 серпня справила, хоча й не відразу, помітний вплив на зміст і напрями зовнішньої політики уряду.

Українська дипломатія 1648-1657 рр. функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі.

РОЗДІЛ VIII.

ПОГІРШЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ (1657-1709)

8.1. Посилення зовнішньополітичного тиску на Українську державу та її поділи

Провал улітку 1657 р. спільного походу проти Польщі Д'єрдя II Ракоці та А.Ждановича, поразки шведів у 1658-1659 рр. позбавили козацьку Україну потенційних союзників. Володарі Молдавії та Волощинії почали схилитись у бік Речі Посполитої, що відновлювала свою військово-політичну потугу. Водночас дедалі очевиднішим стає втручання Московії у внутрішньоукраїнські справи, прагнення встановити воєводську систему управління та позбавити козацьку Україну прав на проведення власної зовнішньої політики. Спроби українського уряду зіграти на суперечностях між Польщею й Росією (укладення 1658 р. Гадяцького, 1659 - Переяславського, а 1660 - Чуднівського договорів) зазнали невдачі, оскільки,

⁴⁶⁷ Архив ЮЗР. – Т. VI. – Ч. 3. – С. 294-297; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1432-1435.

⁴⁶⁸ ДБХ. – С. 597.

по-перше, породжували політичні й соціальні конфлікти, вносили розкол у середовище еліти й суспільства, по-друге, супроводжувалися істотними поступками у сфері суверенітету. З 1661 р. активізувався ще один потужний чинник зовнішньополітичного тиску на державу - прагнення Кримського ханства включити її до сфери своїх володінь .

Протягом першої половини 1660-х рр. Росія, Річ Посполита й Крим вели жорстоку боротьбу (дипломатичну, збройну, політичну) за вплив на Україну, приділяючи при цьому велику увагу формуванню серед місцевої еліти угруповань, на які могли б опиратися. Представники старшини, намагаючись зберегти суверенітет і цілісність держави, щораз більше надій покладали на допомогу ззовні, а відтак ставали "заручниками" геополітичних інтересів урядів інших країн, котрі вміло ними маніпулювали. На початку 60-х рр. правлячі кола Росії, які шукали шляхів порозуміння з Польщею, висунули ідею поділу козацької України по Дніпру як основу для укладення мирного договору . Водночас для зміцнення свого впливу на Лівобережжі вони зніщували створення окремішнього Лівобережного гетьманства. Ця політика увінчалася успіхом, і в червні 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала першого лівобережного гетьмана - І.Брюховецького. Восени 1665 р. йому було нав'язано "Московські статті", що позбавили Лівобережне гетьманство прав на зовнішньополітичну діяльність та істотно обмежили політичну автономію.

Зазнавши невдачі в намаганнях силою зброї відновити свою владу над Лівобережжям під час кампанії 1663-1664 рр., польська політична верхівка, зважаючи на помітне посилення впливу Криму й побоюючись Швеції та Порту, пішла на поновлення переговорів із московським урядом, що завершилися укладенням Андрусівського договору (1667). Він започаткував перший поділ Української держави: за Росією визнавалися Сіверщина, Лівобережжя та на два роки Київ з околицями, за Польщею - Правобережжя козацької України, а Запорожжя потрапляло у спільне володіння двох країн . Договір не лише закріплював політичну роздробленість держави, робив

примарною перспективу її возз'єднання, а й розколював національно-патріотичні сили та відкривав широкі можливості для посилення втручання у її внутрішні справи, для подальшого обмеження автономії. Правлячі еліти сусідніх держав були зацікавлені у підтриманні існуючого поділу держави й боротьби за владу між старшинськими угрупованнями. За визнанням одного з польських сановників (1671), було б "непоправною втратою для Р[ечі] П[осполитої], коли б Ханенко з Дорошенком помирилися", бо ця "незгода між ними є порятунком для Республіки" .

Щоб домогтися возз'єднання козацької України, а в майбутньому всіх українських земель і уникнути спустошливих нападів татар, група старшин, очолювана П.Дорошенком, переорієнтовується на Порту й 1669 р. приймає її протекцію. Об'єднання Правобережного та Лівобережного гетьманств улітку 1668 р. викликало вкрай негативну реакцію з боку Росії, Речі Посполитої та Криму. Уряди Росії й Криму вдалися до відкритої агресії та, спираючись на підтримку частини козаків і старшин, проголосили відповідно гетьманами Д.Многогрішного й П.Суховія, спровокувавши таким чином міжусобну боротьбу. Вона завершилася відокремленням Лівобережного гетьманства й укладенням так званих "Глухівських" статей. Вони передбачали відмову Московської держави від запровадження власної податкової й адміністративної систем у межах лівобережних полків. Водночас у 5 містах залишалися воеводи із залогами, а гетьман позбавлявся права на проведення зовнішньої політики . Річ Посполита зробила ставку на кошового гетьмана М.Ханенка й домоглася укладення з ним у вересні 1670 р. Острозької угоди, що передбачала ліквідацію державних інституцій Правобережного гетьманства й поновлювала на його теренах польське панування. Для реалізації угоди в серпні наступного року польська армія перейшла у наступ і до кінця жовтня окупувала Брацлавщину .

Цей збройний конфлікт переріс у польсько-турецьку війну 1672-1676 рр. Укладений між Портою й Річчю Посполитою в жовтні 1672 р. Буцацький договір уперше назвав козацьку Україну "Українською державою", і вперше

польський уряд офіційно визнав її незалежність. Водночас, у суперечності з угодою 1669 р. про прийняття турецької протекції, Порта відібрала у Польщі Подільське воєводство й перетворила його на власну провінцію (еялет). Відтак Правобережне гетьманство втрачало терени Подільського полку, що обіймав південну частину Летичівського повіту Подільського воєводства. Знадобилося настійливе клопотання П.Дорошенка, щоб Мегмед IV погодився віддати на час перебування гетьмана при владі цю територію Українській державі .

Укладення Бучацького договору внесло серйозні зміни у конфігурацію співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, оскільки, по-перше, різко посилилася роль Порти, а по-друге, відмова польського уряду від претензій на володіння Правобережним гетьманством розв'язувала Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією. З другого боку, заходи турецького уряду щодо обмеження внутрішнього суверенітету Правобережного гетьманства (вимоги виплачувати данину, ліквідувати фортеці (за винятком Чигирин), роззброїти населення та ін.) викликали невдоволення більшості старшин (включно з П.Дорошенком) та населення. Тим часом Московська держава й Річ Посполита вдаються не лише до дипломатичних акцій тиску на гетьманський уряд, а й до воєнних дій. Об'єднання за допомогою російських військ у березні 1674 р. обох гетьманств під владою І.Самойловича спровокувало каральну акцію турецько-кримських військ, що обернулася страхітливим спустошенням Правобережного гетьманства. Його послабленням скористалася Річ Посполита, армія якої восени 1674 р. окупувала Брацлавщину й західні райони Київщини. На осінь 1676 р. внаслідок воєнних дій польських і російських підрозділів Правобережне гетьманство припинило своє існування .

Відзначимо, що припинення функціонування державних інституцій на Правобережжі знайшло відображення і в укладеному в жовтні 1676 р.

польсько-турецькому Журавнинському договору, який становив, по суті, другий поділ земель Української держави. Він, на відміну від Бучацького договору, вже не передбачав існування "Української держави", оскільки Поділля й Волинь за винятком Білої Церкви та Павлочі з їхніми околицями (вони залишалися за Польщею), відходили до складу Порти. За спостереженнями дослідників саме від того часу правобережна частина козацької України перестала виступати суб'єктом міжнародних відносин і стала (окрім 1677-1681 рр.) їх об'єктом. Після спалаху в наступному році воєнних дій Османської імперії проти Російської держави турецький уряд вирішив утворити тут "Руське князівство" на чолі з Ю.Хмельницьким. У підписаному в квітні 1678 р. із Польщею Константинопольському трактаті (він становив, по суті, ратифікацію Журавнинського договору) зазначалося, що ця територія відходить козакам: "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею" .

Турецько-російська війна завершилася підписанням на початку 1681 р. Багчесарайського миру між Росією, Портою та Кримським ханством, що ознаменував новий поділ правобережних земель козацької України. Так, кордон мав проходити по Дніпру; міста Київ, Васильків, Трипілля й Стайки з селами, а також містечка Дідовщина й Радомишль залишалися за Росією; на землях між Південним Бугом і Дніпром султана та хану заборонялося зводити свої міста й поновлювати козацькі міста й містечка, а також споруджувати поселення на козацьких землях. Мешканців козацьких міст і сіл слід було "вислати геть і дати їм волю розійтися туди, куди захочуть". Щоправда, в квітні наступного року турецький уряд підписав остаточний варіант договору, в якому вже не згадувалося, що частина Правобережжя мала залишатися пустою . Отже, умови договору передбачали ліквідацію новоутвореного Руського князівства.

Після приєднання Російської держави до створеної в Європі "Священної антитурецької ліги" відбувається її зближення з Річчю Посполитою, котре завершується підписанням у квітні 1686 р. "Вічного миру". Він зафіксував четвертий поділ території Української держави: за Росією визнавалися Лівобережна Україна, а на Правобережжі - Київ із землями між Ірпенем та Стугнуою й терени Запорожжя від Січі й Кодаку до гирла Тясмина; за Польщею - землі Правобережжя, за винятком козацьких земель униз по Дніпру від Стайків і Ржищева до Чигирина, статус яких був невизначеним і які повинні були залишатися "порожніми" . Водночас російський уряд пішов на подальше обмеження політичної автономії Лівобережного гетьманства. Так, відповідно до змісту "Коломацьких статей" (липень 1687), обмежувалися права гетьмана розпоряджатися землями, заборонялося скасовувати дію будь-яких правових актів московського уряду в Україні, його перевибори дозволялося провадити тільки з дозволу царя. "Коломацькі статті" скасовували право українських дипломатів бути присутніми на переговорах із Польщею, заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини. Заборонялося вживати щодо неї таке правове визначення, як "Малоросійський край гетьманського регіменту" натомість стверджувалося, що вона належить до єдиної держави з Великоросією; вказувалося (вперше), що гетьман і старшини зобов'язані "народ малоросійський всякими заходами й способами з великоросійським народом з'єднувати", сприяти шлюбом між росіянами й українцями. Заборонялося також підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами .

В кінці XVII - на початку XVIII ст. посилюється втручання царського уряду у внутрішні справи Гетьманщини. В Петра I та серед його оточення визріває ідея ліквідації її політичної автономії.

Правобережжя й далі залишалося об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав. Так, відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699), стався черговий перерозподіл його

території. Туреччина зреклася на користь Польщі "Поділля й України", внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони. Права останньої на правобережні землі визнала й Росія уклавши з нею у серпні 1704 р. Нарвський договір .

Опинившись у сфері геополітичних інтересів сусідніх держав, козацька Україна виявилася неспроможною протистояти їхньому натиску. Втрачаючи свій суверенітет і території, вона позбавлялася прав на зовнішню політику й перетворювалася на об'єкт міжнародних відносин.

8.2.Особливості зовнішньої політики та її основні напрями

Гетьманування І.Виговського (1657-1659) ознаменувалося кількома негативними тенденціями у політичному устрої козацької України, що позначилися на її зовнішній політиці та діяльності дипломатії. Це послаблення центральної влади, виокремлення (за допомогою російської дипломатії) в окрему політичну структуру Запорозжя та започаткування окремішності Лівобережжя. Вони отримали подальший розвиток у кінці 1650-на початку 1660-х рр. І зумовили 1663 р. перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень: Правобережного й Лівобережного гетьманств і Запорозжя . Поліцентризм політичної влади породив і поліцентризм зовнішньої політики. Кожне з цих утворень розробляло власний зовнішньополітичний курс і формувало свою дипломатичну службу, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави в цілому й створювало оптимальні можливості для урядів інших країн використовувати ситуацію у своїх геополітичних інтересах. Найбільш самостійною, багатогранною, ефективною й цілеспрямованою була зовнішня політика уряду П.Дорошенка (1666-1676).

Друга прикметна риса зовнішньої політики полягала у бракові скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Трагізм геополітичного становища козацької України, крім усього іншого,

полягав у різних зовнішньополітичних орієнтаціях урядів правобережного й лівобережного гетьманів та кошового Січі, що призводило до жорстокої міжусобної не лише політичної, а й дипломатичної боротьби. А парадокс ситуації полягав у тому, що переважна більшість її учасників суб'єктивно прагнула домогтися однієї й тієї самої мети - припинення воєнних дій, єдності козацької України, збереження за нею максимуму політичних прав. Надзвичайно точно передав це сучасник подій останньої третини XVII _ор. у таких словах (окремі дослідники приписують їх І.Мазепі):

Всі покою щиро прагнуть,
А не в один гуж тягнуть,
Той направо, той наліво,
А всі браття, тото диво!
.....
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єден живе із погани,
Кличе: "Сюди, отамани!
Ідім матки рятувати,
Не даймо їй погибати!"
Другий ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:
"Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая?
Різно тебе розшарпали,
Іди по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж вкінець сил не міла".
Третій Москві юж голдує,
І їй вірно услугує;
Той на матку нарікає

І недолю проклинає:
"Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!"

Ще одна особливість зовнішньої політики полягала у появі на початку 1660-х рр. XVII _ор. її нового аспекту: дипломатичних відносин між Гетьманщиною та Запорожжям, спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення територіальної цілісності держави. Особливо активну діяльність у цьому напрямі виявляв уряд П.Дорошенка, котрому вдавалося домовлятися (щоправда, лише на певний час) про спільні дії в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І.Брюховецьким та Д.Многогрішним і кошовим І. Сірком.

За обставин різкого послаблення військової потуги держави внаслідок руйнування економіки, спустошення території, величезних втрат населення (у Правобережному гетьманстві на середину 1670-х рр. Вони перевищили 90%), політичного поліцентризму та наростання зовнішньополітичного тиску на чільне місце у розв'язанні зовнішньополітичних проблем висувається не _ор._ хува фактор, а дипломатичний. Підвищення ролі дипломатії стає однією з прикметних рис української зовнішньої політики. Воно, зрозуміло, ставило перед нею й відповідальніші завдання, успішне виконання яких не в останню чергу залежало від рівня професіоналізму працівників дипломатичної служби, насамперед послів.

Нарешті, остання особливість зовнішньої політики, на яку хотілося б звернути увагу, стосується її стратегічної мети. Якщо впродовж 1649-1657 рр. Політика спрямовувалася на досягнення незалежності держави й возз'єднання в її межах усіх українських земель, то від початку 1660-х головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього й зовнішнього суверенітету. Після Андрусівського договору 1667 р. найбільші зусилля спрямовуються на досягнення возз'єднання в її межах обох гетьманств і Запорожжя та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного гетьманства - на утримання його земель у складі

Української держави. На початку XVIII _ор. визначальним стає збереження самого її існування.

Аналіз джерел дозволяє визначити основні напрями зовнішньої політики того часу. Оскільки погіршення геополітичного становища козацької України та послаблення її ролі у сфері міжнародних відносин не дозволяли їй виступати ініціатором створення коаліцій (подібне відбувалося за гетьманування Б.Хмельницького), то основна увага в діяльності дипломатії приділялася врахуванню інтересів Речі Посполитої, Росії, Криму та Порту й використанню суперечностей між ними. У такий спосіб переслідувалася мета досягти якщо не незалежності, то збереження більшої політичної самостійності під час прийняття протекції того чи іншого іноземного монарха. Коронний обозний А.Потоцький восени 1659 р. звертав увагу короля на той факт, що старшина вважає для себе найкориснішим "не перебувати ні під в.кор. м-тю, ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи в.кор. м-ть царем, а царя в.кор. м-тю" .

В умовах неможливості збереження незалежності важливим напрямом зовнішньої політики став постійний пошук оптимальної протекції для козацької України. Слід пам'ятати, що вона розглядалася більшістю тогочасних політиків не як самоціль, а як засіб збереження максимуму прерогатив держави, а окремим з них (наприклад, П.Дорошенком) виношувалися плани домогтися за її допомогою возз'єднання всіх українських земель. З цих міркувань практикувалася часта зміна зовнішньополітичної орієнтації, що викликало обурення політичних еліт інших держав. "Ця нація, - переконував 1671 р. один із польських дипломатів турецького колегу, - все ж не є до вас щирою, бо собі чимало обирала протекцій, але всіх протекторів зраджувала" . Відповідь на подібні обвинувачення опонентів у безпринципності українських політиків дав улітку того самого року П.Дорошенко в листі до коронного гетьмана, майбутнього короля Польщі Яна Собеського: "Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, щоб таким чином вивільнити з неволі Україну" . Ця

мета зовнішньополітичної діяльності українського гетьмана не залишалася таємницею для іноземних правлячих кіл. Як підкреслював в одному з листів на початку квітня 1670 р. анонімний польський сенатор, прийняття турецької протекції П.Дорошенко розглядав лише як прикриття для здобуття повної незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавії, Валахіїчи Трансільванії .

Третій важливий напрям зовнішньополітичної діяльності українських урядів полягав в обстоюванні на переговорах із Річчю Посполитою, Росією й Портою внутрішнього суверенітету та прав на міжнародні відносини. Так, у листі до російського посла В.Тяпкіна на початку січня 1668 р. П.Дорошенко різко засудив Андрусівський акт розподілу України. "Ви звикли, - писав він, - вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою помочою та нашою кров'ю й відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде!.. А того ярма нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли" . На переговорах із московським посланцем І.Рославлевим наказний гетьман Г.Дорошенко стверджував: "...примусити нас до підданства, всупереч нашій волі, важко: ми за свої вольності до останньої людини помремо" .

Слід відзначити й такий напрям дипломатичних зусиль, як захист інтересів не лише держави та її соціальних груп, а й українського населення, котре жило за межами козацької України. Особливо виразно це виявлялось у відносинах із Річчю Посполитою, оскільки більшість українських земель залишалася в її складі. На численних переговорах із польськими послами послідовно й наполегливо обстоювалися права православної Церкви (ставилися вимоги урівняння її статусу зі статусом католицької Церкви, повернення церков, монастирів, єпископства архімандритств;

рівноправності православного духовництва з католицьким, ліквідації унії), захищалися інтереси православних міщан (право мати такі самі "вольності й свободи", якими користувалися польські та литовські) і шляхти (щоб нарівні з католиками могла обіймати посади в органах влади). Окрім того, посли неодноразово порушували клопотання про відкриття навчальних закладів (зокрема й академії в Києві) з викладанням у них руської (української), латинської та грецької мов ("Русь учитися повинна"), друкарень, щоб була можливість "вільно науки відправляти й книги друкувати", запровадження "руської мови" у практичній роботі канцелярії Корони й Литви та її використання для видання декретів . А в проекті договору про умови прийняття турецької протекції (1668) підкреслювалося, що, хоча "руський народ" розділений між державами, він живе на терені, починаючи від Перемишля, Самбора й р.Вісли до Сєвська та Путивля", й тут "усі суть козаки" .

У цілому є всі підстави стверджувати, що у цей складний історичний період, попри деякі негативні аспекти, зовнішня політика гетьманських урядів спрямовувалася на захист національних інтересів України.

Розділ ІХ
Між Москвою, Варшавою та Бахчисараєм:
дипломатія пошуку оптимального варіанту протекції
(осінь 1657-січень 1667)

9.1.Гадяцький проект 1658 року

Прихід до влади в Україні восени 1657 р. колишнього генерального писаря в уряді гетьмана Богдана Хмельницького - Івана Виговського та перші його кроки на зовнішньополітичній арені переконували в прагненні нового керівництва в повній мірі зберегти в недоторканості зовнішньополітичний курс попередника, принаймні в головних його проявах. Так само, як і Хмельницький, Виговський солідаризується з діями Раднотської коаліції. У контексті цього в середині серпня (ще в якості генерального писаря) він підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя, а наприкінці жовтня (вже як повноправний гетьман) укладає угоду зі шведським королем.

Всіма наявними засобами намагається Виговський продовжити курс попередника і в стосунках з московським царем. Первісно, як видно з власних заяв Виговського, він розраховував прийти до булави українського правителя не всупереч, а при допомозі царського уряду. Саме про це він говорив влітку 1657 р. послові трансільванського князя Ференцу Шебеші. Зокрема, претендент на гетьманство ділився з послом конфіденційною інформацією стосовно того, що московський царський обіцяв йому віддати Україну в його руки, щоб він нею розпоряджався. Крім того, посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель "...хоче залишитися царським підданим... завоювати для царя Польщу..." .

Так само, традиційно виглядають спроби Виговського примирити шведського та московського монархів, для чого він пропонує своє посередницькі послуги як Стокгольму, так і Москві . Досить виразно простежується наступництво зовнішньополітичного курсу уряду І.Виговського й у стосунках з Кримом і Туреччиною. Зокрема, розвиваючи ініціативи попередника (Л.Капуста вже 10 червня 1657 р. під час перебування у Стамбулі запевнював султанський уряд щодо відновлення українсько-кримської приязні; цю ж інформацію підтверджував і ханський представник), у другій половині вересня гетьман відправляє до Бахчисараю листа, де зобов'язується виконувати взяті Хмельницьким зобов'язання. Водночас Виговський забороняє запорозьким козакам виходити на Чорне море, аби не провокувати в такий спосіб конфлікт з турками та татарами .

Абсолютно безпідставними виглядали твердження дослідників стосовно того, що вже з перших днів гетьманування Виговський стає на шлях порозуміння з Варшавою і тим самим ламає традиції попередника в цій сфері. Насамперед варто зазначати, що початок українсько-польського діалогу було покладено ще за правління гетьмана Богдана Хмельницького. Вже наприкінці зими - початку весни 1657 р. до Чигирина прибуває спочатку посередник - посол від австрійського цісаря Петро Парцевич, а слідом за ним

- особистий представник польського короля тоді ще луцький писар Станіслав Казимир Беневський. У ході переговорів останнього з українським правителем той, згідно реляції Беневського, обіцяє навіть надіслати польському королю військову допомогу за умови визнання останнім правомочності успадкування гетьманичем Юрієм Хмельницьким влади в Україні після смерті батька .

Реляції Беневського, листи гетьмана та генерального писаря Війська Запорозького до польського короля, а також власні оцінки результатів переговорів з боку королівського посланця та чутки, що їх супроводжували, - все це викликає у Варшаві стан ейфорії стосовно можливості швидкого залагодження "української проблеми" політичними методами .

Суспільний резонанс від результатів подорожі луцького писаря до Чигирин та поява на його тлі планів королівського уряду щодо подальшого розвитку дипломатичних контактів з українським керівництвом , дають підстави сучасним польським історикам розглядати місію Беневського як таку, що реально започаткувала Гадяцький процес. Так, згідно твердження Я.Качмарчика, Гадяцька угода являла собою виконання останньої волі Б.Хмельницького .

Однак, на наш погляд, нечисленні документальні пам'ятки, що відбивають хід чигиринських переговорів навесні 1657 р., у поєднання із співставленням політичних процесів, що протікали в цей час як усередині України, так і за її межами, не дають підстав для переоцінки зазначених подій для розвитку українсько-польського політичного діалогу. Насамперед, звертає на себе увагу той незаперечний факт, що поштовхом для польського керівництва до початку пересправ з Хмельницьким стала нова геополітична реальність, породжена Раднотськими домовленостями 1656 р. Адже розбиття Раднотської коаліції та нейтралізація планів територіального розчленування Речі Посполитої було пріоритетним завданням тогочасної польської політики.

З боку ж українського гетьмана налагодження дипломатичних контактів з Варшавою перебувало в генетичному зв'язку з планами утвердження в Україні монархічної форми правління та успадкування гетьманської влади молодим Хмельничченком . Богдан, як видно з інформації Беневського, пов'язував з польським двором справу міжнародного визнання правомочності елекції Юрія. Проте, реальні кроки гетьманського уряду навесні - влітку 1657 р. аж ніяк не засвідчують його намірів щодо примирення з Річчю Посполитою. Зокрема, переконливим доказом цьому слугував похід українських військ на чолі з А.Ждановичем у Польщу та його спільні з трансільванськими військами воєнні акції там.

Крім того, сама польська сторона визнавала, що поведінка Хмельницького на переговорах не переконувала у щирості його намірів примиритися з польським королем. Зокрема, згідно інформації В.Коховського, хоч гетьмана вже залишали останні життєві сили, але "звичних для нього фортелів" не полишав. На словах запевняв королівського посланця щодо щирості свого бажання бути до послуг польського монарха, але твердо тримався Москви та прагнув водночас заручитися й приязню татарською.

Відомі на сьогодні документальні матеріали не дають підстав для того, аби хоч би гіпотетично стверджувати стосовно намірів новообраного гетьмана кардинально змінювати курс попередника у стосунках з варшавським двором. Зокрема, вже згаданий вище посол трансільванського князя доносив з Чигирина, що новий український правитель "...хоче залишитися царським підданим... хоче завоювати для царя Польщу..."

За таких умов повторна місія Беневського до Чигирина в серпні-жовтні 1657 р. з метою відриву України від Москви завершується безрезультатно. Оповідючи про перипетії своєї подорожі в Україну папському нунцію Відоні, посол зокрема відзначав той факт, що серед козаків він "...наражався на велику небезпеку, опинившись посеред розбрату, який панує там у них..." Сучасник подій, Йоахим Єрлич також зазначав, що "...дуже погано пана

волинського [каштеляна] приймали і поводитися з ним; з десяток тижнів, не менше, був він як у полоні, постійно чекаючи смерті від безбожних тиранів". Єдиним реальним наслідком поїздки Беневського в Україну стало продовження перемир'я.

Перший сигнал стосовно необхідності пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій поступив з Москви, звідки впродовж серпня-першої половини жовтня до Чигирини один за другим прибувають декілька царських посольств з вимогами обмежити гетьманські повноваження на користь московського монарха як умову для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції .

Водночас варто зауважити, що "московський сигнал" був, можливо, найбільш виразним, але не єдиним. Крім тривожних новин з північного сходу, значне занепокоєння офіційного Чигирини викликали також повідомлення, що надходили із заходу та півдня. Зокрема, продовжуючи раднотську політику Хмельницького, у жовтні 1657 р. Виговський підписує Корсунський договір зі Швецією . Однак провал походу раднотських союзників до Польщі влітку 1657 р. суттєво підірвав військові потенції та політичну єдність коаліції. Помимо втрат українського корпусу Антона Ждановича, Дьєрдь II Ракоці був змушений підписати принизливий для себе мир з польським королем і вийти з коаліції. Слідом за цим електор бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм перейшов з табору союзників Швеції до її противників; а після смерті "некоронованого монарха" Великого князівства Литовського великого гетьмана литовського князя Януша Радзивілла литовські дисиденти почали стрімко втрачати політичну вагу в країні і вже не могли бути поважним союзником шведського короля Карла X Густава. За таких умов останній втрачав інтерес і до козацької України, спрямувавши всі свої зусилля на відновлення позицій на Балтиці.

Не менше занепокоєння українського гетьмана викликали і "південні новини". Зокрема, кримський хан Мехмед Герей IV, довідавшись про кризу в українсько-російських стосунках, на початку грудня 1657 р. закликав Яна

Казимира "знести козаків", для чого "...зараз є час і погода... оскільки між ними і Москвою дуже тяжкі стосунки і сваряться між собою..." Водночас хан переконував і уряд турецького султана Мехмеда IV спрямувати війська, що були зосереджені на той час поблизу Адріанополя, не в Албанію проти венеціанців, а в Україну - проти козаків . Причому, як видно з листа газького архієпископа Паїсія до царя Олексія Михайловича від 8/18 жовтня, аргументи Мехмед Герей IV бралися до уваги в надбосфорській столиці, й оточення султана реально готувалося до вторгнення в Україну. Зокрема, владика був переконаний, що країну козаків буде знищено, якщо православний монарх не надасть їм допомоги .

Крім зовнішньополітичних чинників, що восени 1657 р. мали досить виразну тенденцію до швидкої зміни, причому не на користь українських інтересів, значний вплив на трансформацію зовнішньополітичного курсу уряду І.Виговського мали мотиви внутрішнього плану - політична криза в Україні. Ще з весни 1657 р. на Запорозжі гуртуються анти гетьманські сили і звідти лунають погрози "йти на гетьмана и на писаря и на [пол]ковников и на иных начальных де..." . Природа конфлікту, як видно із заяв запорожців, лежала насамперед в площині соціальних протиріч - "...розграбить и побить за то, что де они гетман и писарь и полковники и иніе начальніе люди со всех городов, с ранд, и с сел и деревень емлют себе поборі больше и тем самым они [бога]теют, а им козакам ничего не дают" . А тому намагання гетьмана І.Виговського забезпечити собі опору в суспільстві опираючись на підтримку лише привілейованих верств, що виразно простежується з осені 1657 р., неминуче поглиблює конфлікт. Крім соціальних протиріч, в процесі розвитку конфлікту Запорозької Січі з гетьманом Виговським не останню роль відігравали й політичні мотиви, а саме: прагнення січової старшини повернути Кошу роль політичного лідера, поширити свій вплив на гетьманську Україну. В даному контексті спроби Виговського отримати гетьманську булаву спочатку на вузько-старшинській, "кулуарній", а згодом хоч і на розширеній, але знову ж таки без участі запорожців, раді - збурюють

політичні амбіції січової старшини, котра, зважаючи на зростання антигетьманських настроїв і в "городовій" Україні, зважується на відверту конфронтацію з гетьманським урядом.

Політична поступливість Коша у взаєминах з російською владою, його готовність йти в цей час у фарватері московської політики, дозволяє заручитися підтримкою царського уряду і за його допомогою перетворитися на одну з найбільш впливових сил в Україні. Уряд Олексія Михайловича, незважаючи на неодноразові заклики Виговського не йняти віри бунтівникам, надсилає на Січ царську грамоту, яка засвідчує визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин.

Гостра потреба в приборканні заколоту на Січі та південних полках Гетьманату, прагнення забезпечити спокій на кордонах з Кримом, на тлі провокаційних дій царських воевод (більшість з яких відверто підтримували опозицію) змушують гетьман шукати шляхи до відновлення українсько-кримського військово-політичного союзу, адже до цього часу найбільше, чого вдалося досягти уряду Виговського в стосунках з Кримом, можна охарактеризувати як нейтралітет (і то, як видно з цитованого вище листа хана до польського короля, нейтралітету вельми нестійкого). Реальне тогочасне військово-політичне становище в Центрально-Східному регіоні Європи склалося таким чином, що саме військові сили Кримського ханату були найбільш вірогідним потенційним військовим союзником гетьмана Виговського. Але після укладення в 1654 р. польсько-кримського військово-політичного союзу шлях до Бахчисараю для українського керівництва неминуче мав пролягти через Варшаву. Адже отримати допомогу від хана, будучи в стані війни з королем, для Чигирини в 1658 р. було неможливо.

Варто зазначити, що кримський чинник відіграє вирішальну роль і на стадії підписання угоди. Зокрема, коли уряд гетьмана Виговського, зіткнувшись із непоступливістю польської сторони щодо вирішення принципових вимог Війська Запорозького, а також відчувши значну протидію унійним крокам українського керівництва з боку промосковської

партії старшини та рядового козацтва, почав сумніватися щодо доцільності та своєчасності укладення угоди, саме тиск з боку кримських союзників змусив гетьмана все ж піти на підписання Гадяцького трактату .

Не міг офіційний Чигирин легковажити й розвитком унійних процесів між Варшавою та Москвою, реалізованих у віленських домовленостях 1656 р. Ідея особистої унії представника дому Романових і Речі Посполитої як альтернативи продовження наступу московських військ у Литві мала чимало прибічників у Короні та ще більше серед литовської шляхти, готової йти на поступки цареві в Україні, заради припинення війни на своїй землі. За таких умов легітимізація стосунків з Річчю Посполитої для керівництва Війська Запорозького виступала певною гарантією збереження здобутків визвольних змагань кінця 1640-х.

Додатковим стимулом до українсько-польського зближення служила та обставина, що політичні реалії кінця 50-х рр. обумовлювали ситуацію, за якої зацікавленість в українсько-польському порозумінні у Варшаві була не меншою, ніж у Чигирині. Причому цього разу вона диктувалася не лише приватними інтересами колишніх українських землевласників чи фіскальними потребами королівського двору. Потреба у розв'язанні конфлікту з Військом Запорозьким диктувалася ще рядом надзвичайно важливих для уряду Яна Казимира обставинами, як міжнародного, так і внутрішньополітичного плану. Зокрема, королівська влада наблизилася до вирішення надзвичайно важливої та, водночас, вкрай важкої для реалізації справи - проведення реформи державного устрою Речі Посполитої, спрямованої на істотне зміцнення королівської влади, через посилення позицій як монарха, так і сенату та, відповідно, звуження прерогатив сейму . Для того, щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки в цій вкрай важливій справі та провести проект через сейм, королю та його прибічникам необхідними були як сприятливе політичне тло - повернення українських земель до складу Речі Посполитої, так і політична допомога Війська Запорозького.

У підсумку поєднання всіх названих вище обставин і дозволяє з'явитись на світ найбільш прогресивній за всю історію українсько-польських взаємин раннього Нового часу Гадяцькій угоді від 16 вересня 1658 р. Угода передбачала повернення козацької України у складі Київського, брацлавського і Чернігівського воєводств до державного тіла оновленої Речі Посполитої на правах рівноправної її федеративної частини - Великого князівства Руського. Державне життя у князівстві облаштовувалось на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. Вища законодавча влада на його території мала належати місцевому сейму, а вища виконавча - по життєво обраному українськими станами і затвердженому королем гетьману, який одночасно виступав і воєводою київським. і першим сенатором Великого князівства Руського і старостою чигиринським. Під його командуванням перебували збройні сили князівства чисельністю 60 тисяч (згідно пізніших домовленостей - 30 тисяч) козаків і 10 тисяч найманого війська. Як і в Литві встановлювались державні посади канцлера, маршалка, підскарбія, формувалась вища судова інстанція - Трибунал. Князівство отримувало право карбувати власну монету, вести самостійну внутрішню політику. На території князівства, як і в усій Речі Посполитій, підлягала ліквідації церковна унія. Києво-Могилянський колегіум уперше отримував офіційне підтвердження високого статусу Академії. передбачалось заснування для православних ще однієї Академії, а також відкриття середніх навчальних закладів і друкарень. Соціальний блок угоди декларував відновлення майнових прав шляхти, її вільне повернення на українські землі, проте включав заборону на переобтяження дідичами своїх підданих. Передбачалось, що за поданням гетьмана щороку буде проводитись нобілітація 100 козаків.

Зважаючи на ту обставину, що українсько-польське зближення середини 1658 р. безпосередньо зачіпало інтереси багатьох суб'єктів міжнародної взаємодії, ситуація вимагала зважених, обережних, але, водночас, оперативних й ефективних кроків як з боку офіційного Чигириня, так і

Варшави. При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І.Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення складної дипломатичної гри. Зокрема, ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман намагається зберегти водночас приязні стосунки з його супротивником - шведським королем. Більше того, Чигирин впродовж усього часу переговорного процесу з Коронаю докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби тим самим не дати можливості московському керівництву вийти з Першої північної війни і зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Усвідомлюючи конечність польсько-шведського примирення як запоруки успіху українсько-польської унії, Чигирин впродовж весни 1658 - літа 1659 р. неодноразово переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом - навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву .

Зрозуміло, що на особливу увагу при аналізі зовнішньополітичної діяльності Чигирини в час його зближення з Варшавою заслуговує московський напрямок. Адже об'єктивно склалося так, що найбільший інтерес до угоди 1658р., крім України та Польщі, виявляла саме Москва. Насамперед варто зауважити, що з формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона навіть наполягла на тому, аби до тексту угоди було внесено положення, яке передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-російській війні, якщо така матиме місце . Крім того, Виговський неодноразово висловлюється за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав (а саме так у даному випадку можна трактувати союз Польщі, Литви та України) й Московського царства .

Інша справа, що, зважаючи на наявність гострого конфлікту між Москвою та Чигирином, а також серйозних суперечностей між першою та Варшавою, саме антимосковська платформа була головним геополітичним стимулом для українсько-польського зближення та, водночас, саме ефективні

спільні політичні та військові дії сторін супроти Москви могли засвідчити життєву спроможність союзу Війська Запорозького та Речі Посполитої.

Восени 1658 р. для України можливість утримання Москви від інтервенції на її землі чи успішна протидія їм були можливими лише за умови успішного розігрування саме шведської карти. За умови швидкого примирення Польщі та Швеції та водночас утримання останньої від мирного діалогу з Московією можна було сподіватися на повну нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Добре усвідомлюючи конечність цього завдання, українське керівництво в згаданому вже вище листі до польського короля, переданому Тетерею, пріоритетною вимогою для успішної реалізації ідеї українсько-польського союзу називає саме необхідність підписання Варшавою миру зі Стокгольмом, причому, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву .

Польське ж керівництво, хоч і вельми прагнуло повернути Україну, але сподівалося насамперед використати цей факт для посилення власних позицій, не витрачаючи зусиль для допомоги Виговському. Швидше навпаки, розраховує отримати від спілки з Військом Запорозьким якщо не військові, то хоч би політичні дивіденди. З осені 1658 р. польське командування активізує бойові операції проти шведів на Помор'ї.

Натомість, царський уряд, довідавшись про українсько-польський договір, відправив послів до Швеції, розпочинаючи тим самим процес пошуку шляхів замирення з нею. Укладення перемир'я зі Швецією, якого московській стороні вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальессарі, значно випередивши в цьому відношенні поляків, дозволило відправити в Україну досить значні сили під командою князя О. М. Трубецького.

Тим часом укладена в Гадячі українсько-польська угода викликала активний спротив королівської опозиції в Короні, а також переважної більшості литовської політичної еліти та офіційних кіл Ватикану і вищого польського духовенства. А, це у свою чергу призвело до ревізії найбільш принципових положень угоди в бік звуження прерогатив Князівства Руського, нехтування українських вимог щодо вирішення конфесійних

проблем тощо. У кінцевому результаті все це позбавляло шансів на підтримку планів уряду І.Виговського в Україні та, відповідно, загальний успіх задуманого. За таких умов з початком 1659 р. в той час, коли Варшава наполегливо добивається перегляду Гадяцьких статей на свою користь, у зовнішньополітичних діях Чигирин також простежуються принципово нові тенденції. Зокрема, опираючись на "братерство" з кримським ханом і Ордою, гетьман відправляє А.Ждановича до Стамбулу "...к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього велів людей на допомогу" . Трохи згодом, уже під час роботи Варшавського сейму канцлер новоствореного Князівства Руського Юрій Немирич та брат гетьмана Костянтин Виговський конфіденційно зустрічаються з представником австрійського цісаря бароном Францом Лізолею, порушуючи питання щодо прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію та переконуючи дипломата в обопільній корисності від налагодження доброзичливих українсько-австрійських взаємин . Паралельно з контактами з представником австрійських Габсбургів українські дипломати намагається надати нового наповнення стосункам з Бранденбургом. Зокрема, український канцлер запевнював представника курфюрста бранденбурзького у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля його правителя щодо забезпечення польської корони кандидату з Габсбурзької династичної лінії (стосовно чого існувала спеціальна домовленість між Бранденбургом і Австрією).

Таким чином, аналіз зовнішньополітичного курсу Української держави наприкінці 50-х рр. XVII ст. дозволяє зробити висновок щодо кореляції характеру зовнішньополітичної діяльності українського керівництва та розвитком міжнародних процесів у регіоні. Переорієнтація гетьмана І.Виговського з Москви на Варшаву обумовлювалася цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділялися насамперед внутрішні фактори, але значну роль відігравали й тісно пов'язані з ними зовнішньополітичні. Найвагомішими серед зовнішньополітичних складових гадяцького процесу були прагнення нейтралізації політичних претензій

московського керівництва, відновлення союзницьких стосунків з Кримським ханством, а також недопущення польсько-російського примирення на шкоду українським інтересам.

9.2. Укладення Переяславського 1659 р. і Чуднівського 1660 р. договорів та їхні політичні наслідки

Битва під Конотопом в середині літа 1659 р., в результаті якої гетьман І.Виговський разом зі своїм союзником кримським ханом Мехмедом Гереем отримав блискучу перемога над російськими військами, стала найбільшим військовим тріумфом його гетьманування, утім не вберегла його від політичного фіаско. Після усунення у вересні 1659 р. Виговського від влади та обрання на гетьманство Юрія Хмельницького ? не стільки за його власні заслуги, скільки намагаючись одним лише прізвищем великого попередника Виговського примирити політичних супротивників, що пересварилися після його смерті, ? оточення нового регіментаря намагається так само неконфронтаційно вибудувати власну політику і в стосунках з російським і польським монархами. Тогочасний польський експерт української політики С.Потоцький, тривалий час перебуваючи в козацькій Україні, у донесенні королю дійшов висновку, що оточення Хмельницького прагне досягти власних політичних цілей, "...обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю..." І дійсно, гетьманський уряд, декларуючи свою вірність гадяцькому курсу І.Виговського, разом з тим прагне поновити союзницькі стосунки з царем.

Поновлення союзу Війська Запорозького з російським царем в Чигирині планувалось здійснити на основі так званих Жердівських статей ? проекту української сторони, ухваленому на козацькій раді і Жердовій Долині. Відмінності проекту 1659 р. від його аналогу з 1654 р. обумовлювалися досвідом стосунків Війська Запорозького з російським царем і, як правило, виразно вказували на бажання старшини уникнути прикрих непорозумінь, що

мали місце в попередні роки. Так Жердівські статті, поряд з вимогами надання Війську Запорозькому гарантій непорушності його вольностей і прав, зафіксованих угодою 1654 р., у пункті другому наголошують на тому, що присутність царських воєвод має локалізуватися лише Києвом. У тому ж разі коли міркування воєнної доцільності обумовлюватимуть їх введення до інших українських міст, ратні люди царя повинні перебувати у підпорядкуванні українського гетьмана. Четвертий та п'ятий пункти акцентують увагу на праві Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію. Шостий пункт вказує на гарантії владних повноважень полкової старшини у ввірених їй полках, причому в Києві, де мав розміщуватися російський гарнізон, і в Старому Бихову, з приводу підпорядкування якого точилися гострі суперечки з Москвою в гетьманство Б.Хмельницького та І.Виговського. Сьомий пункт проекту застерігав право Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. На увагу заслуговують також положення, що конституювало васальний принцип взаємин Війська Запорозького з царем. У відповідності з ним будь-яка кореспонденція, надіслана з України в російські державні структури, обов'язково мала бути завізована гетьманським урядом.

Отже, козацька еліта воліла й надалі перебувати під протекцією династії Романових, однак умови цієї протекції не мали виходити за межі принципу середньовічної васальної залежності, причому ? доволі м'якої форми, фактично номінального васалітету.

Однак, як видно з дій царського представника на переговорах з урядом Ю.Хмельницького князя О.Трубецького, принципово інші міркування з цього приводу мала офіційна Москва. Під час попередньої зустрічі представника гетьманського уряду П.Дорошенка з Трубецьким останній відмовився навіть обговорювати Жердівський проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому "...многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману (мався на увазі гетьман Б.Хмельницький. ? Авт.)...", запропонувавши натомість перенести обговорення умов

майбутнього союзу за загальну козацьку раду, на які б були присутні і гетьман, і старшина, і козаки .

Жорсткі дебати сторін викликало й питання визначення місця проведення майбутньої Генеральної ради. Усі добре розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, у давню козацьку столицю Трахтемирів, на чому наполягав гетьманський уряд, зважаючи на пануючі в цьому регіоні суспільні настрої, змусить російську сторону бути більш поступливою на переговорах. Натомість, проведення Генеральної ради в Переяславі, оточеному царськими полками та у присутності промосковськи налаштованої старшини (зокрема, уряд переяславського полковника обіймав один з лідерів антигетьманського та промосковського повстання на Лівобережжі Тиміш Цицюра), робитиме більш уразливою позицію Ю.Хмельницького.

Усвідомлення важливості здобуття перемоги в цій "географічній" полеміці для одержання загальної політичної перемоги провокує ситуацію, за якої напруга в ході дебатів зростає настільки, що Трубецькой навіть змушений був вдатися до погроз гетьманському уряду Хмельницького в разі відмови дослухатися його побажань застосувати наявну в нього воєнну силу. А оточення новообраного гетьмана, пішовши на поступку в цьому питанні, втратило можливість утримувати ситуацію під своїм контролем під час самих переговорів. На них уряд Хмельницького не лише не відстояв положення Жердівського проекту, а й був змушений до прийняття цілого ряду нововведень, що суттєво обмежували повновладдя гетьманського проводу навіть у порівнянні з договором 1654 р. Власне, на раді було підтверджено відновлення правомочності так званих "Прежних статей Богдана Хмельницького", тобто формально ? договору Війська Запорозького з царем 1654 р. Але як переконливо довели П.Шафранов та А.Яковлів , зачитана на Переяславській раді 1659 р. редакція договору 1654 р. являла собою свідому фальсифікацію російського уряду. Так, незважаючи на визнання царем і боярською думою права Війська Запорозького "...самим меж себя гетмана обирает...", в результаті фальсифікації відповідної статті до процедури

виборів було внесено принципової ваги доповнення. На відміну від редакції 1654 р., якою передбачалося лише надсилання до Москви відповідної інформації про результати елекції ? "...а кого гетманом обират, и о том писать к нам..." , відтепер необхідною передумовою визнання правомочності гетьманського обрання ставала поїздка претендента до Москви та отримання там царського затвердження ? "...по обранію гетману ездить к великому государю [...] и великий государь [...] пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит..." . Пам'ятаючи розвиток взаємин козацької еліти з царем у другій половині 1657 ? початку 1658 р. та наполегливі заклики дипломатів Олексія Михайловича до Виговського прибути до білокамінної, аби там узгодити нові принципи взаємовідносин, не важко зрозуміти, коли московське керівництво усвідомило необхідність правового закріплення візиту до царської столиці новоприбулого регіментаря Війська Запорозького і які наміри при цьому переслідувались.

Надзвичайно принциповим було й спотворення змісту щодо права гетьмана й Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. Так, якщо угода 1654 р. лише забороняла українській стороні зноситися з польським королем і турецьким султаном, а про контакти з іншими правителями, вона повинна була інформувати царя, то текст 1659 р. декларував: "гетману послов и посланников и гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства не посылать..." Лише як виняток гетьман міг вступати в дипломатичні зносини з іноземними правителями, коли "...о каких делех поволитъ великий государь, его царское величество ему, гетману, в которое государство послать..."

Крім цих принципових нововведень, до списку 1659 р. було включено положення про перебування українського духовенства під благословенням "святейшого патріарха Московского и всія Великія, и Малыя, и Білыя Росіи" . Водночас з тексту договору 1654 р. було вилучено положення, які

відбивали військові зобов'язання Москви щодо висилки допомоги для охорони українських кордонів, відвоювання Смоленська тощо.

Ще більше обмежували прерогативи українського уряду так звані Нові статті Юрія Хмельницького, які були ухвалені на Генеральній раді в Переяславі, як додаток до "Прежних статей".

У відповідності з ними, гетьманському уряду заборонялось без дозволу царя воювати та надавати військову допомогу сусіднім правителям, натомість він був зобов'язаний виконувати царські накази про виступи в похід. Договірні статті зобов'язували Ю.Хмельницького вивести козацькі залоги з білоруських земель та передати Старий Бихів "государевим людям". Надалі жителям Білої Русі заборонялось називатися козаками, тобто козацький устрій на білоруських землях ліквідувався.

Важливим обмеженням повновладдя козацької адміністрації було введення російських залог на чолі з царськими воєводами крім Києва також до Переяслава, Ніжина та Чернігова на Лівобережжі, та Брацлава й Умані на Правобережжі.

Цілий ряд положень стосувалися адміністративно-політичного укладу Гетьманату. Зокрема, Війську Запорозькому ? а з контексту впливає, що під ними тут мається на увазі козацька старшина ? заборонялось зміщувати гетьмана "без ради и совету всей черни", хіба що у випадку зради останнім царя. Те ж саме стосувалося й прерогатив гетьмана, котрий не мав права самостійно, "без ради и совету всей черни", зміщувати полковників і старшину. Крім того, цілий ряд козацької старшини, яка була ініціатором промосковських виступів на Лівобережжі ? І.Безпалій, Т.Цицюра, В.Золотаренко та інші, отримувала царський імунітет щодо гетьманського та військового суду, які не могли засудити їх до смертної кари. Як уся старшина, так і рядові козаки, були зобов'язані скласти присягу вірності цареві. Усіх, хто відмовлявся б це зробити або, принісши присягу російському монарху, її порушив ? наказувалося карати на смерть.

Накинуті восени 1659 р. в Переяславі О.Трубецьким уряду Ю.Хмельницького умови суттєво посилювали залежність Гетьманату від царя в порівнянні з тією ситуацією, що була конституційована угодою 1654 р. І якщо за умовами останньої політико-правовий статус Гетьманату в стосунках з російським царем можна класифікувати як політичну автономію, що гарантувала збереження внутрішнього самоуправління на основі власного законодавства та звичаєвого права, а також забезпечувала (з певними обмеженнями) право зовнішньополітичної репрезентації, то тепер автономія набиравала форм нижчого рівня? адміністративної автономії, причому з елементами її певного обмеження.

Грубий диктат боярина князя М. О. Трубецького змусив гетьмана Ю. Хмельницького та його оточення восени 1659 р. піти на значні поступки російській стороні коштом втрати значного спектру владних прерогатив, але, як і можна було спрогнозувати, не сприяв стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні та зростанню в козацькому середовищі промосковських настроїв. Навпаки, згідно твердження Самійла Величка, Хмельницький виявлену в Переяславі поступливість у питанні "...премененія в неких клавзулах пактов отеческих (тобто Березневих статей 1654 р. - Авт..) Переяславськими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах [...] всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый..."

Наприкінці року оточення гетьмана спробувало виправити становище, відправивши до Москви представницьке посольство на чолі з полковниками Андрієм Одинцем і Петром Дорошенком. Посольство мало поставити перед урядом Олексія Михайловича вимогу про денонсацію цілого ряду положень угоди 1659 р., які обмежували владні прерогативи гетьмана та козацької старшини. Зокрема, посли повинні були вимагати царського указу про виведення воєвод із залогами ратних людей з усіх українських міст, за винятком Києва і Переяслава; поновлення попередніх прерогатив гетьманської влади, в тому числі й права на ведення зовнішньополітичної діяльності; застереження обов'язкової участі української делегації на

переговорах російських дипломатів з польськими комісарами; скасування положень про підпорядкування Київської митрополії московському патріархові; ліквідації судового імунітету, наданого "...проти давнього звичаю військового..." тим козацьким старшинам, котрі засвідчили свою відданість цареві; натомість, проголошення амністії старшинам, які активно співпрацювали з гетьманом Іваном Виговським, тощо .

Проте Московські переговори 1660 р. для української сторони завершилися провалом: на більшість порушених гетьманським урядом апеляцій щодо перегляду зафіксованих у Переяславському договорі 1659 р. норм було отримано негативні резолюції царя: "...бути так, як написано..."

Непоступливість уряду Олексія Михайловича, що, ймовірно, впливала з переоцінки міцності власних позицій в Україні, провокувала загострення політичної боротьби серед козацької еліти. Адже, незважаючи на досить щедрі винагороди прибічникам царя , промосковські настрої не стали домінуючими в козацькому середовищі. Недаремно ж, ще восени 1659 р., тільки-но князь М. О. Трубецькой по завершенні переговорів у Переяславі збирався повертатися до Москви, місцевий полковник, один з організаторів і активний учасник повстання проти І. Виговського, Тиміш Цицюра звернувся до ближнього боярина царя з проханням, щоб він розпорядився прислати до Переяслава, Чернігова та Ніжина додаткові контингенти ратних людей, оскільки тієї їх кількості, яка щойно була визначена умовами угоди 1659 р., на його думку, було явно замало для того, щоб гарантувати в краї спокій .

Керівництво Речі Посполитої, довідавшись про гостре невдоволення козацької старшини умовами Переяславського договору з царем 1659 р., вдається до ще однієї спроби повернути Військо Запорозьке до підданства королю політичними засобами. З цією метою в Україну відправляють волинського каштеляна С. К. Беневського, аби він спробував повторити свій успіх дворічної давності.

Не наважуючись їхати до Чигириня поки що особисто, С. К. Беневський відправив спочатку на зустріч з Ю. Хмельницьким свого посильного

Селецького. По прибутті Селецького до гетьманської резиденції там відбулася старшинська рада, учасники якої, нібито, одностайно висловилися за переговори з королем і повернення Війська Запорозького під його зверхність. Лише один генеральний осавул І. Ковалевський вперто тримався промосковської орієнтації. Але саме останній, як вдалося з'ясувати польському посланцеві згодом, мав найбільший вплив на вирішення політичних справ у козацькій Україні .

У привезеному ж гінцем листі Хмельницького аргументовано спростовувались усі звинувачення польської сторони в тому, що провина за порушення миру між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким лежить винятково на керівництві останнього. Зокрема, гетьман наголошував на тому, що відсутність реальної військової допомоги Речі Посполитої в умовах масованого наступу царських військ на Чернігів, Ніжин і Переяслав і змусила козаків розірвати з королем. Торкаючись політичних аспектів зриву Гадяцької угоди 1658 р., Ю. Хмельницький стверджував, що при її ратифікації на вальному сеймі у Варшаві навесні 1659 р. були присутніми не уповноважені представники всього Війська Запорозького, а лише тогочасного гетьмана І. Виговського, котрі й домагалися для нього "...князівство, воєводство і гетьманство до смерті, а Війську Запорозькому вільності якісь мальовані..." Саме у відсутності гарантій збереження козацьких вільностей гетьман вбачав причину краху гадяцьких домовленостей. Адже король задовольнив своєю ласкою "...тих, котрі сторону Івана Виговського тримали...", а не всього Війська Запорозького.

Не досягнувши успіху на дипломатичному поприщі, 24 травня 1660 р. у Варшаві за участю короля відбулася представницька воєнна нарада, на якій було розроблено стратегічний план ведення війни проти Росії як на теренах Великого князівства Литовського, так і в Україні, де мав діяти коронний гетьман Станіслав Потоцький "Ревера" спільно з кримськими ордами.

Одночасно до вирішальної боротьби за Україну готувалась і російська сторона. Олексій Михайлович спрямував на українські землі потужну армію,

командувати якою доручив боярину В. Б. Шереметєву. Останній був добре відомий козакам ще з часів збройного українсько-російського протистояння на білоруських землях, коли за наказом боярина, на той час воєводи борисовського, царські ратники "...з арматою на місця і села, де козаки своє помешкання мали [...] наїжджали, козаків хапали і деяких в ув'язненні тримали, а інших невідомо куди дівали..."

Зважаючи на помітне охолодження українсько-російських взаємин наприкінці 1660- початку 1661 р., призначення воєводи в Україну було щонайменше політично недалекоглядним кроком Москви. Адже керівництво Війська Запорозького було ображене на уряд Олексія Михайловича за його непоступливість у справі пом'якшення умов Переяславських статей 1659 р. Крім того, оточення царя не вважало за доцільне демонструвати хоч би позірну приязнь і повагу до молодого козацького зверхника. З кінця 1659 р. Юрій декілька разів письмово звертається до дяків Посольського приказу та особисто Олексія Михайловича з проханням про звільнення чоловіка сестри - колишнього білоруського полковника Івана Нечая, його брата Юрія, а також деяких інших козацьких старшин, взятих за різних обставин у полон і утримуваних в ув'язненні на території Російської держави, обіцяючи при цьому взяти їх "...на сумнене и шлюбуюм, же до конца житія своего посполу со мною неотмінными будут zostавати подданными вашему царскому пресвітлому величеству..." Але кожного разу офіційна Москва демонструє повне ігнорування цих клопотань.

Звертає на себе увагу той факт, що ображеним Москвою в цей час міг себе вважати не один лише Ю. Хмельницький. З невідомих причин, уряд Олексія Михайловича не подбав навіть про те, щоб якимось чином заохотити до вірної служби й одного з найбільш впливових на той час лідерів промосковськи налаштованого сегменту козацької еліти - переяславського полковника Т. Цицюру, котрому у виправі 1660 р. випала роль очолити лівобережні полки. Напередодні виступу в похід, покликаючись на свою вірну службу цареві та виняткові особисті заслуги в поверненні України під

його зверхність восени 1659 р., Т. Цицюра клопотався перед Москвою про передачу йому у власність маєтностей, якими володів перед тим на білоруських землях І. Нечай. Однак, уряд Олексія Михайловича повністю проігнорував ці прохання старшини, навіть не переобтяживши себе поясненнями причин відмови .

Не подбавши належною мірою про поліпшення політичного клімату в козацькій Україні, Москва неприпустимо довго затягувала в часі і початок воєнної виправи на захід, зірвавши тим самим реалізацію стратегічного плану, ухваленого під Васильковом.

Врешті-решт це обернулось в оточення російської армії, до складу якої були придані й лівобережні козацькі полки на чолі з Цицюрою, поблизу Чуднова коронними військами і Кримською Ордою. На шляху правобережних полків під командою Ю. Хмельницький до Чуднова польському командуванню вдалось організувати стрімку атаку поблизу містечка Слободища. Динамічна і кровопролитна битва, що розгорілася 17 жовтня під Слободищами, хоч і не принесла переконливої переваги полякам та їх союзникам, але понесені втрати української сторони, остаточно знеохотили правобережну старшину та козаків до продовження походу. Крім того, марш коронних військ і татар назустріч Хмельницькому з-під Чуднова засвідчив і вельми скрутне становище В. Б. Шереметева, який не зумів завадити польським гетьманам зняти з поля бою значні військові сили і спрямувати їх під Слободище.

Перебуваючи у доволі скрутній ситуації, гетьманське оточення спробувало укласти сепаратну домовленість з татарами. Старшому над Ордою нурадин-султану було обіцяно значний викуп від царя і такий же від Війська Запорозького за умови, що татари, якщо не виступлять разом з ними проти поляків, то, принаймні, відступлять від останніх і негайно повернуться на півострів. Але кримська еліта відмовилася від запропонованого козаками варіанту. Нурадин-султан повідомив про ініціативу уряду Ю. Хмельницького коронному гетьману С. Потоцькому, а українській старшині порадив

домовлятися про мир з поляками, обіцяючи виступити на мирних переговорах посередником .

Невдача в справі налагодженні сепаратних контактів з татарським керівництвом зміцнила позиції старшини, налаштованої на замирення з поляками. Юрій Хмельницький вислав до польських гетьманів полковника Петра Дорошенка з повідомленням про готовність Війська Запорозького розпочати мирні переговори. Як попередню умову мирного діалогу гетьманський уряд висував вимогу про опущення в забуття всіх давніх образ і кривд. Польське командування, маючи від короля санкцію на проведення з українським гетьманом переговорів, скерованих на повернення політичними засобами Війська Запорозького під владу польського монарха, з охотою відгукнулося на пропозицію української сторони.

Призначені на комісію з козаками польські представники змушені були постійно пам'ятати про небезпеку об'єднання Ю. Хмельницького з В. Б. Шереметєвим, а тому послів від Війська Запорозького зустріли і розмовляли з ними як з "...людьми близькими, а в недалекому минулому - товаришами по борні, народженими в межах одного й того ж королівства...", засвідчували "милість королівську" та щире бажання Яна Казимира досягти з козаками тривкого і справедливого миру. Крім того, польські комісари запевнили козацьку старшину Правобережжя в тому, що не може бути й мови про порушення їх давніх прав і вольностей, наданих Війську Запорозькому польськими королями та Річчю Посполитою .

Делегація від Війська Запорозького сприйняла сказане комісарами "...дуже спокійно і з повагою..." Однак, коли справа дійшла до узгоджень позицій сторін стосовно змісту угоди про примирення, церемоніальні чемності поступилися місцем гострим і напруженим дебатам сторін. Зокрема, козацькі послы наполягали на тому, щоб при підтвердженні старих привілеїв Війська Запорозького була збережена чинність Гадяцької угоди, яка "...давала їм більше свобод, ніж дозволяли старі права (виділено нами. - В. Г.)...", наполягала, "...аби і вона також у цілості і в кожній деталі залишалася

непорушною (виділено нами. - В. Г.), оскільки була затверджена присягою короля і Речі Посполитої" .

Отже, з наведених вище фрагментів козацьких вимог випливає, що правобережна старшина належним чином оцінила далекосяжні політичні і соціальні перспективи, які відкривала перед козацькою елітою Гадяцька угода, і саме положення угоди 1658 р. уряд Ю. Хмельницького волів би покласти в основу домовленостей, які сторони збиралися досягти восени 1660 р. під Чудновом. У відповідності з умовами Чуднівської угоди , козацький зверхник брав на себе зобов'язання негайно відступити від царя, припинити будь-які контакти з В. Б. Шереметевим та іншими начальниками російських військ в Україні, ніколи не вступати з ними в переговори та не товаришувати. Підлягали анулюванню й будь-які інші домовленості Війська Запорозького стосовно протекції кого-небудь з іноземних володарів, з якими надалі козаки не мали права встановлювати стосунки в майбутньому.

Для того, щоб якнайшвидше відібрати міста і фортеці, зайняті московськими залогами, козацький гетьман на чолі військ повинен був негайно повернутися на Наддніпрянську Україну, залишивши при С. Потоцькому декілька полків, щоб ті разом з польською армією і кримськими ордами взяли участь у довершенні розгрому В. Б. Шереметева. В тому ж випадку, коли б справа капітуляції московських військ затягувалася б на тривалий час, Ю. Хмельницький мав би мобілізувати на допомогу Речі Посполитій все Військо Запорозьке.

Щодо подальшої долі наказного гетьмана Т. Цицюри угода передбачала вибачення всіх його провин (зважаючи "...на прохання та наполягання гетьмана запорозького..."), але лише за тієї умови, що він разом з козаками негайно залишить табір В. Б. Шереметева і поверне проти нього зброю. В такому випадку наказному гетьману та всім його козакам гарантувалися збереження всіх вільностей, якими користуватиметься і решта Війська Запорозького.

Козаки Ніжинського та Чернігівського (у джерелах українського походження - Прилуцького) полків, які на час укладення угоди спільно з московськими ратниками проводили бойові операції на білоруських землях, за першим же універсалом гетьмана (що мав би бути відправлений негайно) повинні також відступити від Москви, визнати зверхність польського короля та поступити під команду віленського воєводи, великого гетьмана литовського Павла Сапєги та руського воєводи Стефана Чарнецького.

9.3. Дипломатія Гетьманату в умовах російсько-польсько-кримського суперництва за України

Результати Чуднівської кампанії 1660 р. спричинили суттєві зміни в конфігурації регіональної безпеки Центрально-Східної Європи. Чи не вперше за останні шість років, тобто, по суті, за весь час російсько-польської війни середини XVII ст., польське командування зуміло досягти такої вражаючої перемоги і тим самим перехопити від Москви стратегічну ініціативу ведення війни до своїх рук, адже заслуга польських військ у досягненні Конотопської перемоги була досить символічна, а військова присутність в Україні - недостатня, аби розвинути успіх. Тепер же, після розгрому армії російського воєводи В. Б. Шереметєва, військова присутність Москви в Україні виглядала більш, ніж скромно, а, натомість, позиції Варшави - міцними, як ніколи. Все вказувало на те, що привідне колесо регіональних процесів, згідно з логікою розвитку подій, знаходиться в руках керівництва Речі Посполитої і саме офіційна Варшава найближчим часом буде визначати напрями регіонального розвитку.

Утім, здобутки військові і дипломатичні не були підкріпленні адекватними політичними кроками. Ще під час капітуляції російської армії під Чудневом на початку листопада 1660 р. польське командування не подбало про захист лівобережних козаків, які заплатили своєю свободою за допомогу татар полякам. Гнітючі враження від цього доповнили картину

невдоволення лівобережного козацтва діями гетьманського уряду та керівництва Речі Посполитої. Крім того, відновлення гадяцьких постанов знову породило загрозу реституції майнових прав шляхти, що було особливо небезпечно саме для козаків, господарства яких вирости на місці колишніх магнатських латифундій і шляхетських маєтків.

В бажаному для московських інтересів напрямі повів справу і наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко, котрий уже на початку листопада закликав белгородського воєводу князя Г. Ромодановського, аби той "...з ратними людьми в черкаські міста йшов велелюдно для того, щоб в черкаських містах великими ратними людьми хитання залякати..." У всіх великих містах Лівобережжя царські воєводи за підтримки промосковськи налаштованої старшини привели місцеве населення до повторної присяги Олексієві Михайловичу. Уперше козацька Україна виявилась поділеною по Дніпру.

Перш ніж гетьманському уряду Юрія Хмельницького поширювати свою владу на Лівобережжя, конче було необхідно навести лад на Правобережжі. Адже тут раз-по-раз виникали гострі конфліктні ситуації між жовнірами коронного війська, які тривалий час не отримували платні (кварти), та місцевими козаками, міщанами та посполитими, в двори і помешкання котрих їх ставили на постій. Позбавлені належних засобів для існування, жовніри нерідко вдавалися до насильницьких реквізицій продовольства та фуражу, чинили грабунки та розбій.

Для того, аби стабілізувати ситуацію в краї, 18 грудня 1660 р. Хмельницький відрядив до Варшави посольство на чолі з колишнім генеральним писарем С. Голуховським з наказом добиватися від короля гарантій того, що вже на наступному вальному сеймі буде не лише підтверджена правомочність дії Гадяцьких пактів 1658 р., а й Військо Запорозьке отримає, згідно його прохання, і "значно більше", аніж те, що обіцяв монарх козакам раніше. Для узгодження змісту цих нових привілеїв і прав Війська Запорозького гетьман прохав Яна Казимира завчасно вислати в

Україну свого повноважного представника, бажано б чернігівського воєводу С. К. Беневського, з котрим козаки вже неодноразово мали справу, починаючи від Гадяцької комісії. Саме з останнім старшина обговорила б свої пропозиції стосовно висунення "...деяких нових пунктів, необхідних для Війська Його Королівської Милості Запорозького, в заміну тих, котрих Військо Запорозьке з комісії Гадяцької не отримує..."

Окремо наголошувалося на необхідності повернення православної церкві відібраних у неї уніатами культових споруд і майна, причому як на землях Корони Польської, так і - Великого князівства Литовського. Посли від Війська Запорозького мали також поставити перед польським керівництвом вимогу про те, щоб жовніри, котрі несли службу на Правобережжі, "...не були тягарем для української людності...", яка "...до всякої вольності звикла..." Особливо наголошувалося на несвоечасності будь-яких насильств коронних військ на Правобережжі в той час, коли "...за Дніпром ще бунти тривають, а московські факції не припиняються..."

Суспільно-політична ситуація в Україні стрімко змінювалася, і вже наприкінці грудня гетьман відряджає до Варшави медведівського сотника Степана Опару. Як видно з інструкції, наданій посланцеві від імені гетьмана, головною метою його візиту до королівського двору стало завдання спонукати Яна Казимира до активних дій, спрямованих на стабілізацію ситуації на Правобережжі. В контексті цього ставились вимоги: 1) врегулювання проблеми розквартирування коронного війська на правобережних землях, зокрема накладення заборони на жовнірський постій у козацьких господарствах, та налагодження в його лавах суворої військової дисципліни; 2) впровадження мораторію на витіснення козаків з шляхетських маєтностей; 3) здійснення королівським двором тиску на офіційний Бахчисарай з метою припинення насильств Орди на Правобережжі; 4) спрямування коронного війська і татарських орд на Лівобережжя для підтримки воєнних акцій наказного гетьмана П. Дорошенка .

Вочевидь, гетьман не вельми оптимістично розцінював перспективи задоволення офіційною Варшавою його вимог. Інакше важко пояснити той факт, що майже одночасно з відправкою С. Голуховського до польської столиці, Ю. Хмельницький здійснив спробу зав'язати таємні стосунки з представниками царя в Україні. Так, 25 листопада 1660 р. гетьман таємно відрядив до Києва посланця з листом до тамтешніх воєвод князя Ю. М. Баратинського та стольника І. І. Чаадаєва. Тексту самого листа не збереглося, але його зміст можна реконструювати з листа-відповіді царських воєвод до гетьмана від 9 грудня (с. с.) 1660 р., в якому, згідно з тогочасною московською діловодською традицією, цитувалася значна частина первісного послання. У відповідності з трактуванням Ю. М. Баратинського та І. І. Чаадаєва, Ю. Хмельницький у своєму зверненні переконував представників царської адміністрації в Україні в тому, що Чуднівська угода з польським королем була результатом не його власного вільного вибору, а - наслідком "...примусу і ситуації безвиході..." Гетьман висловлював своє щире жалкування з цього приводу і запевняв у тому, що воліє невідмінно позбутися королівської зверхності. Подібним же чином мислить і старшина з його оточення. Зважаючи на це, він, ніби-то, готовий повернутися до підданства московському монарху, але хотів би перед тим отримати гарантії амністії та вибачення його вини з боку Олексія Михайловича. У листі Юрій також скаржився на те, що генеральним писарем супроти його волі став П. Тетеря, котрого гетьман не поважає і перед котрим захищає усіх тих старшин, які "цареві вірні". Згідно тверджень царських воєвод, Ю. Хмельницький рекомендував їм спонукати керівництво держави, аби те вислало якомога більше військ на Задніпров'я, звідки можна було б швидко переправити військову допомогу на правий берег Дніпра, коли там, на окупованій поляками території, знову підніметься вогонь повстання .

Згідно інформації, яка просочилася до Варшави, воєводи Ю. М. Баратинський та І. І. Чаадаєв надіслали з Києва посланця для переговорів з Ю. Хмельницьким. Крім гетьмана, на таємних пересправах були також

присутні промосковськи налаштовані старшини з його оточення . Під час зустрічі, нібито, старшини висловлювалися за повернення під владу царя, виступали за реституцію переяславських статей (щоправда, незрозуміло в якому варіанті: з року 1654 чи 1659?) . Однак із-за поганої конспірації про конфіденційні контакти Ю. Хмельницького з представниками царської адміністрації стало відомо у польській столиці. Керівник уряду Речі Посполитої канцлер великий коронний М. Пражмовський доклав зусиль до того, аби розладнати їх.

З кінця осені 1660 - початку зими 1661 р. активізуються й українсько-кримські відносини. З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежуються вже наприкінці жовтня 1660 р., під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля повернувся з Криму посланець, який повідомив про наміри офіційного Бахчисараю після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський мурза Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої.

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для спроби реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Москвою була незавершена і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов, ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з її правилами, Карач-бей повинен був самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Ю. Хмельницького, готуючи ґрунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі

задуманого чи витоку інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка ні в якій мірі не дискредитує ідею польсько-кримського союзу .

Дослідники відзначають, що Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, вповні відповідала його поглядам й інтересам. Ймовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Ю. Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися і його "...обома руками триматися..."

Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 24 січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Мехмедом IV Гересем "вічну приязнь", "...яку нікому не вдасться розірвати..."

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. Добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі у депеші до Риму, відправленій з Кракова 4 січня 1661 р., повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться "...очевидно на шкоду Польщі..."

Аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханства в Україні та укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зазначав луцький біскуп у листі до канцлера коронного, "...глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з

Москвою...", оскільки, "...маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо..."

Крім того, респондент звертав увагу канцлера і на "факції" українського екс-гетьмана І. Виговського, котрий не припиняє спроб "посіяти між козаками чвари", зноситься з турками і татарами.

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна Казимира вислав до Стамбула посла, аби той, нібито, від імені короля передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч не збереглося достовірних документів, які б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, і в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, котрий передав доволі приязні послання Мехмеда IV Гірея та його візира відповідно - королю Яну Казимиру та коронному канцлеру М. Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників у твердому бажанні зберегти й надалі союзницькі стосунки як у військовій, так і політичній сферах. Великий візир окремо наголошував на тому, що поголоски "...начебто ми з козаками або з ким-небудь іншим про що домовилися..." є нічим іншим, як свідомими інсинуаціями ворогів, "...яких лякає наша приязнь..." Як запоруку вірності татар взятим на себе зобов'язанням, згідно повідомлення візира, хан вислав на допомогу полякам 60-тис. орду під командою солтана Мехмет Гірея та Субхан Гази аги.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та

Кримського ханства в короля в другій половині січня 1661 р. М. Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами, недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. .

За таких умов на початок весни 1661 р. процес українсько-кримського зближення істотно загальмувався. На півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких був Сефер Гази ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою у політичній та військовій сферах. Апологетами другої ж, а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач-бей, - "...більше приязнь козацька була до впадоби, аніж [...] польська" . За таких, доволі невизначених, перспектив розвитку ідейної боротьби в середовищі кримської еліти, вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисараю в українських справах. Так, з одного боку, Мехмед IV Гірей 8 березня (с. с.) вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні , що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу. З іншого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю .

Не було єдності в питанні щодо характеру стосунків з Кримом і в середовищі козацької еліти. Одну її частину вабила перспектива налагодження приязні з московським царем, іншу - розбудови політичних взаємин з польським королем і Річчю Посполитою, а ще іншу, яку очолював уманський полковник М. Ханенко, турбувала перспектива відновлення

впливу Війська Запорозького на політику придунайських князівств. Саме стараннями останніх наприкінці січня 1661 р. владу у Валахії було повернуто скинутому раніше з господарства за наказом Порти Костянтину Щербану, котрий ще за життя Б. Хмельницького демонстрував приязне ставлення до Війська Запорозького. Після української інтервенції у валаські справи К. Щербану вдалося протриматися при владі лише впродовж кількадесяти днів, і, зрозуміло, ніяких політичних дивідендів Війську Запорозькому це не принесло, проте серйозно загостило його стосунки з Кримом і Туреччиною. У відповідь на втручання козаків у придунайські справи кримський хан 18 березня звернувся з листом до Юрія Хмельницького, вимагаючи від нього негайно видати Костянтина, оскільки дії Війська Запорозького ставлять під сумнів збереження приязні між ним і Кримським ханством .

Крім авантюри Михайла Ханенка у Волощині, істотно ускладнила українсько-кримський діалог і воєнна акція Івана Сірка, котрий на чолі козаків-охотників напав на татарські пасовиська і вивів з собою 16 тис. ханських бахманів, що, згідно повідомлення коронного канцлера М. Пражмовського коронному маршалку Є. Любомирському від 21 березня 1661 р., "...так розгнівало татарську орду супроти козаків, що заледве їх вдалося угамувати..."

Польний писар Сапега через королівського покойового, а в майбутньому українського гетьмана Івана Мазепу надіслав до Варшави радісне повідомлення про те, що "...татари, які прийшли в Україну власне для того, щоб з козаками знову об'єднатися на нас...", були дуже обурені нападом козаків І. Сірка на татарські пасовиська і це вороже налаштувало хана супроти Війська Запорозького. Респондент був настільки збуджений цією несподіваною новиною, що почав вбачати в подіях волю Бога, котрий в такий спосіб покарав підступних козаків за їх намір "...нам таємно зрадити..."

І хоч цього разу до серйозних воєнних контракцій з боку Орди справа не дійшла, а хан обмежився висилкою Ширим-бея з частиною татар до Дніпра, витівки М. Ханенка та І. Сірка стали серйозним ударом по планам

проукраїнського сегменту кримської еліти та справи українсько-кримського зближення загалом.

Як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Венявського до Туреччини. По дорозі до Стамбулу посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мехмеду IV Гірею оригінали листів Ю. Хмельницького до Яна Казимира, в яких він просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисараї, за наказом польського керівництва, Венявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення тамтешнього мурзи Карач-бея .

Після дипломатичного демаршу Венявського, наступний польський посол до Криму коронний підконюший Владислав Шмелінг, котрий прибув на півострів 13 квітня 1661 р., із неприхованим задоволенням доповідав у Варшаву про спричинену значною мірою дипломатичною активністю польського уряду велику неприязнь між татарами і козаками, а також передав М. Пращмовському запевнення великого візира Сефер Гази аги стосовно того, що не може бути й мови про ханську протекцію над Україною, тим більше тепер, коли татари остаточно розпізнали віроломство козаків .

9.4. Зусилля української дипломатії заради збереження цілісності козацької України та їх невдача (1661-січень 1667)

Добившись підтвердження своєї влади на Корсунській раді в останній декаді листопада 1660 р., Ю.Хмельницький спробував уникнути загострення відносин із Росією. Для цього він послав гінця до київських воєвод, повідомляючи, що був змушений укласти договір із Польщею. Однак пізніше гетьман став на шлях таємних договорів з її урядом . Уже 19 грудня він відправив до короля посольство С.Голуховського домагатися підтвердження на майбутньому сеймі умов Гадяцького договору. Українські дипломати

отримали завдання вимагати повернення православним захоплених уніатами єпископств, церков та їхнього майна; виведення з України жовнірів, щоб їх перебування не стало обтяжливим для українців, "звиклих до всіляких вільностей"; підтримки молдавського екс-господаря К.Щербана тощо . Взимку 1661 р. ще кілька посольств поїхали до Польщі зі скаргами на здириства жовнірів .

Уряд гетьмана намагався поліпшити дипломатичні відносини з Кримом і Портою. До кінця 1660 р. встановлюються дружні стосунки з Кримом, а за його посередництва поновлюються контакти із Стамбулом. На початку 1661 р. Карач-бей порадив Ю.Хмельницькому не схилитися ні до Речі Посполитої, ні до Росії, а шукати протекції в хана Мегмеда Герея. У джерелах є згадки, що останній запропонував гетьману одружитися з його донькою. На початку березня володар Криму наказав звільнити близько тисячі українських бранців, захоплених татарами. Польща була стурбована українсько-кримським зближенням і намірами хана встановити над козацькою Україною протекцію Криму. Польський посол переконував Карач-бея у великій небезпеці для Польщі й Криму перетворення України на незалежну державу й підкреслював необхідність співпраці обох країн, щоб домогтися обернення козаків "у хлопів за плугом" .

Весною 1661 р. гетьман і старшини стали наполегливіше добиватися від Речі Посполитої визнання державної самостійності козацької України. На початку травня вони вирядили посольство на Варшавський сейм. Інструкція уповноважувала послів вести мову про одержання Гарантій свобод для православної віри, припинення релігійних утисків і знущань над священиками, ліквідації унії й повернення захоплених уніатами церков і майна. Посольство мало наполягати на ухваленні свобод і вольностей "народові Руському", збільшенні козацького реєстру до 70 тис. осіб, поверненні маєтків шляхті, котра покозачилася. Козаки мали підлягати владі тільки гетьмана й старшин, користуватися правами участі у виборах короля, а за заслуги - отримувати нобілітацію. Посли мали застерегти сейм, що в разі

не затвердження ним умов Гадяцького договору Військо Запорозьке не вважатиме для себе обов'язком підданство короля . Коли наприкінці червня на засіданні сейму вони зачитали інструкцію, вражені її змістом присутні сановники "на ню скреготіли зубами". Проте, довідавшись про укладення російсько-шведського договору, в середині липня сейм усе-таки затвердив Гадяцьку угоду, але відхилив вимоги щодо ліквідації унії, права козаків брати участь у виборах короля та ін.

Центральне місце в діяльності українського уряду посіла проблема утримання під владою Лівобережжя, значна частина старшини якого за підтримки російських воєвод і військ почала проявляти сепаратистські настрої. Уже в травні 1661 р. переяславський полковник, наказний гетьман Я.Сомко спробував проголосити себе гетьманом, а в квітні 1662 - повторив таку спробу. Лівобережна старшина провадила самостійні переговори з Росією, тобто став формуватися другий центр дипломатичної служби. На третій у кінці 1661 р. перетворюється Запорожжя, що підтримувало відносини з гетьманом, лівобережними старшинами, Московією й, можливо, з Молдавією та Кримом. Поліцентризм дипломатичної діяльності роз'їдав зусилля уряду на міжнародній арені, спрямовані на захист загальнодержавних інтересів, збереження єдності державного механізму козацької України.

Ю.Хмельницький усвідомлював згубність цього процесу. Ще на початку лютого 1660 р. він писав до С.Беневського: "...ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас" . Тому прагнув зберегти Лівобережжя в складі держави за допомогою як зброї, так і дипломатії. Зокрема, тривали (часто таємні) переговори про збереження єдності Війська Запорозького з дядьком по матері Я.Сомком. На жаль, останній, мріючи про булаву гетьмана України (він прагнув вибороти її, спираючись на Росію), відхилив пропозиції Ю.Хмельницького припинити братовбивчу війну. 27 жовтня 1661 р. переяславський полковник писав гетьману: "... про наше

замирення нехай його царська величність з його к.милістю умови і комісію створюють, а не ми...".

На переговорах з Сомком під Переяславом Хмельницький серед іншого обговорював і питання об'єднання їхніх сил з Кримською Ордою, що мало відбутися під час приходу польського короля під Київ . Проте випава Яна Казимира на Київ у середині 1662 р. не відбулась. На початку липня до Хмельницького приєднується лише 17 хоругв польської драгунії. Натомість, до Переяслава підступили російська війська на чолі з белгородським воєводою та ніжинські козаки В. Золотаренка, допомога яких дозволила переяславцям відкинути неприятеля від міста, завдавши йому при цьому значних втрат. Становище Хмельницького на кінець літа стало катастрофічним. Воєвода Г. Г. Ромодановський і полковник В. Золотаренко з більшою частиною лівобережних козаків і російських військ, розквартированих на Лівобережжі та Слобожанщині, форсували Дніпро і завдали правобережним полкам чергової відчутної поразки цього разу під Каневом. Корсунський та Канівський полки не бажали виконувати накази Хмельницького і відійшли з поля бою, залишивши гетьмана практично з самою лише особистою охороною. Після чого Ю. Хмельницький був змушений спішно відступати аж до Чигирина.

За такого розкладу сил єдиною надією на порятунок для Ю. Хмельницького та його оточення залишалася татарська допомога. І саме татарські орди під командою султанів Махмед Герей та Селім Герей підоспіли до Чигирина в найбільш критичну для гетьмана пору .

Неоціненна допомога, надана татарами гетьманському уряду Хмельницького в найбільш критичні для нього дні російського наступу, сприяє посиленню позицій прокримського сегмента в середовищі козацької еліти Правобережжя. В середині вересня 1662 р. один з лідерів пропольської партії в оточенні українського гетьмана колишній генеральний суддя Григорій Лесницький застерігав офіційну Варшаву в тому, що Крим здійснює енергійні заходи по відриву Війська Запорозького від Речі Посполитої і

спонукає гетьмана, аби він визнав протекцію кримського хана та турецького султана. Головним аргументом в агітації Хмельницького виступала та обставина, що лише в такий спосіб - при допомозі Бахчисараю та Стамбулу - можна досягти цілісності вітчизни, тобто повернути під гетьманський регімент Задніпров'я, оскільки абсолютно очевидним є той факт, що Корона Польська порятувати Україну не хоче та й не може, бо "...самі у власному домі не миряться..." .

На осінь 1662 р., після чергового невдалого походу на Задніпров'я, який спровокував нове вторгнення російських військ на Правобережжя, авторитет гетьмана Ю. Хмельницького впав до критично низької межі. Протягом листопада - грудня 1662 р. П. Тетеря неодноразово доповідає у Варшаву про те, що Ю. Хмельницький втратив повагу козаків і намагається позбутися гетьманства .

Усередині липня 1662 р. Сомко сповіщав царя, що готовий зректися влади, тільки б "нами задніпрями не володіли..." . За таких обставин Ю.Хмельницький на початку січня 1663 р. відрікся від булави.

Її захопив 13 січня на генеральній раді досвідчений політик і дипломат П.Тетеря, котрий своє завдання на перших порах бачив у реалізації ідеї соборності козацької України . Основна увага відводилася дипломатичним зусиллям, спрямованим на досягнення порозуміння з лівобережною й запорозькою старшиною та пошуків союзників поза межами України. Рада, що обрала Тетерю гетьманом, прийняла ухвалу відрядити посольства з пропозиціями дружби до калги-султана Селіма Геряя, господаря Молдавії, Я.Сомка та на Січ . Упродовж зими-весни 1663 р. гетьман налагодив жваві контакти з Я.Сомком. У листі до хана (кінець травня), Тетеря відзначав: "...і Сомко, і інші схиляються на наш бік" .

Підтримуючи доброзичливі відносини з Кримом, новий гетьман водночас домагався виведення татарських підрозділів з української території й ослаблення ханського впливу на зовнішню політику уряду. Намагаючись зіграти на суперечностях між Багчесараєм, з одного боку, Варшавою та

Москвою - з другого, він не відкидав можливості досягти порозуміння з Росією, куди вирушило посольство. Велика увага приділялася переговорам з Річчю Посполитою. В кінці січня Тетеря виїхав у Варшаву посольство полковника Г. Гуляницького, що мало клопотатися про отримання допомоги в справі возз'єднання козацької України, зрівняння в правах православної Церкви з католицькою, збереження за козацтвом "усіх вольностей", налагодження дипломатичних відносин із Молдавією й Валахією, визнання укладеної раніше угоди з Кримом, проведення мирних переговорів Польщі з Росією та ін.

Обрання в кінці червня 1663 р. на Лівобережжі гетьманом І. Брюховецького ознаменувало розкол козацької України й започаткувало процес перетворення Лівобережної України на окреме державне утворення. За таких обставин П. Тетеря підтримав ідею польської еліти здійснити військовий похід у регіон, сподіваючись за допомогою Польщі здолати сепаратизм. Невдача цього походу (весна 1664 р.) та розгортання антипольського й антигетьманського повстання на Лівобережжі підштовхнули польський уряд до укладення миру з Московією. На жаль, намагаючись утриматися при владі, П. Тетеря став відмовлятися від ідей, висловлених і реалізованих його попередниками (про це свідчить інструкція послам на сейм від 30 листопада 1664). Відстоюючи конфесійні права православних українців та станові привілеї козацтва, вона передбачала водночас скорочення його чисельності до 12 тис. осіб, втрату ним права вільного переобрання гетьманів, обмеження місця проживання південною частиною Київського воєводства й перенесення гетьманської резиденції до Білої Церкви. Зрештою, втративши опору серед козацтва, у червні 1665 р. П. Тетеря залишив козацьку Україну.

Новий гетьман П. Дорошенко (прийшов до влади у серпні 1665) відразу ж розгорнув активну дипломатичну діяльність для обмеження впливу польських владних структур, пошуку порозуміння з лівобережною старшиною та отримання підтримки з боку Криму. Лише впродовж

листопада 1665 - січня 1666 рр. до короля було відправлено 4 посольства. У березні Генеральна рада ухвалила інструкцію посольству на Варшавський сейм (до речі, воно було представницьким і складалося з "20 полкових послів"). Документ зобов'язував послів порушити перед сеймом питання про захист інтересів православної Церкви, скасування унії, свободу заснування шкіл і викладання "латинських наук" у Київському колегіумі, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького відповідно до статей Зборівського договору, звільнення хоча б на рік населення від утримання польських залог та ін. Оскільки сейм не розглянув привезені "пункти", їх вирішення відкладалося на майбутнє. Довідавшись улітку 1666 р. про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П.Дорошенко в листах до короля не приховував свого обурення ігноруванням українських інтересів. Він прохав інформувати його про перспективи розв'язання проблем, які стосувалися України, її майбутнього. Побоюючись окупації, гетьман вирішив не допустити розташування на українських теренах польського війська, яке в бою під Браїловом (19 грудня) зазнало нищівного розгрому (допомогу Дорошенку надали татари).

Тим часом російський уряд повів курс на інкорпорацію Лівобережного гетьманства. 21 вересня 1665 р. гетьман Іван Брюховецький, реалізуючи постанову Переяславського договору 1659 р., першим з-поміж українських гетьманів особисто прибув до російської столиці на чолі представницької української делегації (крім гетьманського уряду і козацької старшини, до неї входили також представники православної церкви та міського самоврядування - всього понад 500 осіб).

В історичній літературі побутує думка, що Брюховецький відразу ж запропонував новий текст українсько-російської угоди, що передбачала передачу некозацького населення України під управління царських воєвод. Однак, насправді ініціатором цього був не гетьман, а російська сторона. Він же, навпаки, тривалий час активно заперечував проти цього. Так, уряд Олексія Михайловича поставив перед гетьманом вимогу стосовно

надходження українських податків до скарбниці царя вже 1 жовтня 1665 р. У відповідь І. Брюховецький переконував царських бояр в тому, що грошових зборів з лівобережних жителів в царську скарбницю у непевних умовах воєнного лихоліття збирати не лише не бажано, а й не небезпечно. Як компромісний варіант гетьман пропонував збирати для утримання московських ратних людей спочатку непрямі податки - з млинів, відкупів, торгівельних операцій тощо. Причому, робити це радив "...не по болшому...", аби населення поступово звикалося з цим, а "...сперва б им было не тягостно..."

І лише 21 жовтня Брюховецький під тиском погодився передавати натуральні і грошові податки з українського населення до царської скарбниці, проте їх збір мали здійснювати українські урядники. Але російську сторону не задовольнив такий порядок організації фінансової справи, і голова Посольського приказу П. Салтиков наполіг на тому, щоб збирання, прийом коштів і збіжжя на зберігання, контроль за дотриманням порядку в цій справі тощо - перебували не в компетенції козацької адміністрації, а представників адміністрації царя - воєвод, кількість яких в Лівобережній Україні відтепер мала збільшитись у два рази. Крім організації фінансової справи, в компетенцію воєводського правління передавалося також управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування.

Крім цього, надзвичайно радикального нововведення до схеми організації стосунків Війська Запорозького з російським царем, вироблений за результатами переговорів новий українсько-російський договір (так звані Московські статті 1665 р.) підтверджував заборону гетьманському уряду на проведення зовнішньополітичної діяльності, а також передбачав, окрім підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, висвячення останнім на митрополічу кафедру до Києва московського церковного ієрарха - "...для лучшіе всего народа под рукою его царского величества крепости и утверждения..." (щоправда, дане положення носило умовний характер - його

впровадження в життя передбачалося після апробації константинопольським патріархом).

Решта положень Московського договору 1665 р. була вже менш радикальною. Загалом же, угода 1665 р. підтверджувала недоторканість козацького устрою, гарантували збереження козакам та їх вдовам наявних привілеїв, конституювали право козацтва після смерті гетьмана вільними голосами обирати його наступника. Щоправда, право гетьманської елекції обмежувалося рядом застережень. Так, вибори нового регіментаря мали проводитися лише з дозволу царя, елекційна рада вважалася правомірною лише за умови присутності на ній уповноваженого царського представника, гетьманські клейноди в часи міжгетьманства відбиралися від Війська Запорозького і мали бути повернутими вже після обрання нового гетьмана. Причому, передбачалося, що меншу булаву, прапор і гармати офіційний представник царя буде вручати новообраному регіментареві на генеральній раді, а велику булаву, "знамя болшое" і царську жалувану грамоту - він зможе отримати лише в "царствующем граде, Москве". Все це ще більше посилювало залежність гетьманської влади від царя.

Оцінюючи політико-правовий зміст Московського договору 1665 р., варто наголосити на тому, що його норми, відбиваючи загальну тенденцію до обмеження російською владою політичних прерогатив гетьманської адміністрації, суттєво відрізнялися від попередніх кроків у цьому напрямі своїм радикалізмом. Адже політико-правовий статус Козацького Гетьманату, що означувався договором 1654 р. як автономія політична, а у відповідності з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувався у форму адміністративної, відтепер - набирав ознак автономії станової, заперечуючи тим самим претензії козацтва на роль українського народу політичного.

Спроби реалізувати умови Московського договору викликали в липні 1666 р. повстання населення Переяславського полку. П.Дорошенко встановив зв'язок із його керівництвом і надіслав допомогу, яка, однак, запізнилася. В

універсалах до старшин і козаків гетьман закликав боротися за возз'єднання козацької України .

На відміну від П.Тетері, правобережний гетьман пішов на розвиток дипломатичних відносин з Кримом і Портою, вбачаючи у них противагу зближенню Польщі й Росії. Новий хан Аділь Герей (обійняв трон у березні 1666) запропонував йому відновити умови договору 1648 р. й засвідчив бажання бачити козацьку Україну незалежною від Російської держави та Речі Посполитої. Переговори завершилися згодою кримської еліти надавати українцям допомогу в боротьбі з Варшавою чи Московою . Можна припустити, що на Правобережжі побувало турецьке посольство, яке запропонувало прийняти підданство султана. Натомість послі обіцяли зберегти за козацькою Україною статус удільної держави, подібний до того, яким користувалося Кримське ханство.

Не випадково в грудні у польських "Новинах з України" з'явилися відомості про прийняття гетьманом турецької протекції" .

Андрусівський договір 1667 р. створював нову міжнародну ситуацію для Української держави, значно ускладнюючи заходи дипломатії щодо її возз'єднання.

РОЗДІЛ X.

ДИПЛОМАТІЯ П.ДОРОШЕНКА У БОРОТЬБІ ЗА ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1667-1676)

10.1. Міжнародна ситуація: від Андрусова 1667 р. до Журавно 1676 р.

Незадовго після Уасварського миру між Османами і Габсбургами, 10 травня 1666 року, у селищі Андрусово поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, де говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не

уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати "по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось" . Поляки також пропонували, "щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може" . Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату вирішили прийняти московські вимоги щодо закріплення за нею Лівобережжя й підписання 10-, 12- або 16-ти річного мирного договору . Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний . Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського - від назви селища, де його уклали .

Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою та припиняло війну польсько-російську війну 1654 - 1667 рр. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя - до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ мав відійти до Польщі в 1669 р., а Запорозжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що опиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства . Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність певної геополітичної рівноваги в

Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами. У липні 1667 р. султан Мегмед IV направив листа до польського короля Яна II Казимира в якому йшлося про таке: якщо Річ Посполита хоче збереження миру, то вона повинна відмовитися від українських підданих султана . А у червні, під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України . Великий візир Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що українські козаки "як вільний народ" прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але король їх порушив, і тому українці попросили захисту в султана .

Політичні структури гетьманату (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: "...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгоду, чого не дай Боже" (виділ. - Авт.) . У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського перемир'я не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжилися у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. В тексті Московського договору говорилося "про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні" . Під час розмов з польськими дипломатами А.Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка . Однак ні Андрусівський, ні

Московський договори між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою і Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. король Михайло Корибут одержав офіційне повідомлення про початок війни від султан Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під "високу руку" царя. Слід зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів (включно аж до 1714 р.). Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались - 7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр. , але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар "жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] і Р[ечі] П[осполитої] вдавалися..." . А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: "Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затвержені" .

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники Гетьманату . На що поляки відповідали, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем

правобережних козаків "прийняти під свою царської величності високу руку" . Після чого Матвеев висловив таку думку: "Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо" .

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я.Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: "...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни" . 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків .

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереможного прагнення оволодіння українськими землями, а навпаки - підштовхнуло Османів до більш рішучих дій . Перед поляками Висока Порта поставила необхідність вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж розпочнеться війна. Відразу ж після завершення війни з Венецією на Середземному морі восени 1669 р., Стамбул почав готувати свої військові сили для походу проти Речі Посполитої. 10 грудня 1671 р. султанський посол чавуш Агмед вручив польсько-литовському королю Міхалу Корибуту Вишневецькому офіційне повідомлення про оголошення війни. Турецький дипломат повторив висловлювання свого великого візира й заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський

володар не дотримався своїх обіцянок сюзерена і тому "понад 30 років вже не є справжнім паном України" . Разом з тим, наголошував турок, кожний народ може схоронитися "під опікою" султана Османської імперії, маючи на увазі Україну, яка тоді перебувала під владою гетьмана Війська Запорозького П. Дорошенка.

Розпочавши за умовами союзу з П. Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. "капітуляційного" мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що "наш Цезар (султан - Т.Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. - Т.Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали" . Крім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманату .

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана. Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацької угоди, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Хоча у квітні 1673 р. польський сейм не захотів ратифікувати ці домовленості з Туреччиною.

10-11 листопада 1673 р. під Хотиним, що на Поділлі 30-тисячне військо на чолі з силістрійським бейлербеєм Гусейн-пашою обороняло захоплену за рік до того могутню Хотинську фортецю. Великий коронний гетьман Речі Посполитої Ян Собеський на чолі близько 40-тисячного війська до якого окрім поляків, литовців, волохів і молдаван входили також підрозділи українського козацтва кількістю близько 500 чоловік. 10 листопада розпочав атаку турецьких позицій. Однак головним і вирішальним став підготовлений польським воєначальником штурм оборонного табору Гусейн-паші (йому допомагали декілька тисяч козаків П. Дорошенка) вранці наступного дня. За допомогою сильного артилерійського вогню піхота Собеського вдерлися до турецького табору й дала змогу драгунам довершити його розгром. Польська артилерія знищила міст через Дністер не залишивши можливості ворогу для відступу. Перемога військ Речі Посполитої у другій Хотинській битві була вражаючою - лише 4 тисяч турків змогли вціліти і відійти під захист гарнізону Кам'янця-Подільського. Битва під Хотиним 1673 р. стала першою після довгих років поразок польської армії. Вона мала великий європейський резонанс і сприяла обранню Яна Собеського на польський трон. Разом з тим, вона не розв'язала довголітнього польсько-турецького конфлікту за право володіти Правобережною Україною .

Разом з тим відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України, відкривала перед лівобережною частиною Гетьманату й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, "склавши руки", дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна вже була розподілена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. "прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України" , - повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, аби повернути Правобережжя потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, "дозволивши йому на час Україну" . У травні 1674 р. московський резидент В.Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля . За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: "Адже Україна (Правобережна - Т.Ч.) залишилась у ваших руках?!" . На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. "Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник" , - підсумував австрієць. Одночасно й польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під свою протекцію.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, "з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави" . Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіння землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між більш сильнішими

сусідніми країнами. 14 жовтня комісари Є.Велгорський і Т.Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше, Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав зверхність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Павлочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться з султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV) . 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату 1672 р.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з восьми статей . Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада розповсюджувалась тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про належність Правобережжя козацькому гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами .

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р. - найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш вдало в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький

Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік - мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

У свою чергу, Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у випадку переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турок Польща відразу розпочне наступ проти Росії. Саме тому остання розпочинає вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписав перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирьохлітня польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною - з іншого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 р. вирушила на правий берег Дніпра.

10 серпня 1677 р. до Стамбула прибув великий посол короля Я.Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України . Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована відтворення васальної української державності й проходила під гаслом створення "князівства Сарматії і Малої Русі" на території Київщини і Брацлавщини" під управлінням экс-гетьмана Ю.Хмельницького, який перед тим, з 1669 р., знаходився у почесному турецькому полоні.

Після тривалих переговорів між Я.Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який торкався "українського питання", був змінений. Тепер "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею" . Отже знову за територією "від Дніпра до Случі" визнавалися права васальної держави. Обидві "високі сторони" брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р. .

Від часу укладення Бучацького договору Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана - своїм підданним. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого "намісника" в Україні. Але Ю. Хмельницького ще потрібно було "посадовити" в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому 1678 р. турецька армія здійснила чергову спробу захопити Чигирин .

Отже, революційні події на українських землях, які розпочалися у середині XVII ст., спричинили історичну зміну міжнародних сил у цьому

регіоні Європи. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханства, стримали європейську експансію Османської імперії й політично зміцнили роль Російської імперії. Міжнародно-правовий статус Українського гетьманату в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн не лише Центрально-Східної, але й Південно-Східної й Північної Європи, постійно змінювався. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханату, чому сприяло розділення колись єдиного Гетьманату на дві частини. Проте творці зовнішньої політики поліцентричної раньомодерної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій та військових дій намагалися зберегти свою владу над нею.

10. 2. Прийняття турецької протекції. Дипломатичні відносини з Кримом і Портою

Зміст Андрусівського договору переконав П.Дорошенка в доцільності курсу на зближення з Кримом і Портою. За їх допомогою він плекав надію домогтися возз'єднання під своєю булавою не лише козацької України, а усіх українських земель. Щоб запобігти нападам запорожців на Крим, гетьман відправив на Січ посольство, схиляючи її до союзу з татарами. Спочатку йому вдалося переконати раду в тому, щоб не підлягати ні царю, ні королю, а "лише самим бути з ордою", але з часом у козацькому середовищі взяли гору проросійські настрої. Інша група запорозьких старшин (серед них був також І.Сірко) орієнтувалася на Польщу . Частина лівобережних козаків виявила прихильність до ідеї заручитися підтримкою Криму у визволенні "з польської і московської неволі" .

Готуючись виступити на західноукраїнські землі, П.Дорошенко вирядив посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти протекцію Порти.

Уряд останньої зважив на це клопотання, й у серпні 1667 р. султан застеріг Яна Казимира, щоб той не чинив шкоди козакам, котрі тепер "заховалися" під його опіку . Проте внаслідок походу на Крим, організованого восени кошовим Ж.Рогом та харківським полковником І.Сірком, було не тільки провалено Західний похід П.Дорошенка, а й істотно ускладнено українсько-кримські відносини. Щоб запобігти можливим ворожим діям з боку Криму, гетьман знову звернувся до Туреччини з проханням про допомогу .

У січні 1668 р. послы подалися до Стамбула й Криму. А на початку лютого 1668 р. старшинська рада (за участю і представників лівобережного гетьмана) ухвалила "з обох боків Дніпра жителям бути у возз'єднанні й жити б окремо і давати данину турському цареві та кримському хану, так як платить валаський князь..." Прикметно, що І.Брюховецький, наважившись підняти повстання проти росіян, також відправив посольство до султана, прохаючи прийняти під його протекцію, що вказує на узгодженість його дій з П.Дорошенком. У березні великий візир Османської імперії попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку. У червні турецький уряд погодився взяти під протекцію Лівобережне гетьманство, якщо на його теренах не буде московських залог .

Спираючись на допомогу татар, П.Дорошенко в червні 1668 р. переходить у Лівобережну Україну, майже всю визволену повсталим населенням від російських залог, домагається возз'єднання козацької України та обирається її гетьманом. Проти цього виступили не лише Росія й Річ Посполита, а й Кримське ханство, яке не приховувало невдоволення перспективою прийняття Українською державою турецької протекції та урівняння в міжнародно-правовому розумінні з ханством. Окрім того, хан втрачав можливість впливати на політику українського уряду, а також здійснювати напади на українські землі. Однак найбільший парадокс полягав у тому, що в боротьбі проти П.Дорошенка ханство знайшло опору на Запорожжі, яке в серпні обрало гетьманом П.Суховія. 26 серпня між Запорожжям і Кримом укладається угода, яка передбачала надання ханством

військової допомоги запорожцям за умови, що вони не піддадуться Порті й чинитимуть спротив її наступу .

Дізнавшись про стрімкий поворот зовнішньополітичного курсу Багчесарая, гетьман пригрозив завдати Криму такого самого погрому, як зробив його дід Михайло, й вороже зустрів посланців калги-султана. Не гаючи часу, він послав до султана посольство на чолі з військовим писарем Л.Бужкевичем та полковником Г.Білогрудом, які повезли проект договору із 17 статей про прийняття протекції. Основний зміст документа спрямовувався на об'єднання всіх українських земель у межах єдиної удільної держави. Передбачалися довічне обрання гетьмана; звільнення українського населення від сплати данини й податків; автономія православної Церкви, що мала перебувати у підпорядкуванні константинопольського патріарха; заборона туркам і татарам, котрі з'явилися в Україні, будувати мечеті, брати ясир, руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів з Росією й Річчю Посполитою тільки з відома українського уряду; визнання останнім протекції султана й згода брати участь у воєнних кампаніях Порті тощо .

Правлячі кола Порті вирішили задовольнити клопотання української сторони. Правда, вочевидь не всі статті проекту договору були затвердженні, а окремі з них ще мали узгоджуватися. І все ж в Україну вирушає посольство для прийняття присяги з боку гетьмана й старшини. Розширена старшинська рада 21 березня 1669 р. (присутніми були польський і російський посланці) після дискусій вирішила ухвалити вибір гетьмана, однак у присязі султану відмовила (церемонія відбулася на початку грудня 1670). Турецький посол обдарував П.Дорошенка, підтвердив права та вольності Війська Запорозького, пообіцяв від імені султана повернути захоплений татарами ясир і запропонував організувати посольство до Стамбула (можливо, для подальшого уточнення положень суперечливих статей). До Мегмеда IV вирушило посольство С. Портянки .

За допомогою Порті та сприяння Белгородської орди П.Дорошенко до кінця 1669 р. розгромив П.Суховія та його союзників. Отримавши в липні від

султана клейноди (символи влади), гетьман, однак, не припинив дипломатичних відносин із Річчю Посполитою й Росією та не відкинув можливості прийняття протекції короля чи царя, якби вони запропонували вигідніші умови для України. Влітку 1671 р. поліпшилися дипломатичні стосунки з Кримом, де весною до влади прийшов Селім Герей, котрий погодився відновити союз. На допомогу ханові для боротьби із запорожцями гетьман відіслав Кальницький полк. Своєю чергою, кримські підрозділи разом з українськими спільно боролися проти польської армії, що вдерлася на Брацлавщину восени 1671 р.

Звертуючи свій погляд на Південь, гетьман Дорошенко ще восени 1668 р. залишив терени Лівобережжя, доручивши його управління своєму наказному гетьману Дем'яну Ігнатовичу (Многогрішному). Проте останній, зіткнувшись із загрозою повномасштабного вторгнення на Лівобережжя російський військ і не отримуючи допомоги з боку гетьмана Дорошенка йде на замирення з Моквою, визнаючи зверхність царя Олексія Михайловича над Лівобережжям. А 27 грудня 1668 р. наказний гетьман Ігнатович скликає старшин на раду до Новгород-Сіверського, "жебі собі целого гетмана настановили, не сподіваюся на оборону Дорошенка" . Московське керівництво, зважаючи на те, що у відповідності з положеннями Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечувала проти обрання осібного лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом "польської сторони". Але процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Місцем проведення елекційної ради було визначено Глухів, де вже 11 березня 1669 р. розпочалися важкі переговори представника царя князя Г.Г. Ромодановського з Ігнатовичем і лівобережною старшиною щодо характеру стосунків Гетьманату з Москвою.

Найбільше суперечок у ході переговорів викликала вимога української сторони про виведення з Лівобережжя царських військ на чолі з воєводами,

які в гетьманство Брюховецького було введено майже до всіх більш-менш значних лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила численні факти зловживань царських ратних людей, їх бруталного, а нерідко жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед лицем яких у відсутність царських військ Україна залишиться беззахисною.

Врешті-решт чи не вирішальну роль в ході дебатів відіграв фактор присутності в Глухові значного російського військового контингенту, введеного туди у відповідності з наказом Олексія Михайловича "...для обереганья на Раде..." . Як записав з цього приводу у своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму "крепко" , змушена була по більшості суперечливих питань піти на поступки царському представнику. Після цього 16 березня на Генеральній раді в Глухові Ігнатовича було проголошено гетьманом, приведено до присяги цареві та обдаровано привезеними з Москви булавою, бунчуком та корогвою. Тут же на раді було ухвалено і новий українсько-російський договір, чим підтверджувався факт денонсації Московських статей 1665 р., які викликали різкий спротив української сторони.

Новий договір представників російського царя з гетьманом Д.Ігнатовичем, так звані Глухівські статті 1669 р. , став своєрідним політичним компромісом сторін. У чому ж полягала його компромісна суть?

Насамперед, після тривалих і запеклих дебатів уряду Д.Ігнатовича з воєводою і повноважним представником царя на переговорах в Україні Г.Г.Ромодановським сторони погодилися на компромісний варіант вирішення питання щодо перебування російських воєвод на чолі із залогами ратних людей в українських містах. Так, зокрема, було суттєво зменшено перелік міст, у яких мали перебувати російські залоги ? Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав й Остер. Вкрай важливим було й те, що відтепер, на

відміну від становища, декларованого договором 1665 р., воєводи позбавлялися права адміністративної та судової влади над некозацьким населенням Гетьманату. Ліквідовувалися й їхні фіскальні функції в Україні, оскільки третя стаття Глухівського договору у фінансовій сфері реанімувала стан, який де-юре встановлювала угода 1654 р. Тобто формально всі збори з українського населення мали збиратися на царське ім'я, але місцевою українською адміністрацією та купчитися у Військову скарбі Війська Запорозького.

У сфері зовнішньополітичної діяльності договір, по суті, реанімував положення угоди 1659 р. Так, Москва, рішуче відмовивши в поверненні гетьманові права зносин з іноземними правителями (гетьманський уряд наполягав на праві зносин хоч би з Польщею та Кримом), оскільки із-за цього бувають "многі ссори", втім погодилась на внесення до угоди положення щодо обов'язковості участі українських представників на засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуться українські справи, щоправда, питання щодо статусу українських дипломатів мало розглядатися вже на самих переговорах.

Фактично у дусі постанов 1659 р. вирішувалось питання і щодо характеру гетьманської елекції. Так, Війську Запорозькому заборонялось позбавляти гетьмана булави без спеціального на те дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства стане "зрада" українського регіментаря.

Вкрай важливою з огляду на фіксування автономного статусу Гетьманату та його протекторатно-васалітетних стосунків щодо російського царя була пропозиція Москви стосовно запровадження в царській столиці спеціального українського представництва ? призначення 5-6 осіб на чолі з обраним Військом Запорозьким повноважним представником, котрий проживав би на спеціально відведеному дворі й головним завданням котрого було б узгодження взаємодії гетьманської влади з центральним урядом і наказами Російської держави, а також залагодження конфліктних ситуацій з воєводами, що несли службу в українських містах. Крім, так би мовити,

прикладної ваги пропонованої інституції в залагодженні непорозуміннь, її запровадження мало для Гетьманату важливіше репрезентативне значення, яке, втім, не зуміло належним чином оцінити оточення українського гетьмана, занехаявши цю пропозицію російської сторони.

Загалом же чи не найголовнішою заслугою учасників досягнення глухівського компромісу 1669 р. є скасування інкорпораційних за своїм змістом Московських статей 1665 р. Разом з тим, Глухівський договір не реанімував вихідні положення українсько-російського об'єднання, зафіксовані угодою 1654 р. У переважній більшості своїх статей він лише повторив умови осені 1659 р. Договір 1669 р. став своєрідним політичним компромісом лівобережної старшини та російського уряду, щоправда, компромісом, накинутим під тиском і з врахуванням переважно політичних побажань Москви.

Тим часом відмова Речі Посполитої визнати незалежність Правобережного гетьманства та протекцію над ним султана спровокувала польсько-турецьку війну, в якій українське військо виступало союзником турецько-кримського. Під час переговорів турецького й польського посольств у жовтні 1672 р. в Бучачі було й посольство П.Дорошенка. Хоча через рішучий спротив польської сторони йому відмовили в участі у безпосередніх дискусіях, все ж перед кожним засіданням українські посланики мали наради з турецькими. Вони домагалися визнання кордонів по річках Горині й Лабуні, ліквідації унії, повернення українцям гармат із фортець, де стояли польські залоги, та визнання київським митрополитом Й.Тукальського, якому мали підлягати всі церкви на теренах Польщі. Однак досягти цього не вдалося. Відповідно до укладеного 16 жовтня договору, Польща визнавала незалежність "Української держави" лише у "давніх кордонах", а терени Подільського воєводства відходили до складу Порти .

Ігнорування турецьким урядом умов договору щодо протекції, спроби кам'янецького паші втрутитись у внутрішньополітичне життя Правобережжя привели до охолодження дипломатичних відносин з Османською імперією та

Кримом (її знати так і не змогла пробачити гетьману прийняття протекції султана), активізували пошук П.Дорошенком у 1673 р. нових зовнішньополітичних комбінацій з Польщею й Росією. Наступ російських і лівобережних полків узимку наступного року змусив гетьмана пожвавити цей напрямок зовнішньополітичної діяльності. Проте каральний характер воєнної кампанії турецько-татарських військ улітку 1674 р. призвів до страшної руйнації та обезлюднення краю, втрати гетьманом підтримки з боку його населення.

Розчарувавшись у турецькій протекції, влітку 1675 р. гетьман і його соратники вирішили зрестися її й визнати протекцію російського царя. Однак зробили це 20 жовтня не перед уповноваженими російського уряду, а перед представником Запорожжя - І.Сірком, з яким домовилися провести весною 1676 р. військову козацьку раду для обрання єдиного в козацькій Україні гетьмана. На жаль, порозуміння між цими визначними діячами сталося занадто пізно, коли розвиток подій уже вийшов з-під їхнього контролю. Росія не визнала цього акту, й протягом зими-літа 1676 р. гетьман і далі підтримував формально доброзичливі взаємини з Портою та Кримом. Вони припинилися після його капітуляції в другій половині вересня 1676 р.

Протурецька орієнтація частини еліти зумовила прийняття протекції султана. Однак ця акція не привела до реалізації політичних планів щодо возз'єднання українських земель у межах єдиної держави.

10. 3. Дипломатичні відносини з Річчю Посполитою

Як уже зазначалося, антикримська політика Запорожжя стала причиною зриву Західного походу українського війська. Поставлений перед фактом укладення польсько-кримської угоди, П.Дорошенко змушений був (як свого часу Б.Хмельницький під Зборовом) підписати 19 жовтня 1667 р. з Польщею Підгаєцький трактат. Він передбачав визнання Військом Запорозьким підданства короля, дозвіл шляхті повертатися до маєтків, заборону жовнірам

вступати у міста, де жили козаки, зменшення польської залоги в Білій Церкві, надіслання посольства на сейм для розгляду вимог Війська Запорозького тощо .

Від того часу поновлюються дипломатичні відносини. Постійними (через посланців) стали контакти з польним (а згодом і коронним) гетьманом Я.Собеським. У березні 1668 р. король затвердив П.Дорошенка на посаді гетьмана. Було створено комісію для переговорів із ним, що мали на меті реалізацію змісту Підгаєцького трактату. Проте її засідання не скликалися, оскільки гетьман не поспішав виконувати умови договору. Після возз'єднання в червні 1668 р. козацької України він попередив урядові кола Польщі, що їм доведеться зважати на цей факт. Водночас Дорошенко висловлював невдоволення таємними дипломатичними зв'язками Варшави із Запорожжям .

В умовах жорстокої боротьби з опозицією, очолюваною П.Суховієм, уряд П.Дорошенка, щоб запобігти ускладненню відносин з Польщею, влітку 1669 р. пішов на розширення з нею дипломатичних відносин. У червні на елекційний сейм вирушило посольство із "суплікою", що містила перелік прохань і скарг Війська Запорозького. На першому місці стояли питання релігійного характеру. Висувалися прохання "заспокоїти" православну Церкву, захистити її від утисків з боку уніатського духовництва, повернути захоплені церкви й монастирі, а саму унію скасувати. Звертає на себе увагу клопотання про вилучення з Галицького договору пункту про заборону викладати в "руських академіях і школах" лютеранам і кальвіністам, оскільки вони (українці)"хочуть з усіма жити у злагоді", а також надання дозволу навчати в православних академіях грецькою та латинською мовами. Порувалися питання про виведення польської залоги з Білої Церкви, проголошення амністії учасникам боротьби, запровадження "руської мови" для ведення документації в магістратах і канцеляріях Польщі та Литви. Висувалася вимога визнати складовими Правобережного гетьманства половину Подільського воєводства (по Меджибіж), Брацлавське й Київське

воєводства та Пінський, Мозирський і Річицький повіти Литовського князівства .

На початку жовтня на коронаційний сейм вирушило посольство І.Демиденка й І.Ковальського з інструкцією добиватися збереження всіх прав і свобод "віри Руської"; знищення унії; затвердження особливих привілеїв для Київської академії; підтвердження статей "правдивої Галицької комісії"; поновлення функцій "письма нашого руського" у канцеляріях Польщі та Литви, прийому документації посольств Війська Запорозького, написаних "нашим природженим діалектом", і написання відповідей цією ж мовою; визнання удільності Правобережного гетьманства в складі названих вище воєводств і повітів, яке має бути "відмежоване" від Польщі "пасом" (кордоном) . У листі від 29 жовтня до новообраного короля Міхаля Вишневецького П.Дорошенко відверто визнав, що пішов на прийняття турецької протекції тільки для того, щоб "зберегти цілісність занепадаючої країни..."

Хоча ці прохання й пропозиції були відхилені, переговори тривали. Весною 1670 р. вдалося домовитися про зустріч комісій в Острозі для обговорення умов майбутнього договору. Проходив жвавий обмін послами й посланцями для з'ясування різних деталей майбутніх переговорів, розроблялися інструкції посольствам. Українська сторона уповноважувала комісарів обстоювати ідею перетворення Речі Посполитої на триєдину федерацію Польщі, Литви й України. Повторювалися попередні вимоги визнання удільності Правобережного гетьманства (кордон мав проходити по р.Горині), знищення унії й підтвердження прав православної Церкви, збереження козацьких прав і вольностей, заборону польському та литовському військам вступати на територію гетьманства, відкриття двох академій, шкіл тощо .

Оскільки польська сторона відмовлялася дати заручників, переговори затяглися. Тоді Варшава вирішила укласти угоду із супротивником П.Дорошенка кошовим гетьманом М.Ханенком, котрий

домагався визнання з боку уряду Речі Посполитої. Очолюване С.Богаченком запорозьке посольство, прибувши до Острога, надзвичайно швидко погодилося прийняти проект угоди, запропонований польськими комісарами. 2 вересня вона була підписана. Її умови передбачали скасування Правобережного гетьманства, визнання стародавніх козацьких прав, амністію учасникам боротьби, підтвердження королем новообраного гетьмана, поновлення прав "грецької віри", які вона мала напередодні 1648 р., заборону козакам підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Слід зазначити, що укладення угоди викликало глибоке обурення городового козацтва. Скликана ним рада в лютому 1671 р. відхилила її й у зверненні до запорозьких козаків вишпетила їх за згоду на поновлення порядків, що існували до 1648 р.: "Як це вам не соромно було пристати до тих недосконалих вольностей, котрі перед війною гризли наші шиї, спонукали до цієї війни". Гетьман також рішуче засудив дії польської еліти, спрямовані на розкол козацького стану, протиставлення Правобережного гетьманства й Запорожжя. Ще у червні 1670 р. він дорікав Я.Собеському за підбурювання "свавільників низових" грошима, привілеями й гетьманськими клейнодами проти городових козаків, бо за допомогою цього "не лише Україну, але й увесь народ вигубити прагнуть".

Укладення Острозької угоди не вплинуло на характер дипломатичних відносин уряду Правобережного гетьманства з Польщею. На початку жовтня 1670 р. до Варшави виїхало нове посольство, що мало засвідчити згоду гетьмана й старшини визнати владу короля, але за умов прийняття польською стороною статей, що пропонувалися минулого року. Головними з-поміж них були визнання удільності гетьманства, ліквідація унії, збереження усіх прав "релігії руської", відкриття академій, шкіл та ін. Попри чергове відхилення пропозицій, правобережний уряд і далі підтримував контакти з окремими урядовцями та сановниками, зокрема Я.Собеським, якого Варшава уповноважила провадити "українські справи".

Упродовж першої половини 1671 р. П.Дорошенко стабілізував внутрішньополітичне становище гетьманства. Він добився дружніх відносин з Лівобережним гетьманством, порозумівся з І.Сірком та спробував установити дипломатичні зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом. За визнанням львівського єпископа Й.Шумлянського, котрий у кінці лютого 1671 р. побував у Чигирині, "ці люди - не хлопи, а самостійний народ. Зникли уже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Народи з Тукальським проводять у ночі або вранці. Достатки, пишність помітні - все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана" . Водночас спостерігалось погіршення дипломатичних взаємин з Польщею (було здійснено кілька нападів на послів), верхівка якої не бажала змиритися з планами правобережного уряду "вчинити руський народ удільним і незалежним краєм" і дозволити "відокремлення України від корони Польської" . В серпні 1671 р. польська армія вдерлася на Брацлавщину. У розпалі воєнних дій П.Дорошенко намагався схилити Я.Собеського до їх припинення й відведення військ, застерігаючи, що ця акція може втягнути Річ Посполиту у війну з Портою. Але його пропозиції були відхилені. 27 жовтня гетьманом став М.Ханенко, що означало розрив відносин з П.Дорошенком. Щоправда, Я.Собеський уважав цю переорієнтацію короля помилкою й пропонував, враховуючи загрозу війни з Туреччиною, порозумітися з П.Дорошенком і дозволити "все те, що він просить" . Але до його думки також не прислухалися.

У зв'язку з початком у серпні 1672 р. польсько-турецької війни дипломатичні контакти між обома сторонами згортаються. Вони поновлюються (вочевидь, з ініціативи польської сторони) лише взимку 1673 р. Гетьман недвозначно заявив, що визнає владу короля лише в тому випадку, якщо Річ Посполита погодиться на умови Гадяцького договору. Я.Собеський радив уряду вступити з П.Дорошенком у переговори й визнати за ним Україну, лише щоб відірвати гетьмана від Порти. Не виключено, що в Чигирин приїжджав Й.Шумлянський, котрий запропонував П.Дорошенку

укласти з Польщею угоду на умовах Підгаєцького трактату. Але П.Дорошенко вперто наполягав на прийнятті статей Гадяцького договору. Тому переговори успіху не мали. Восени 1673 р. частішає обмін посланцями й листами з Я.Собеським. Вони підтвердили твердість позицій гетьмана . Я.Собеський, що став королем, захопив восени 1674 р. Брацлавщину. Наприкінці року до гетьмана прибуло посольство Й.Шумлянського, схиляючи П.Дорошенка до підданства. Підчас переговорів узимку 1675 р. гетьман знову, як і в попередні часи, давав згоду на цей крок, але за умов визнання Польщею удільності Української держави й урахування інтересів "всього народу руського" (включно з правами й вольностями Війська Запорозького, скасуванням унії, Гарантуванням прав православної Церкви, відновленням уживання української мови в канцеляріях Речі Посполитої та ін.). Оскільки король відхилив головні з них, весною переговори припинилися , що поклало край і дипломатичним контактам.

Відмова уряду Речі Посполитої визнати за Правобережним гетьманством статус держави стала головною перешкодою на шляху успішного завершення українсько-польських переговорів.

10. 4. Пошуки порозуміння з Лівобережним гетьманством і Москвою та їх невдача

Весною 1667 р. П.Дорошенко звернувся до лівобережного козацтва з пропозиціями провести спільну раду, на якій обрати єдиного гетьмана, щоб "військо з'єднати разом". Але вони були відхилені І.Брюховецьким і старшиною. Вочевидь, у цей час правобережний гетьман припускав можливість прийняття російської протекції за умови об'єднання козацької України . Наприкінці 1667-на початку 1668 рр. Відбувається перша серія переговорів з російським послом В.Тяпкіним, якого спершу представляв посланець І.Рославлев. Під час зустрічі з ним П.Дорошенко й київський митрополит Й.Тукальський (виступав найближчим порадником гетьмана)

відхилили пропозицію розірвати відносини з Кримом, аргументуючи це тим, що татари можуть учинити велике спустошення українських земель. Вони погоджувалися визнати протекцію царя, але висували попередню вимогу: має відбутися возз'єднання не тільки Лівобережного й Правобережного гетьманств, а усіх українських земель, що в минулому входили до складу Руського князівства, включно з Перемишлем, Ярославом, Львовом, Галичем і Володимиром . На переговорах із В.Тяпкіним посольство Г.Дорошенка та Л.Бужкевича повідомило про можливість укладення угоди з Москвою, якщо в містах і містечках не буде російських воєвод і залог, з міщан і селян не збиратимуть податків, не порушуватимуться козацькі вольності й права, а гетьманом возз'єднаної України стане П.Дорошенко. Оскільки російська сторона відмовилася прийняти ці умови , переговори були припинені, хоча епізодичні контакти з російськими сановниками час від часу зав'язувалися.

Не полишав правобережний гетьман надій порозумітись і з І.Брюховецьким, котрий дедалі більше розчаровувався в політиці щодо України Олексія Михайловича. Є підстави для припущення, що восени 1667 р. після таємних переговорів вони розробили спільний план дій, який передбачав звільнення Лівобережжя з-під російської влади й перехід під протекцію Порти. Посланці лівобережного гетьмана взяли участь у проведеній П.Дорошенком наприкінці січня-на початку лютого 1668 р. старшинській раді, що ухвалила домогтись возз'єднання козацької України й, прийнявши протекцію султана, "жити окремо" від Польщі та Московії .

Як уже відзначалося, в червні 1668 р. відбулося возз'єднання Української держави, гетьманом якої став П.Дорошенко. Однак восени російські війська перейшли в наступ і проросійськи налаштовані старшини й представники _ухівництва поспішили засвідчити готовність визнати владу царя. У березні 1669 р. гетьманом Лівобережного гетьманства було обрано Д.Многогрішного, котрий уклав з Росією "Глухівські статті", що передбачали збереження за Лівобережжям автономних прав. П.Дорошенко розпочинає переговори з ним, переконуючи в необхідності зберігати єдність України,

пропонував надіслати повноважних посланців, щоб думати "про цілісність країни і людей" . Відпустивши на волю російських воєвод (потрапили до полону під час повстання 1668 р.), він повідомив їм (у надії, що ті розкажуть про це в Москві) про готовність "служити цареві", якщо той прийме "під свою руку., жителів обох боків Дніпра" й на теренах України не буде воєвод і тобто, інакше "ми самі собою будемо" .

Стабілізація ситуації на Правобережжі дозволила гетьману з кінця 1670 р. поживавити відносини з Д.Многогрішним. Особисто, а також через своїх уповноважених він закликав лівобережного гетьмана й старшин жити "у дружбі і в єдності", не допускати роз'єднаності України, запобігати спалахам міжусобної боротьби, тому що тільки вороги того хочуть, щоб "одні других різали" . Ймовірно, весною 1671 р. обидва гетьмани нарешті порозумілися в головному - захищати "суспільне добро і цілісність". За даними російського купця Бородкіна, "дружба у гетьмана Дем'яна Гнатовича з Дорошенком вчинилася велика і листуються між собою часто" . На жаль, процес зближення між старшинами обох частин козацької України перервався в березні 1672 р., коли Д.Многогрішний був зміщений з посади, а гетьманом (у червні) був обраний І.Самойлович.

Після укладення Буцацького договору помітно зріс інтерес Росії до Правобережного гетьманства, визнаного Польщею незалежним. Уже на початку 1673 р. московський уряд доручив І.Самойловичу розпочати переговори з П.Дорошенком щодо умов прийняття царської протекції. Однак лівобережний гетьман, побоюючись втратити булаву, не тільки всіляко обмовляв П.Дорошенка перед царським урядом і воєводами, а й спромігся зірвати переговорний процес . Поновився він лише в липні 1673 р. Під час зустрічі з С.Полховським гетьман запевнив його в готовності розпочати переговори, але тільки в тому разі, коли вони вестимуться таємно. Водночас він застерігав, що відмовиться від протекції Порти лише тоді, коли буде укладений договір з Росією й Правобережне гетьманство отримає від неї військову допомогу. Для підписання угоди він висував такі вимоги: по обох

берегах Дніпра має перебувати один гетьман, і він готовий скласти свої повноваження, якщо знайдеться краща за нього кандидатура, котра б спромоглася "себе з Україною" не занепасти; мусять бути збережені всі козацькі права й вольності; цар має присягнути на статтях укладеного договору. У відповідь Москва повідомила, що готова прийняти Правобережне гетьманство на тих умовах, які має Лівобережне гетьманство, але відхилила вимоги про об'єднання обох гетьманств (на кожному боці Дніпра мав залишатися свій гетьман) і складення присяги Олексієм Михайловичем.

На тому дипломатичні відносини не припинилися. Під час подальших переговорів П.Дорошенко доповнив свою програму умов прийняття російської протекції. Так, він почав домагатися виведення з Києва російської залоги, точно встановленої лінії кордону возз'єднаної козацької України з Польщею, направлення в Україну для боротьби з турками сильного війська, створення 40-тисячної найманої армії з козаків, єдності козацької України, що мала перебувати під владою одного гетьмана, котрий був би "наче господарем під протекцією царської величності", а також усунення від влади І.Самойловича, оскільки той не належав до спадкоємних козаків. Ці вимоги російський уряд відхилив, а в грудні 1673 р. наказав військам готуватися до походу на Правобережжя.

Внаслідок успішних дій російсько-українських полків під їхній контроль потрапило майже все Правобережжя. Зібрана в кінці березня 1674 р. в Переяславі козацька рада обрала гетьманом возз'єднаної козацької України І.Самойловича. Відтепер змінюється смислова спрямованість змісту дипломатичних відносин Росії з П.Дорошенком. Ішлося вже не про прийняття Правобережним гетьманством царської протекції, а про умови його капітуляції. У листуванні з І.Самойловичем Дорошенко благав припинити напади на Правобережжя й не руйнувати краю. У жовтні 1675 р. перед представниками Запорожжя він зрікся турецької протекції й присягнув на вірність царю. В грудні направив до Москви два посольства, засвідчуючи

своє "підданство", передав санджаки та воднораз клопотався про можливість свого залишення на посаді правобережного гетьмана й збереження козацьких свобод, а також прохав домагатися від Польщі визнання кордону з Правобережним гетьманством. Російський уряд вітав його розрив з Портою, але відмовив у збереженні гетьманської влади, оскільки вона належала І.Самойловичу . Подальші переговори П.Дорошенка з Москвою не змінили її позиції, тож у вересні 1676 р. він змушений був капітулювати.

Дипломатичні зусилля уряду П.Дорошенка, спрямовані на порозуміння з Лівобережним гетьманством і досягнення визнання Росією возз'єднаної України удільною державою зазнали невдачі.

РОЗДІЛ XI

ЗМІСТ І НАПРЯМИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ. ПЕРЕТВОРЕННЯ УКРАЇНИ НА ОБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

11. 1. Міжнародна ситуація напередодні Вічного миру 1686 р. Розподіл України.

До певної зміни зовнішньополітичних декорацій вищеназваними державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1674 р. не зовсім успішного короля Речі Посполитої Міхала Корибути Вишневецького та у 1676 р. - найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з брандербурзьким електором та проти

поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король укладає перемир'я з султаном, а ще через рік - мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою та Османською імперією.

У свою чергу, Росія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей з Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень та збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у випадку переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турок Польща відразу розпочне наступ проти Росії. Саме тому остання розпочинає вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я.Жировським і С.Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення “вічного миру”⁴⁶⁹. Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині⁴⁷⁰. “За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли”⁴⁷¹, – дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного

⁴⁶⁹ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т. 6. – С. 708-710.

⁴⁷⁰ Дополнения к актам историческим. - Т. XI. - С. 142.

⁴⁷¹ Там же. – С. 15.

правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі "запрошення" – польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом, 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше, 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманатові, 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 4) про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно⁴⁷². Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно "сожського" питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми⁴⁷³.

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі "вічного миру", який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя⁴⁷⁴. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне "всю вагу війни на російське царство". Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної "смути" в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король "цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів..."⁴⁷⁵. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав

⁴⁷² Там же. – С. 16.

⁴⁷³ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 329.

⁴⁷⁴ Греков И. "Вечный мир" 1686 года. Рукопись диссертации... канд. ист. наук. – С. 392.

⁴⁷⁵ Там же. – С. 395.

інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирин від турок та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо⁴⁷⁶. “На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть”⁴⁷⁷, – говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV “певну відомість” щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б.Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь⁴⁷⁸. Разом з тим, про участь українських послів у переговорах у Батурині було повідомлено – “...що робиться на комісії, дамо знати”⁴⁷⁹.

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І.Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханатом і навіть своїм давнім ворогом – Річчю Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І.Новицькому: “...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана - *Т.Ч.*) мало хто відав”⁴⁸⁰. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К.Гжимультовського для підписання “вічного миру”. Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати

⁴⁷⁶ Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру”. – С.350 – 351.

⁴⁷⁷ Соловьев С. История России. – Кн.3. – Т.ХІV. – Сбц. 992.

⁴⁷⁸ Дополнения к актам историческим. – Т. ХІ. - С. 142.

⁴⁷⁹ Там же. – С. 20.

⁴⁸⁰ Акты ЗР. - Т. 5. - С. 176.

від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя⁴⁸¹. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С.Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманіч Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями⁴⁸². Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою⁴⁸³.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л.Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р.Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною “...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець...”⁴⁸⁴.

Незабаром у листах до стольника С.Алмазова, окольничого Л.Неплюєва та думного дяка Є.Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г.Самойловича та І.Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів з Варшави до Москви. “Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...”⁴⁸⁵ – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки “вічний мир” передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу

⁴⁸¹ Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. - Вип. I. - К., 1993. - С. 118; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686 // Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. - S. 42.

⁴⁸² Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej. - S. 30.

⁴⁸³ Греков И. “Вечный мир” 1686 года. - С. 393.

⁴⁸⁴ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен. - Кн. VII. - Т.13 - 14. - С.384.

⁴⁸⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники... - Ч. I. - С. 289-296.

“тогочасного Дніпра” потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що пропонуючи такий варіант укладення “вічного миру”, І.Самойлович свідомо розраховував на затягування часу⁴⁸⁶, а польський історик Я.Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві⁴⁸⁷.

Разом з тим, гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В.Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні⁴⁸⁸. Документ, що отримав назву “Статті Івана Самойловича” з’явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І.Самойловича з представником царя севським воєводою Л.Неплюєвим. У “статтях” гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К.Гримальовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: “...в недавнє прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою против бусурман в союз всупати не прилично...”⁴⁸⁹. Окрім того викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні

⁴⁸⁶ Станіславський В. Вказ. праця. – С.352.

⁴⁸⁷ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej... – S. 49.

⁴⁸⁸ РДАДА Москва. – Ф.79, оп.1, спр.224, арк.61 – 90; Статті Івана Самойловича / Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип.3. – С.364 - 381.

⁴⁸⁹ Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича. – С.368.

домовленості царя з султаном (очевидно йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншою віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, вони не будуть дотримуватися і після “вічного миру”; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорожжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати “вічний мир” з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим

Разом з тим, гетьман І.Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення “вічного миру” саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожі не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської “Священної ліги” європейських держав (куди входить і Польща), вони не є

єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками.

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони настоювати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Неширу позицію Речі Посполитої відносно Московської держави, окрім вищевикладених “статей” Самойловича мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший з них, перебуваючи у Вільно чув від місцевого купця (теж грецького походження), що “учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорех поступятца і боле промыслами доступати восхошут”⁴⁹⁰. Другий певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що “король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турецкую, для того великие послы к Москве посланы, і как турецкой возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднепріе (Лівобережну Україну – *Т. Ч.*)...”⁴⁹¹. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І.Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на І.Самойловича, щоб той “не заважав” порозумінню між Польщею й Росією⁴⁹². Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але

⁴⁹⁰ РДАДА Москва. – Ф.79, оп.1, спр.224, арк.91.

⁴⁹¹ Там само. – Арк.94 – 95.

⁴⁹² *Wójsk Z. Rokowania polsko-rosyjskie.* – S. 42.

й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин"⁴⁹³, а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Московські послы Б.Шереметєв, І.Чаадаєв, П.Волков та І.Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я . "І нині бив чолом нам В.Г. (великому государеві – *Т.Ч.*) гетьман І.Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц.В. (царській величності – *Т.Ч.*) указ до вас послати..."⁴⁹⁴, – говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б.Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І.Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель". Окрім того російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб "козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя – *Т.Ч.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам"⁴⁹⁵. У кінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І.Самойловича, звернулися до короля відносно заборони титулуватися А.Могилі "гетьманом Війська Запорозького", а також вимагали більше не приймати втікачів із земель

⁴⁹³ Величко С. Літопис. - Т. 2. - С. 316.

⁴⁹⁴ Памятники дипломатических сношений... – Т. 6. – С. 1311-1312.

⁴⁹⁵ Там же; Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686 – 1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.268.

“царської величності”⁴⁹⁶. 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у “турецького” гетьмана Ю.Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою території України⁴⁹⁷. В іншому документі під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" лівобережний правитель переконував польського короля: "А як на тій чигиринській (стороні - *Т.Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. (його королівської милості – *Т.Ч.*) уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать"⁴⁹⁸. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб "перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші". Він аргументував це тим, що “та праця наша (війна з турками і татарами – *Т.Ч.*) не за однією Їх Ц.П.В. (царською пресвітлою величністю – *Т.Ч.*) Російською монархією..., але й для захисту країв Корони польської”⁴⁹⁹. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція “служіння” відразу обом монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С.Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому (“ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону

⁴⁹⁶ Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила // Укр. істор. журнал. – 2002. - №5. – С.119 - 121

⁴⁹⁷ РДАДА Москва. - Ф. 124, оп. 3, № 487, арк. 48; Костомаров Н. Собрание сочинений. - Т. 16. - С. 317.

⁴⁹⁸ АГАД Варшава. - Ф. ”Архів Публічний Потоцьких”, № 47, т. 1, арк. 394.

⁴⁹⁹ Там само. – Арк. 395.

Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква...”), і запитував: "то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?"⁵⁰⁰.

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І.Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. "Рубіж собі далі по Случ шукає і займає"⁵⁰¹, - повідомляли сучасники. Коронний канцлер М.Огінський писав до Москви, що "ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем"⁵⁰². Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і "якусь собі удільність як другий Хмельницький...вживає"⁵⁰³. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи І.Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман "бажає забрати собі всю Україну", "не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати"⁵⁰⁴.

Цілеспрямована правобережна політика І.Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної

⁵⁰⁰ Там само. – Арк. 389-392.

⁵⁰¹ Памятники дипломатических сношений... - Т. 6. - С. 1479.

⁵⁰² Там же. - С. 1500.

⁵⁰³ Там же. - С. 1535 - 1537.

⁵⁰⁴ АГАД Варшава. - Ф. "Архів Замоїських", № 3031, арк. 145 - 146.

України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що Іван Самойлович "про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно"⁵⁰⁵. Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила возз'єднатися двом частинам Українського гетьманату в єдину державу – Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі навіть була викарбувана медаль з приводу цієї події. На одному боці був зображений бюст короля Яна III Собеського, на другому - фігури польського й московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць, що символізувало покорену майбутньому Османську імперію. Разом з тим, зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого - росіянин, може асоціюватися з другим наслідком укладеного миру, що полягав у міжнародно-політичному розподілі Української держави.

11. 2. Дипломатичні заходи І. Самойловича щодо збереження цілісності Української держави

Після падіння уряду П.Дорошенка головним носієм державної ідеї стала патріотично налаштована еліта Лівобережжя, очолювана І.Самойловичем, котра вважала себе відповідальною за долю козацької України. На думку гетьмана (щоправда, хибну), зречення влади П.Дорошенком становило акт возз'єднання "вітчизни нашої". Розглядаючи терени ліквідованого Правобережного гетьманства як складову територію очолюваної ним держави, Самойлович рішуче відкинув натяки Москви (після першого

⁵⁰⁵ Бантыш-Каменский Д. Источники... - Ч. 1. - С. 302.

Чигиринського походу турецького війська 1677 р.) на можливість зруйнування Чигириня, в якому вбачав символ існування єдиної козацької України: "вже краще спершу сказати українському народові, що він царю не потрібний... У нас у народі говорять: за ким Чигирин за тим і Київ, а за тим і ми всі у підданстві" .

І.Самойлович вживав активних дипломатичних зусиль, щоб не допустити поглинення правобережних земель Річчю Посполитою. Титулюючись "гетьманом обох сторін Дніпра", він намагався встановити свою владу над "Дорошенковими містами" . В грудні 1677 р. його посол В.Кочубей переконував російських сановників у недоречності переговорів з Варшавою, позаяк не може бути й мови про передачу їй будь-якої частини козацької України, особливо Києва та Чигириня. У листі до дяка Іларіона Івановича гетьман обурювався з того приводу, що на російсько-польських переговорах українцями "начебто худобиною якою мали б торгувати" . Під час розмови зі стольником В.Тяпкіним, котрий весною 1681 р. повертався з Багчесарая (після укладення договору з Портою та Кримом), відверто висловлював невдоволення тим, що тепер не може титулуватися гетьманом обох боків Дніпра, й звертав увагу російського дипломата на необхідність возз'єднання українського народу під його булавою .

Починаючи з 1683 р., І.Самойлович послідовно й рішуче протидіяв укладенню російсько-польського договору, розуміючи, що він, по-перше, ознаменує новий поділ українських земель і, по-друге, остаточно поховає сподівання на їх возз'єднання. Він допускав підписання документа тільки за умови відмови польського уряду від претензій на Київ і "всю Малоросію". Невипадково в листопаді 1684 р. під час розмов із російським дипломатом О.Українцевим гетьман намагався переконати співрозмовника у шкідливості для Росії союзу з Польщею. Згодом цілеспрямована діяльність гетьмана в цьому напрямі не припинялася. У листах до представників російського уряду він проводив ідею, щоб у переговорах з Польщею домагатися розширення кордону України "до Дністра й до Случі". Відправлене в Москву посольство

Г.Самойловича й Генерального осавула І.Мазепи мало завдання зірвати укладення російсько-польського договору .

Характерно, що гетьман, які його попередники Б.Хмельницький та П.Дорошенко, виношував плани домогтися соборності держави в етнічних межах України. На початку 1685 р. він надіслав до Москви інструкцію, що пропонувала домагатися від Речі Посполитої відмови від усіх українських земель, бо "вся тогочасна сторона Дніпра: Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де знаходяться славні й старовинні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, завжди до монархів російських належали від початку тутешніх народів і лише сто з невеликим лишком років тому як Польське королівство ними оволоділо..."

Хоча в цілому пропозиції української сторони були відхилені російськими політиками, все ж деякі ідеї щодо гарантії свобод православної віри, приналежності Січі Росії та відсунення кордону на захід від Києва лягли в основу чергових російсько-польських переговорів. Вони завершилися підписанням на початку травня 1686 р. "Вічного миру", котрий, як і побоювався гетьман, передбачав новий поділ України й перетворював можливість реалізації її соборності у межах національної держави на примарність .

Як засвідчують джерела, шляхом дипломатичної переписки український уряд апелював до польських політиків, прагнучи схилити їх до відмови від претензій на правобережну частину Гетьманщини. Аргументи висувалися різні. Так, в одному з листів до Я.Собеського І.Самойлович прохав короля повернути Україні цей край, бо він дістався Росії від турків, а здобутий був його сином Семеном від Ю.Хмельницького й відтак об'єднаний з рештою України. У червні 1686 р. в новому листі до короля гетьман не приховував обурення тим фактом, що "наша власна війська Запорозького земля на тому боці річки Дніпра по ріках Рось, Текич, Соб, Кам'янка і по річці Буг будуча" від українців забрана, й доводив необхідність затвердження "вічним миром"

цієї землі "як нашої власної, при нас" . А в листі (вересень 1686) до білоцерківського коменданта С.Раппе підкреслював: землі Правобережжя здавна належали Війську Запорозькому, ними володів від Дністра до Случі П.Дорошенко, то чому це Польща "так завчасу поривається досягнути тогочасну Україну" .

Умови договору з Річчю Посполитою викликали глибоке обурення І.Самойловича (особливо передача Москвою правобережних земель Гетьманщини Польщі). Під час розмов із старшиною гетьман зазначав, що "не послухала дурна Москва моєї поради, замирилася з поляками; дочекаюсь я того часу, що будуть знову мене прохати, щоб я посередником став до перемир'я з державою Кримською" . Щодо втраченого Правобережжя Самойлович недвозначно натякав: "...не так воно станеться, як Москва у мирних договорах своїх з ляхами ухвалила. Вчинемо ми так, як нам потрібно!" Він відрядив туди загони козаків, які розпочали операції для втримання під контролем правобережних земель. Польська сторона стала обвинувачувати його у намірах провести кордон по р.Случі й домогтися політичних прав, які мав Б.Хмельницький. Відомий польський дипломат М.Огінський скаржився російському урядові, що ще чорнило "на трактаті не висохло, а вже Самойлович і задніпрянські козаки на цей бік Дніпра перейшовши, встановлюють собі якесь володіння" . Як слушно відзначав Т.Чухліб, саме "цілеспрямована правобережна" політика І.Самойловича, що розходилася з намаганням Росії зберегти мирні відносини з Польщею, стала однією з причин його зміщення з гетьманської посади .

Звертає на себе увагу ще одна сфера дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича – спроба прилучення до Гетьманщини частини Стародубщини (перебувала у складі Великого князівства Литовського) та Слобідської України. Десь наприкінці 1680 р. він порушив перед Москвою клопотання про перехід під його владу Охтирського, Харківського, Сумського й Острогозького полків. Наштовхнувшись на рішучу відмову, його посольство стало переконувати російських урядовців у недоцільності встановлення

рубежу між ними. Наступного року гетьман знову звернувся з подібним проханням до правлячих кіл Росії, але отримав відмову .

Як бачимо, зміст дипломатичної діяльності уряду І.Самойловича полягав у збереженні територіальної цілісності козацької України.

11. 3. Основні аспекти зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи.

Гене́за відмови від протекції Москви.

Іван Мазепа, який прийшов до влади 1687 р., всупереч укладеним із Російською державою "Коломацьким статтям", на перших порах продовжував офіційно титулуватися "гетьманом обох сторін Дніпра" . Попри те, що згодом змушений був відмовитися від такого титулування, він не залишався байдужим до долі Правобережної України. У 1689-1690 рр. Мазепа радив російському урядові дозволити фастівському полковникові переселитися до Трипілля, а в кінці 1692 - за домовленістю з польським королем "прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку". Того самого року він писав в одному з універсалів про Правобережжя як про "вітчизну Україну". Через рік повідомив белзького воєводу А.Сенявського про намір отримати його "під свою владу". Не приховував гетьман цієї думки й від посланця польського короля К.Ісаровича, з яким мав розмову наприкінці 1694 р.

Не можна ігнорувати факту жвавих дипломатичних контактів гетьмана з правобережною старшиною (приймав і відправляв посланців, листувався, особливо з С.Палієм) та Запорожжям. Підтримував І.Мазепа відносини й із польським урядом та представниками польської політичної еліти, а також, імовірно, з кримською знаттю. Зрозуміло, що їхня спрямованість протікала в річищі російської зовнішньої політики, але не в усьому й не завжди. Так, саме з 1693 р. гетьман починає виявляти, на відміну від Москви, підвищений інтерес до політичного розвитку Правобережжя та зовнішньополітичного курсу Запорожжя. Певним поштовхом до цього послужила спроба П.Іваненка (Петрика) за допомогою Січі й Криму підняти повстання проти Росії й

гетьмана та домогтися відновлення Української держави у межах середини XVII ст. Укладений Мазепою весною 1692 р. договір з ханом передбачав створення удільного князівства "у тих межах, в яких Хмельницький з ордами відвоював її від ляхів" .

Після того, як ця акція провалилася, І.Мазепа став ще настирливіше (за допомогою послів і листів) підштовхувати Москву до прийняття в підданство С.Палія з козацькою територією Правобережжя. При цьому він звертав увагу на дві потенційні загрози: по-перше, виникнення там окремого гетьманства й перспективи проголошення фастівського полковника гетьманом, "другим Хмельницьким", і, по-друге, прийняття ним кримської чи турецької протекції. Водночас І.Мазепа вдавався до дискредитації дій свого потенційного супротивника (С.Палія) у майбутній боротьбі за владу над Правобережжям , хоча й підтримував із ним політичні стосунки (навіть кілька разів зустрічався особисто), утримував своїх представників у Фастові, надавав полковнику фінансову підтримку. Багато зусиль докладав Мазепа, щоб застерегти російський уряд від нових територіальних поступок Польщі на Правобережжі. Зокрема, весною 1701 р. він запропонував царю Петру I не віддавати їй Чигирин, Канева, Черкас і Крилова . Спалах визвольного повстання правобережного населення (1702) І.Мазепа розглядав як сприятливий фактор для реалізації своїх намірів, тому радив російським політикам приєднати правобережні землі до російських володінь: "...народ малоросійський не може вживатися у них (тобто поляків - авт.) у підданстві; нехай тому перестануть домагатися Києва і всієї України" . В умовах Північної війни Петро I наказав І.Мазепі ввійти з військом у межі Правобережжя й надати допомогу його союзнику, польському королю Августу II. Попри сильний дипломатичний тиск з боку Польщі та розпорядження царя, І.Мазепа не поспішав поновлювати в козацькому регіоні польський державно-адміністративний устрій і фактично став гетьманом возз'єднаної козацької України (С.Палій 31 липня 1704 р. був схоплений і відправлений у Батурин). Не без сприяння гетьмана на початку

XVIII ст. відбувався інтенсивний процес формування українських владних структур у вигляді полково-сотенного устрою. 5 грудня 1707 р. гетьман повідомляв А.Сенявському, що "у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників". Активно діяла адміністрація Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Чигиринського, Уманського, Брацлавського й Могилівського полків .

Однак саме на цей час припадає зміна пріоритетів дипломатії І.Мазепи. Річ у тім, що на початку XVIII ст. зростає тиск з боку Росії на козацьку Україну, втягнуту в події Північної війни, посилюється експлуатація її людських і природних ресурсів, ігнорується її державний статус. Починаючи з 1706 р., окремі представники російської еліти починають виношувати плани скасування її політичної автономії . За таких обставин на чільне місце висувалося завдання збереження самої держави. Серед старшини виникає кілька таємних угруповань, які почали шукати вихід із ситуації, що склалася. Одне з них орієнтувалося на Польщу, бажаючи прийняти протекцію її короля на умовах визнання за Україною статусу князівства Руського (М. Миклашевський), друге схилилося до союзу з Кримом і Портою (В.Кочубей та І.Искра) .

З початком Великої Північної війни та участі козацьких полків лівобережного Українського гетьману у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Лівонії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні та напівтаємні зустрічі між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава. Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи проводив контррозвідувальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О. Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського проводив таємні переговори з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром

Котелом задля вивідування правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М. Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII Густава. Виявилося, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення за повернення їх під владу „діничного пана” польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з 17 пунктів й був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О. Оглоблиним⁵⁰⁶. Окрім того, ситуацію навколо місії Покорського до Литви добре проаналізував сучасний історик С. Павленко⁵⁰⁷. Для того щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст. звернімо увагу на ті „пункти Котела”, які засвідчували наявність серед козацької старшини думки про перехід Українського гетьманату до зверхності польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря Покорського до Батурина.

Отже, вже у 1-му пункті йшлося про те, що М. К. Котел з „польського боку”, а М. Миклашевський з „української сторони” домовлялися про те, „щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське”. У п. 4-му відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви з проханням „щоб цар його милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської”. Якби Петро I, йшлося у п. 5-му цього документа, „не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і

⁵⁰⁶ Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т. XIX. - К., 1928. – С. 238 – 241.

⁵⁰⁷ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 55 – 57.

забороняти, тоді милість ваша (І. Мазепа. – *Т. Ч.*), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...”. У п. 6-му обумовлювалося, що „вольность українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...”⁵⁰⁸.

Незважаючи на те, що про зміст розмов між Миклашевським⁵⁰⁹ і Котелом Мазепа відразу ж повідомив до Москви (а стародубського полковника відсторонив від посади), засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, переконані, що саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над можливістю здобуття для Лівобережної України більших „прав і вольностей” в т. ч. і за допомогою поступового „залякування” царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації в умовах Великої Північної війни початку XVIII ст.

Про те, що Мазепа саме на переломі 1703 – 1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру з своїм сюзереном переконливо засвідчила його розмова з присланим до Батурина урядовцем приказу Малої Росії, московським піддячим І. Никифоровим. Вона відбулася один на один у „гетьманських покоях” в Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив передати особисто боярину Федору Олексійовичу, який був найближчим дорадником Петра I. Насамперед, І. Мазепа просив повідомити царя, що частина польської магнєтерії хоче обрати на королівський трон замість проросійського Августа II сина Яна III Собеського Олександра, а потім на

⁵⁰⁸ Таємні переговори троцького каштеляна М. К. Котела з гетьманським представником О. Покорським за 1703 р. (Молодечна. Литва) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. - С.266.

⁵⁰⁹ М. Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві з шведами під Несвіжем весною 1706 р. Влітку 1703 р. І. Мазепа звертався до Петра I з пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників. На що цар відповів гетьманові: „Смотреть над ним; только все отсрочить подлинно до бытности” (*Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.2. – СПб., 1889. – С.195*).

чолі з ним рушити війною на „богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію”. А тому, зазначав український гетьман, „якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде”⁵¹⁰. Таке своєрідне політичне „залякування” Петра I мало ймовірною можливістю відкриття „другого фронту” проти Москви підсилювалося поясненням складної внутрішньополітичної ситуації в Україні, яка, на думку Мазепи полягала: по-перше, в тому, що „народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється”; по-друге, „що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істинної та щирої вірності й сердечного бажання в підданстві до Царської Величності” немає. Для того, щоб не давати підстав для повстання проти нього та московської влади, гетьман Мазепа пропонував Петру I тримати українців в покорі та вірності за допомогою проявлення „людскості й ласки”, під чим розумілася необхідність відсутності в діях царя „озлоблення і суровості” проти „народу вільного”⁵¹¹.

Наприкінці вересня 1705 р. Мазепа прийняв у себе представника короля С. Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, при якому була дипломатична інструкція з 7 пунктів. У її 3-му пункті говорилося, що Вольський має оголосити гетьману про „всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...”⁵¹². Якщо І. Мазепа пристане на такий „секретний трактат”, то Лещинський обіцяв Мазепі отримати „гваранції” шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в укладеному майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про

⁵¹⁰ Запис сказаного І. Мазепою московському піддядьчому І. Никофорову від 16 січня 1704 р. у Батурині // Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.44 – 47.

⁵¹¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Ч.2.. – С.46.

⁵¹² Цит. за: Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – М.,1842. – С.161 – 163.

українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман арештував С. Вольського на відправив його до Петра I. До речі, 4 жовтня 1705 р. гетьман Мазепа писав до О. Меншикова, що „елект” С. Лещинський „оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку (виділ. – *Авт.*)”⁵¹³.

Продовжуючи задумане щодо здійснення своєрідного політичного тиску на Москву з метою збереження українських „прав і привілеїв”, у листі від 13 жовтня 1705 р. з-під Замостя гетьман Мазепа старанно перераховував Петру I таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік й таким чином відірвати від Московського царства. Першою такою спробою - засвідчував гетьман - була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів перетягнути українського правителя на бік Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Втретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які були задумали у союзі з Кримським ханством воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв Мазепа Петра I, була присилка до нього від Станіслава Лещинського шляхтича Вольського з пропозицією перейти на бік Шведського королівства⁵¹⁴.

Як бачимо, про усі „інспірації” іноземних урядів, що були направлені на зміну політичного підпорядкування Українського гетьманату, Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Так трапилося і з представником С. Лещинського шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак, в останньому випадку Мазепа перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку

⁵¹³ Лист І. Мазепа до О. Меншикова від 27. VII. 1705 р. з-під Збаража // Архів СПШ РАН. – Ф.83, оп.1, №25, арк. 1-2 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.149 – 150.

⁵¹⁴ Лист І. Мазепа до Петра I від 13 жовтня 1705 р. з-під Замостя // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – СПб., 1893. – С.1012 – 1014.

прошведського короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його висловлювань (слова Мазепи відтворив згодом П. Орлик), яке було емоційно вимовлене ним після отримання чергової скарги на brutальне поводження російських воєначальників з козацькими старшинами. „Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?”⁵¹⁵.

Очевидно, що хтось з гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про „пропольські” настрої І. Мазепи стало відразу відомо Петру I, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловлював своє обурення поведінкою свого васала (далі мовою оригінала): „Я зело удивляюсь, что вы еще имеете в себе старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...”⁵¹⁶. У грудні 1705 р. цар Петро I наказував Мазепі, який перебував у Дубно й очолював український військовий „контингент” у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Побоючись, що його буде арештовано І. Мазепа не хотів повертатися до Батурина й виправдовувався перед О. Меншиковим: „Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшии потребности в Украине или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнути і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умерети на оной готовем”⁵¹⁷.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А. Войнаровський його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої саме під час перебування

⁵¹⁵ Основа. – Октябрь. – Петербург, 1862. – С.2.

⁵¹⁶ Лист Петра I до гетьмана І. Мазепи від 24. X. 1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – СПб., 1893. – С.474 – 475.

⁵¹⁷ Лист І. Мазепи до О. Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архів СПШ РАН. – Ф.83, оп.1, №27, арк. 1-5 зв.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.155 – 158.

похідної гетьманської канцелярії в Дубно у 1705 р.⁵¹⁸ Окрім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана Мазепи московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706/1707 рр. „...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: „Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили””⁵¹⁹.

“...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули (виділ. – *Авт.*)”⁵²⁰, - з такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до канцеляриста Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обгрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзернітету Москви. Восени 1707 р. Мазепа сказав Орлику „...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский. – Т.Ч.) к границам Украинским придет и jakie будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и имеем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старалися о способе целости нашей...”⁵²¹.

Однак на той час позбавитися царської опіки Мазепа ще не міг з огляду на такі вагомі причини військово-стратегічного, зовнішньо- та

⁵¹⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.732.

⁵¹⁹ Там само. – С.733.

⁵²⁰ Там само. – С.354.

⁵²¹ Лист Орлика до С. Яворського

внутрішньополітичного характеру (їх чітко роз'яснив сам гетьман у таємному посланні до короля Лещинського): по-перше, Київ та інші українські фортеці осаджені чисельними російськими гарнізонами; по-друге, основні сили Петра I знаходяться хоча й на території Польщі, але все ж таки ближче до України ніж армія Карла XII Густава; по-третє, українське суспільство є політично роз'єднаним організмом („не в єдиномишленній сугубо згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні сугубо до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії”)⁵²²; по-четверте, на Правобережній Україні продовжують бути сильними антипольські настрої; по-п'яте, що кілька тисяч регулярного російського війська завжди перебувають “при боці” гетьмана й не дадуть йому змоги вільно розпоряджатися своїми силами; по-шосте, Річ Посполита й сама потребує консолідації, адже є роз'єднаною на два політичні табори⁵²³.

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити „шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні”⁵²⁴. Окрім того, швед Нордберг передав такі виловлювання українського гетьмана: „...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися”⁵²⁵.

Інформація Нордберга підтверджується тим, що 22 листопада 1707 р. королем Станіславом Лещинським було видано універсал „гетьманові, Війську Задніпровському Запорозькому та всій Україні”. У ньому король Речі Посполитої закликав українців до повернення під протекцію „дідичного

⁵²² Там само. – С.356.

⁵²³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.356.

⁵²⁴ Nordberg J. A. Histoire de Charles XII. – Т.ІІ. – Р.190.

⁵²⁵ Ibid.

пана” й обіцяв захист перед „чужим ярмом” московського царя: „...щоб ви, скинувши з себе ярмо чуже і несправедливе панування, до давніх свободи, волі і під рідне спадкове панування Королівства Польського поверталися і згадали собі старих часів Україну.., і зберігати ваші вірності прагнемо, але й у досконаліших і більших блаженствах утвердити і як синів єдиної і неподільної вітчизни, пригорнувши до спільної матері Речі Посполитої, в правах помістях, угіддях безпеці і всіх свободах навіки утвердити хочемо і старатися будемо”⁵²⁶. Очевидно, що вже наприкінці 1707 р. Мазепа вже отримав даний універсал.

Вступ шведського короля до України повинен був викликати необхідність для гетьмана Мазепа та його оточення визначатися у війні між Росією і Швецією чію сторону займати, а це, як стверджували сучасники, не зовсім не відповідало мазепинським планам⁵²⁷. Найкраще, як це не дивно, позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній з точки зору використання архівних документів і матеріалів, відомий радянський історик Є. Тарле. Зокрема він писав, що Мазепа „боялся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русского войска и прежде всего он хотел чтобы окончательный приговор судьбы был произнесен в пользу Карла в коренной России, в Смоленске или в Москве, или под Москвой. Потом он, гетман богатой Украины, уцелевший от фурии войны, как тогда выражались, напишет Петру «вежливое письмо» (так заявил сам Мазепа) с благодарностями за прошлое и с известием о расторжении связи с Россией. Это в случае победы Карла. А в случае поражения Карла в коренной России все-таки можно переменить фронт и так или иначе помириться с царем...”⁵²⁸.

⁵²⁶ Універсал польського короля Станіслава Лещинського від 22. XI. 1707 р. з табору під Свентом над Віслою // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах. - С.389 – 390. *Див. також:* Переписка и другие бумаги шведского короля Карла X, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика // Чтения ОИДР. - №1. – Москва, 1847. – С.20 – 21.

⁵²⁷ Труды русского военно-исторического общества. – Т.II. – С.154.

⁵²⁸ Тарле Е. Северная война. – С.237.

Приєднавшись до Карла XII в листопаді 1708 р., І.Мазепа й далі підтримував дипломатичний зв'язок із С.Лещинським та активізував відносини з кошовим К.Гордієнком. Після переходу останнього в березні 1709 р. з 8 тис. запорожців на бік гетьмана укладається новий українсько-шведський договір, зміст якого також реконструювали вчені. Він передбачав створення з українських земель у складі Росії Українського князівства на чолі з І.Мазепою, що мало перебувати під номінальною протекцією Швеції; поновлення давніх козацьких прав і свобод. Про включення до нього земель Правобережжя й Західної України не говорилося нічого. Це й не дивно, адже вони визнавалися Карлом XII за Польщею.

Події під Полтавою 1709 р. перекреслили дипломатичні зусилля гетьмана, спрямовані на реалізацію його планів.

11. 4. Дипломатія старшини правобережного козацтва й Запорожжя (остання чверть XVII ст. - 1709)

Ліквідація Правобережного гетьманства 1676 р. не означала припинення функціонування козацького устрою, тим більше, що на початку наступного року Порта повела політику на відродження тут державного життя у вигляді Українського князівства. Ю.Хмельницький, який очолив цей процес, приділяв належну увагу дипломатичним заходам. Так, він установив тісні зв'язки з кошовим І.Сірком, котрий у січні 1678 р. погоджувався визнати його "князем всієї України" у випадку, якщо султан накаже не утискувати православної віри, не брати ясиру й данини з населення, не порушувати прав і привілеїв Війська Запорозького, не тримати в українських містах турецьких урядовців із залогами тощо. Влітку 1677 р. Ю.Хмельницький встановив контакти з призначеним Я.Собеським наказним гетьманом О.Гоголем, котрий зі своїми полками стояв неподалік від Києва.

Ю.Хмельницький намагався підтримувати дипломатичні відносини й з Польщею. Впродовж 1677-1679 рр. він через посланців і листи вимагав від

неї виведення залог з міст Брацлавського та Київського воєводств і встановлення кордону по р.Случі. 1679 р. Я.Собеський посилав до Ю.Хмельницького на переговори Й.Шумлянського з пропозицією відмовитися від турецької протекції, визнати його владу на умовах збереження титулу руського князя й нобілітації старшини. Сама ж козацька Україна мала становити рівноправну (з Польщею й Литвою) складову федеративної Речі Посполитої. Передбачалося урівняння в правах православної Церкви з римо-католицькою. Однак переговори виявилися безрезультатними . Після зміщення 1681 р. Ю.Хмельницького козацький регіон Правобережжя був приєднаний до володінь молдавського господаря Г.Дуке. Його наказний гетьман Я.Драгинич установив контакти з лівобережною старшиною . Згадуваний уже О.Гоголь, котрий очолював козаків, розташованих польським урядом на Київському Поліссі (до речі, сенат хотів використати їх як "представників панування Речі Посполитої в Україні"), зовсім не був маріонеткою в руках короля, а намагався провадити власну зовнішню політику: шукав порозуміння з Ю.Хмельницьким, відправив посольство до Г.Дуке, пішов на зближення з І.Самойловичем і весною 1678 р. визнав його владу. Тому Я.Собеський не приховував невдоволення діями наказного гетьмана .

Власну зовнішню політику в другій половині 1670-х-на початку 1680-х рр. провадила й Запорозька Січ. Кошовий І. Сірко, враховуючи минулі прорахунки, робить її більш незалежною від позицій Москви й Варшави, а також у відносинах з ними керується не стільки інтересами запорозької громади, скільки козацької України в цілому. Так, попри тиск з боку російського уряду та І.Самойловича, він не лише не розірвав 1677 р. відносин з Ю.Хмельницьким, а навіть зміцнював їх, підтримував дипломатичні стосунки з Кримом, домагаючись укладення миру (нагадаємо, що 1677 р. турецько-кримські війська вели воєнні дії проти Росії та Лівобережного гетьманства). Наступними роками (помер у 1680) він також провадив незалежну зовнішню політику .

В першій половині 1680-х рр. Запорозжя, прагнучи зберегти приязні відносини з Росією й Гетьманщиною, водночас уникало загострення стосунків з Кримом та активізувало контакти з Польщею (король схилив запорожців до підтримки його боротьби з Портою).

На початку 1680-х рр. польський уряд намагається (через посольства) повернути правобережне козацтво в підданство короля та використати його у воєнних діях проти Порти й Криму. При цьому плани відновлення автономії козацького регіону навіть не обговорювалися. У липні 1683 р. рада правобережного козацтва, засвідчуючи неприязнь "народу християнського українського" до "турецького панування", попросила протекції в Я.Собеського. Наступного місяця король затвердив гетьманом С.Куницького, наказав виготовити булаву й печатку з "гербом старожитнім України". Незабаром Я.Драгинича було усунуто від влади. Щоправда, частина козаків ще орієнтувалася на Туреччину, тому остання призначила їм своїх гетьманів - Т.Сулименка й Самченка, але останні не відігравали помітної ролі у сфері міжнародних відносин. Переважна більшість козаків була на боці Речі Посполитої. У березні 1684 р. козацька рада обрала гетьманом А.Могилу.

Так започатковується новий етап у дипломатичних відносинах правобережного козацтва з Річчю Посполитою, що дозволило йому 1684-1685 рр. розпочати колонізацію земель між Тясмином, Тікичем і Київським Поліссям (де-юре перебували у володінні султана) на основі повернення "прадавніх вольностей, свобод і привілеїв". Беручи активну участь у боротьбі з турками й татарами на теренах Австрії (Віденська кампанія 1683 р.), Молдавії, Валахії, України та Кримського ханства, відроджуючи козацький устрій і функціонування українських органів влади, воно з кінця 1680-х рр. (під час переговорів з польським урядом та його послами й посланцями), окрім традиційних питань щодо розмірів платні, поставок сукна, зброї й боєприпасів, починає порушувати (переважно опосередковано) клопотання про розширення козацької території, визнання її окремішності, заборони антикозацьких дій з боку польських підрозділів тощо. У стосунках з

представниками польських органів влади, окремими шляхтичами й офіцерами козаками висувалася як одна з першочергових вимога встановити кордон по р.Случі на Волині й р.Ушу в Литві. У кінці 1691 р. С.Палій під час переговорів відверто повідомив польським посланцям, що рано чи пізно вся земля до р.Случ належатиме Гетьманщині . Водночас правобережні гетьмани й полковники не лише з ініціативи польського короля, але також із власної, намагаючись установити дружні відносини, відправляли посланців із листами на Січ (тільки з січня по липень 1688 р. А.Могила робив це тричі). Як зазначалося, С.Палій у кінці 1680-х рр. добився доброзичливих стосунків з І.Мазепою, що дозволило час від часу провадити спільні з лівобережними козаками походи проти татар. Це викликало гостру негативну реакцію з боку Варшави. 1692 р. Я.Собеський відправив до Палія посла, котрий мав запропонувати визначитися з протекцією монархів: польського короля чи російського царя. С.Палій засвідчив прихильність до першого з них .

У цілому до 1697 р. дипломатичні відносини правобережного козацтва з Польщею мали конструктивний характер, що забезпечувало збереження між ними миру. Ситуація міняється з 1697 р., коли сейм ухвалив постанову, згідно з якою козаки виселялися із шляхетських маєтків Брацлавського й Київського воєводств. А після укладення Карловицького договору правлячі кола Польщі взяли курс на ліквідацію козацького устрою та козацького стану. Відтак помітно погіршуються дипломатичні відносини. Козацьке посольство до Варшави влітку 1699 р. вже не добилося згоди на їх збереження . Однак С.Палій та старшина не втрачали надії шляхом переговорів залагодити конфлікт і уникнути воєнних дій. Паралельно в пошуках союзників вони намагалися домовитися про підтримку своїх планів із Запорожжям, Лівобережним гетьманством і російським урядом. На жаль, ці переговори виявилися безуспішними.

Після ворожих дій з боку польських підрозділів у 1701 р. дипломатичні відносини з Польщею згортаються. Наступного року спалахнуло народне повстання проти відновлення польського панування. Наказний гетьман

С.Самусь та С.Палій неодноразово зверталися до І.Мазепи з листами, в яких засвідчували готовність прийняти підданство царя й прохали надіслати допомогу. Не очікуючи офіційної згоди Москви, вони та інші старшини зреклися протекції польського короля й почали вживати титулатуру "його царської величності Військо Запорозьке". Взимку 1703 р. С.Палій відхилив пропозицію російського дипломата Й.Паткуля припинити боротьбу проти Польщі. В січні 1704 р. С.Самусь і полковник З.Іскра виїхали на переговори з І.Мазепою до Батурина, під час яких домагалися прийняття Правобережжя до складу Гетьманщини. Але вони успіху не принесли. Влітку 1704 р. старшина й козаки всіх правобережних полків приєдналися до І.Мазепи, загони якого вступили на терени Правобережжя .

У другій половині 1680-х рр. Запорожжя й далі обстоювало право на самостійну зовнішню політику. Як відзначали запорожці в листі до І.Самойловича весною 1686 р., Січ неодноразово одержувала звернення не тільки царів, а й австрійського цісаря, польського короля, султана й хана . Вона підтримувала постійні дипломатичні зносини з Варшавою, якій надавала допомогу у воєнних акціях проти турків і татар. Не дивно, що запорожці гостро зреагували на перехоплення лівобережними козаками І.Мазепи посланців А.Могили, надісланих з ініціативи короля. А враховуючи провал Кримських походів (1687, 1689) російських і лівобережних полків та погіршення свого становища, в листопаді 1689 р. козаки прийняли ухвалу визнати підданство Я.Собеського, до которого відправили посольство чисельністю 100 (за іншими даними - 200) осіб. Ласкаво прийнявши його, король пообіцяв виконати їхні прохання дещо згодом (тепер же побоювався конфлікту з Росією). Ця дипломатична акція занепокоїла Москву. Невдовзі І. Мазепа отримав суворий наказ перехоплювати запорозьких гінців і послів, які прямували в Польщу .

З 1689 р. тіснішими стають контакти Січі з правобережним козацтвом (С.Палій двічі запрошувався на посаду кошового), визначається курс на порозуміння з Кримом і укладення з ним мирної угоди, спрямованої проти

Росії (1689-1691). Частина запорожців охоче підтримала акцію Петрика. Існують також факти, які засвідчують, що кілька тисяч козаків у 1690-х рр., у супереч заборонам царя та І.Мазепи, перебувало на службі в польського короля . Нову хвилю невдоволення російською політикою викликало укладення 1700 р. Константинопольського договору між Росією й Портою (передбачав зруйнування, крім одного укріплення для охорони переправи, фортець і поселень між Січчю й Чорним морем, заборону козакам і татарам воювати й т. ін. та будівництво росіянами укріплень на запорозьких землях). Унаслідок цього тенденція до зближення з Кримом стала більш рельєфною. Розпочалися тривалі переговори щодо укладення антиросійського союзу з ханом Девлетом Гереєм II. Це до краю погіршило відносини Запорожжя з І.Мазепою та російським урядом. У кінці 1708-першій половині 1709 рр. Січ і Багчесарай готували спільний виступ проти Росії, що зіграло помітну роль у переході 8 тис. запорожців на чолі з К.Гордієнком на бік короля Карла XII та І.Мазепи. Втім, через заборону султана хан не зміг реалізувати домовленостей із Січчю - прибути на допомогу союзникам улітку 1709 р. Зі свого боку, Росія в травні того самого року зруйнувала Запорозьку Січ.

Зовнішня політика правобережного й запорозького козацтва відзначалася багатовекторністю, її напрями змінювалися залежно від розвитку геополітичної ситуації.

Розділ XII

Дипломатія гетьманського уряду П. Орлика. Міжнародні коаліції та боротьба за повернення влади в Україні

12.1. Міжнародна ситуація у Східній Європі на початку XVIII ст. та її вплив на цілісність України

Великі зміни в міжнародному становищі поліцентричного Українського гетьманату викликала Північна війна 1700 – 1721 рр., яка розпочалася Росією, яка за допомоги Данії, Польщі та Саксонії (“Північний союз”) проводила її зі Швецією. Головним завданням Північного союзу спочатку була боротьба зі шведами за прибалтійські території, а потім протидія поширенню гегемонії короля Карла XII не лише в Північній, але й у Центрально-Східній Європі. Вступ шведської армії Карла XII Густава до литовських земель Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком козацького повстання в її східних воєводствах. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв’язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702 - 1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Йозеф Йончак, а за ним Анджей Каміньський відзначали, що саме повстання Семена Палія не дало змоги Польщі вчасно вступити у війну з Швецією⁵²⁹. Більш того, події

⁵²⁹ Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700-1721. - Berlin, 1962; Каміньський А. Первые годы польско-русского союза 1704 - 1709 гг (в связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва, 1966. - С. 214.

на Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II Сильного умов⁵³⁰. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня Головін оголосив полякам власний проект, згідно якого був випрацюваний текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій⁵³¹. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання – полковника С.Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти мирний договір.

Договір, підписаний між Річчю Посполитою й Російською державою 30

⁵³⁰ Корольок В. Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // УЗИС. – 1954. - Т. 10. - С. 332.

⁵³¹ Там же. - С. 332-334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. - Seria A, № 23. - Wrocław, 1960. - S. 148.

серпня 1704 р. поблизу Нарви, увійшов до історіографії під назвою Нарвського й нараховував вісім пунктів⁵³². Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій - узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, "...що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавнім українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть"⁵³³; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя⁵³⁴.

Після Андрусова 1667 р. та "Вічного миру" 1686 р. Нарвський договір вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II Сильного на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент,

⁵³² Voluminu legum. - Т. VI. - Petersburg, 1860. - S. 82-84.

⁵³³ Ibid. - S. 85.

⁵³⁴ Чарт. - Од. зб. 529, арк. 188.

спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи “польську” частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою⁵³⁵. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704 - 1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій - Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І.Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)⁵³⁶. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Сильний був змушений зректися корони на користь С.Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію. Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов правитель Українського гетьманату І. Мазепа.

Однак військова перемога Росії поблизу Полтави стала переломною в ході Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над Україною, але й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон⁵³⁷. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та “Вічний оборонний союз” 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями (“по Дніпру”). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім

⁵³⁵ Каминський А. Первые годы польско-русского союза 1704 - 1709 гг. - С. 218.

⁵³⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 242-243.

⁵³⁷ Historia dyplomacji Polskiej. - Т. II. - С. 364.

населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва з східних воєводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук⁵³⁸. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу царській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись на віддання прибалтійських і білоруських міст, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку липня 1711 р. багатотисячна армія Російської імперії на чолі з Петром I була оточена об'єднаними турецько-татарсько-шведсько-українським військом поблизу Прута. Російський цар був змушений підписати не вигідний для себе Прутський мир з турецьким султаном, в якому, зокрема, вирішувалася й доля міжнародного становища Українського гетьманату. У другому пункті російського варіанту договору від 12 липня говорилося: “в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского

⁵³⁸ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). - Москва, 1990. - С. 56.

суших, беспокоивать и в них вступаться не изволят и от стороны их руку отымает”⁵³⁹. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: *“Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat”*⁵⁴⁰. Обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції (“відняти руку”) над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика⁵⁴¹. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, даний пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну⁵⁴².

Поразка Російської імперії в Прутській кампанії зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв’язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711 - 1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Але зовсім інші плани щодо цієї території Українського гетьманату мала Річ Посполита на чолі з Августом II Сильним.

Бажаючи реабілітуватися в очах тогочасного міжнародного співтовариства та шляхти Речі Посполитої, польський король (одночасно - курфюрст Саксонії з 1694 р.) з подвійною енергією береться до справи

⁵³⁹ Письма и бумаги Петра Великого. - Т. XI. - Вып. I. - Москва, 1964. - С. 216.

⁵⁴⁰ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О. Бодянского. - Москва, 1847. - С. 50.

⁵⁴¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711 - 1712 років // Україна модерна. - 1996. - № 1. - С. 52-53.

⁵⁴² Артамонов В. Россия и Речь Посполитая. - С. 90.

повернення під свою владу “козацьких” Київського, Брацлавського й Подільського воєводств, тим самим намагаючись відновити дію Карловицького договору 1699 р. Його представники на переговорах з турками неодноразово заявляли про “дідичне” право короля володіти цими землями.

Наступник Яна III Собеського домігся королівського трону в результаті боротьби зі ставлеником Франції принцем Конті за допомогою підкупу частини депутатів сейму та можливості введення до Польщі саксонського війська. Його правління підтримувала монархія Габсбургів, а тому в перше десятиліття свого королівства (до 1706 р.) Август II Сильний опирався на антифранцузьку міжнародно-політичну систему (“Великий союз”). Щоб стати абсолютним монархом, він намагався приєднати до спадкових саксонських володінь Лифляндію й Естляндію, а також Трансильванію й Молдавію. Як відзначалося, у результаті шведської окупації Польщі і внутрішньої опозиції (т. зв. «Великопольська шляхетська конфедерація»), Август II Сильний, згідно з договором з королем Швеції Карлом XII Густавом від 24 вересня 1706 р., віддав польську корону його ставленику - Станіславу Лещинському. Таким чином, на деякий час Річ Посполита була вилучена зі сфер зовнішньої політики Австрії і Франції.

Поступово Польсько-Литовська держава потрапила під вплив Російської імперії. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та Іваном Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею. 20 жовтня 1709 р. між Річчю Посполитою й Росією був укладений мир в м. Торуні, згідно якого остання зобов’язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві ратифікував Вічний мир 1686 р. і визнав встановлені ним польсько-російські кордони. Протягом 1711 - 1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно домовленостей з Росією, відбулося виселення жителів козацьких полків з Правобережжя на Лівобережну Україну⁵⁴³.

⁵⁴³ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 40–62.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі⁵⁴⁴. Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України. З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порту був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно його положень, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася “з-під руки” московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI Густава з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 тисяч 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Османської імперії Агмед III надав мазепинському наступнику П. Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713, у турецькому місті Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися “українського питання”, були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольською угодою Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а царю Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари і Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточний міжнародно-правовий статус більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті,

⁵⁴⁴ Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С. 152-158.

за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже на Лівобережну Україну було виведене майже все населення козацьких полків) у кордонах «від Случі до Дніпра».

Таким чином, міжнародно-правовий статус Українського гетьманату на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн Центрально-Східної, Південно-Східної Європи й Північної Європи, постійно змінювався⁵⁴⁵. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави, Шведського королівства та Кримського ханства. Проте творці зовнішньої політики поліцентричної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалися зберегти свою владу над її різними частинами.

12. 2. Діяльність П. Орлика

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю.Потоцького - представника “опозиційного” польського короля Ст. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною⁵⁴⁶.

Наступник І. Мазепи, гетьман Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького

⁵⁴⁵ Див.: Чухліб Т. Український гетьманат: проблема міжнародного утворення. – К., 2007.

⁵⁴⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 31.

резидента у Стамбулі Дезасра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії⁵⁴⁷.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) в першій статті говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, “малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції”⁵⁴⁸. Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв’язок з татарами як рівноправний - “хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України”⁵⁴⁹. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що “хай вона [Україна] – буде вільним народом”⁵⁵⁰. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю.Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький⁵⁵¹.

Перед тим як вирушити у похід Орлик заручився підтримкою свого протектора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: “... підступні ворожі плани (Москви. – *Т. Ч.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від

⁵⁴⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. - Львів, 1991. – С. 322.

⁵⁴⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 44 - 45; Субтельний О. Мазепинці. – С. 194-185.

⁵⁴⁹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 45.

⁵⁵⁰ Там же. – С. 46 - 47; Субтельний О. Мазепинці. – С. 189.

⁵⁵¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 36-53.

їхніх прадавніх земель”⁵⁵². Наприкінці січня 1711 р. об’єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Непрístupною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравала важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але трьохденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий-квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся “задніпровська” Україна⁵⁵³. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський⁵⁵⁴.

⁵⁵² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 34-35.

⁵⁵³ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва, 1964. - С. 216.

⁵⁵⁴ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 48 - 49; Артамонов В. Указ соч. – С. 116.

Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до “войовничого малоросійського народу” із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці⁵⁵⁵. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку⁵⁵⁶.

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII, що його військо зросло більш ніж уп'ятеро⁵⁵⁷. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їй мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася “вільною Річчю Посполитою”⁵⁵⁸.

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме – використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. “Не йміть віри тим, - звертався Орлик до лівобережного гетьмана, - що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...”⁵⁵⁹, - відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть

⁵⁵⁵ Артамонов В. Указ. соч. – С. 52.

⁵⁵⁶ Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – СПб., 1898. – С. 225 - 227.

⁵⁵⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 38.

⁵⁵⁸ Субтельний О. Мазепинці. - С. 56.

⁵⁵⁹ Цит. за: Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 443.

заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід - до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків⁵⁶⁰. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських "братів", які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому Орлик знову (вже вкотре!) звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч

⁵⁶⁰ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 48.

проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли⁵⁶¹.

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України⁵⁶². Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії⁵⁶³. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України., а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника⁵⁶⁴. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711 - 1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя⁵⁶⁵. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візиря Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну “жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену”⁵⁶⁶. Отже, справа об’єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших

⁵⁶¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 81.

⁵⁶² Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. Додатки. – С. 185-186.

⁵⁶³ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 53.

⁵⁶⁴ Там само. – С. 54.

⁵⁶⁵ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 46.

⁵⁶⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 59.

зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньою участю другого монарха - султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станілешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її триумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711-1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим, очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візиря Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули її законнообраному володарю (тобто собі) забране "майно"⁵⁶⁷. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: "...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну"⁵⁶⁸.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був вбитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим

⁵⁶⁷ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 446.

⁵⁶⁸ Там само.

був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік прошведсько налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольму та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на „східному фронті” Великої Північної війни⁵⁶⁹.

У цей час наступник Мазепи розпочав дипломатичне листування з Августом II та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Окрім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити „мусульманський пояс” війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії на Півночі⁵⁷⁰.

Для запевнення нового шведського короля Фредріка у можливості втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у

⁵⁶⁹ Про це докладніше див.: Субтельний О. Мазепинці. – С.109 – 110.

⁵⁷⁰ Там само.

жовтні 1720 р. виїхав з Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбулу та Стокгольму відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана⁵⁷¹. Відомо, що гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. Фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербурга, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана, де до самої своєї смерті у 1742 р. проводив активну дипломатичну діяльність.

12. 2. Союз з Туреччиною. Українсько-кримські відносини

1730-х – 1760-х рр.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмову царя від Правобережної України на користь султана, наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбулу делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною "обох сторін Дніпра"; 2) Україна має управлятися

⁵⁷¹ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. – Ч.2. – М., 1859. – С.302.

гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо⁵⁷². Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. "Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру"⁵⁷³, - відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало з собою три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин⁵⁷⁴. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. "Він (Карл XII. – Т.Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам"⁵⁷⁵, - згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: "..Порта навряд чи хоче й може

⁵⁷² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 326.

⁵⁷³ Артамонов В. Указ. соч. – С. 178 - 179.

⁵⁷⁴ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т. III. – С. 601-610; Субтельний О. Мазепинці. – С. 84.

⁵⁷⁵ Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. 92. - Львів, 1908. – С. 140, 209.

звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. –Т.Ч.) має повернутися до свого давнього стану”⁵⁷⁶. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом..

Видатний сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III⁵⁷⁷. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу “*nisanfy*”, забезпечував П. Орлику владу над “козаками обох боків Дніпра”⁵⁷⁸. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I прутських домовленостей, змусили Ахмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота “*name*” і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву “*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*”⁵⁷⁹. Його найголовнішим положенням було: “...Ми (турецький султан. – Т.Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам,

⁵⁷⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 30.

⁵⁷⁷ Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. –Вип. 1. – К., 1992. – С. 307-320.

⁵⁷⁸ Цит. за: Борщак І. Гетьман П. Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т. 134-135. – Львів, 1924. - С. 133-134; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 308-309.

⁵⁷⁹ БМЧ Краків. – Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 75 - 77; Пріцак.О. Один чи два договори Пилипа Орлика.– С. 907-908.

гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією”⁵⁸⁰. Таким чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України (“*Ucrainum ab has parte Borysthents*”) у “повне володіння” гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир’я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візиря, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посиляючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: “Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з’єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...”⁵⁸¹. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно турецько-російського договору, переходив до володінь Московської держави. “Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?”⁵⁸² - наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Агмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився на

⁵⁸⁰ *Цит. за:* Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 307.

⁵⁸¹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. - С. 57 - 60.

⁵⁸² Там же. - С. 57.

цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60-х рр. XVII ст. – питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України⁵⁸³. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана⁵⁸⁴. Після розмов з шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Саксонським. Як стверджують історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха⁵⁸⁵.

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у період, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції. Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною “заприсяглися не покидати заступництва Й[ого] В[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена” від російської присутності⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Борщак І. *Orlikiana* // Хліборобська Україна. – Ч.4. - Відень, 1922. – С. 366-367.

⁵⁸⁴ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 80.

⁵⁸⁵ Субтельний О. Мазепинці. – С. 96.

⁵⁸⁶ Feldman J. *Polska a sprawa wschodnia 1709–1714* // Polska Akademia Umiejętnosci. – Т. 40. - Krakow, 1920. – S. 86.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй “заангажованості” султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т. зв. калабалик). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції⁵⁸⁷. “...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків”⁵⁸⁸, - писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі 11 - 12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: “...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з’єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. – Т.Ч.)”⁵⁸⁹. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об’єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: “якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною”⁵⁹⁰. Разом з тим, незважаючи на невигідні умови султанського привілею й турецько-російських

⁵⁸⁷ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 160.

⁵⁸⁸ *Цит. за:* Субтельний О. Мазепинці. – С. 98.

⁵⁸⁹ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 95.

⁵⁹⁰ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 212.

домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й, у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвойовувати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII вже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади, “на правому березі” Дніпра⁵⁹¹. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня 1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч українських козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар)⁵⁹², а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово гетьман П. Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжує триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи з шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II Саксонського. Розглядався й проект примирення з московським царем Петром I. У вересні 1713 р. козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі України – Орлик та його сподвижники дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до

⁵⁹¹ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 3. – М., 1778 - 1779. – С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судинко. – Т. 2. – К., 1885. – С. 52.

⁵⁹² РДАДА Москва. – Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.

володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції.

З огляду міжнародну ситуацію та позбавлення підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII з Бендер до Стокгольму гетьман П. Орлик та генеральна старшина змушені були виїхати до Швеції. Період перебування та діяльності гетьманського уряду Орлика в Шведському королівстві протягом 1714 – 1720 рр. добре описаний у працях А. Єнсена, О. Субтельного та Б. Хагмана⁵⁹³.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету “збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви”⁵⁹⁴. У свою чергу російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони “незалежної Української Речі Посполитої”, яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського⁵⁹⁵.

Отже, гетьман П. Орлик продовжив курс свого попередника І. Мазепи, на впровадження ідеї «удільності» України за шведської протекції. І хоча внаслідок постійних військових дій реалізація «Пактів і Конституцій законів і вольностей» 1710 р. була досить обмежена, однак протягом 1711 - 1713 рр.

⁵⁹³ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С.139 - 210; Субтельний О. Мазепинці. – С.108 – 111; Haggman B. Den svenske befriaren av Ukraina – Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Hordijenkos hopp och förväntningar 1708 – 1718 // Karolinska förbundets årsbok. – 1997, november (Stockholm). – Р. 7 – 20. Під час перебування у шведському м. Крістіанстад П. Орлик неодноразово звертався до Карла XII, членів його уряду та Королівської ради Швеції з проханням про матеріальну підтримку (*Національний архів Швеції. – Ф. «Cosacica», ч.ІІ, арк.101 - 102, 277, 283; Україна – Швеція: на перехрестях історії. – С.135*). Відомий також лист дружини гетьмана Ганни Орлик (Герцик) до шведської королеви Ульріки Елеонори про допомогу (*Там само. – Арк.258 - 259*).

⁵⁹⁴ Конопczyński W. Polska a Turcja. 1683 - 1792. – Warszawa, 1936. – S. 63.

⁵⁹⁵ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы. - С. 51.

окремі його положення все ж таки частково запроваджувалися на теренах Правобережної України.

Специфіка даного історичного періоду та українсько-кримських зв'язків полягає в тому, що політичні відносини з Кримським ханством від імені України підтримували три політичні центри – гетьманський уряд П. Орлика, який після повстання І. Мазепи 1709 – 1709 рр. знаходився в еміграції; гетьманський уряд Лівобережної України та уряд автономної Запорозької Січі. Зупинимося на висвітленні основних сторінок військово-політичної співпраці між Україною («мазепинською», «царською» та «запорозькою») та Кримом від моменту виходу у 1734 р. запорозьких козаків з-під сюзеренітету Гіреїв та до часу скасування у 1775 р. Запорозької Січі як такої.

Відомо, що від часу початку російсько-турецької війни 1734 – 1739 рр. в Бахчисараї знаходився представник еміграційного уряду П. Орлика генеральний старшина, колишній переяславський полковник Іван Минович⁵⁹⁶, який проводив там активну політичну діяльність та був особистим радником хана Каплан-Гірея I з «російського питання». З 1736 р. полковник Минович також був дипломатичним резидентом орликівського уряду в Османській імперії. Як засвідчував у той час російський резидент у Стамбулі Вешняков: «Сей изменник [І. Минович] *многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления* (виділ. – Авт.)»⁵⁹⁷. У цей час І. Минович зустрічався у Стамбулі з шведським послом в Османській імперії Карлсоном та польським резидентом, французом Бенуа та проводив з ними розмови щодо відновлення повноцінного українсько-кримського військового союзу, який би був направлений проти Російської імперії. У 1738 р. І. Минович у складі татарських військових сил брав участь у нападі на населенні пункти

⁵⁹⁶ Коробов О. Миновичі // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002. – С.315; Кресін О. Миновичі // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.665.

⁵⁹⁷ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). – Част.1. – К., 2008. – С.113; Див. також: Він же. Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Миновичів (середина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.6. – Ч.2. – К., 2001. – С.211 - 235.

порубіжного Миргородського полку, де розташовувалися підрозділи російської армії.

Очевидно, що І. Мирович вів листування з гетьманом П. Орликом та отримував від нього відомості про міжнародну обстановку та дипломатичні інструкції. Як стає зрозумілим з листа гетьмана до шведського короля Фредріка I від 30 травня 1741 р. у своїй кримській політиці Орлик використовував не лише Мировича та інших козацьких старшин-мазепинців (а також членів їх родин), але й свого сина Григора Орлика, який, зокрема, за дорученням батька проводив переговори з ханом Каплан-Гіреєм I⁵⁹⁸.

Незважаючи на не дуже успішне для Османів та Гіреїв закінчення війни, І. Мирович продовжував перебувати у Бахчисараї, де серед іншого проводив і розвідувальну діяльність. Зокрема, у січні 1749 рр. російський купець у Бахчисараї Маркелов повідомляв, що з ним зустрічалася людина, яка назвалася колишнім капітаном артилерії російської армії (І. Мирович справді з 1723 до 1731 рр. перебував на службі в драгунському полку Української армії Російської імперії) та хотіла під час розмови вивідати певні новини⁵⁹⁹. У тому ж році російський представник у Стамбулі Неплюєв мав зветртися із запитом до турецького та ханського урядів з проханням видачі І. Мировича. У травні 1749 р. з Мировичем у Бахчисараї зустрічався російський військовий дипломат М. Миронов, який вмовляв його перейти у російське підданство. У розмові з ним українець заявив, що «и слышатъ о том не желает,..., а во отечество де свое ехатъ разве за тем, чтоб били кнутом или ссылку послали или повесят...»⁶⁰⁰. У листі до свого брата Дмитра Мировича (той разом з матір'ю повернувся з Сибіру до України після 36-річного (!) заслання за участь у мазепинському повстанні⁶⁰¹), який проживав у містечку

⁵⁹⁸ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII – XVIII ст.). – К., 2008. – С. 208.

⁵⁹⁹ РДАДА Москва. – Ф. 13, оп. 1, спр. 45, арк. 7 – 9; Путро О. Вказ. праця. – С. 113 - 114.

⁶⁰⁰ *Цит. за:* Путро О. Вказ. праця. - С. 115.

⁶⁰¹ Про 36-річне заслання родини Мировичів до Сибіру засвідчував документ від 6. 10. 1749 р.: «В 1712 году из Малой России взяты в Москву переяславского полковника Ивана Мировича жена Пелагея да дети ее Мировичевой Семен с женою и детьми с сыном григорием и с дочерью Ульяною, Яков, Дмитрий, Иван, Василий. В 1716 году посланы в ссылку в Сибирь на вечное житье, Василий Мирович в дальние города в работу и тамо умер, мать ево полковница Пелагея с сыновьями... послана в Тобольск. И из оных из Сибири освобождены по милостивому указу полковница Пелагея с сыном Дмитрием генваря 23, 1744 году...» (Путро О. Вказ. праця. – Част. 2: Документи. – С. 104).

Седневі на Черкащині, І. Мирович писав: «...а ежели бы ныне в руки [росіянам] достатись, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут»⁶⁰².

18 серпня 1750 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна видала секретний наказ про схоплення і привезення до Петербурга кримського посланця в Берліні Мустафа Аги. Як засвідчував документ під цим іменем у німецькій столиці перебував ніхто інший як І. Мировича: «...То, звичайно, є відомий Мирович за якого, як і за Орлика (гетьмана Пилипа Орлика. – Т.Ч.), так і за інших мазепиних зрадників, шведи при укладенні миру [Ніштадського] піклувалися, що у посилці його [Мустафа Аги] до Берліну є таємниці, пов'язані між королем пруським, ханом кримським, гетьманом Потоцьким... та й самою Францією через її агента, який знаходиться в Криму»⁶⁰³.

У 1753 р. І. Мирович помер, однак при ханському дворі продовжували проживати та здійснювати представницькі дипломатичні функції інші емігранти-мазепинці – брат померлого Федір Мирович та Федір Нахимовський. Як засвідчували у той час російські агенти в Криму: «находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Мирович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовский»⁶⁰⁴. Під час зустрічі з запорозькими козаками І. Орловському і О. Черевку, які перебували при російському послі М. Миронові Ф. Мирович заявив, що уряди Шведського, Польського, Пруського, Французького королівств уклали міжнародний договір про наступ на Російську імперію, а вони з Ф. Нахимовським прибули до кримського хана Арелан-Гірея з завданням від короля Речі Посполитої, щоб залучити Крим до цього антиросійського союзу. При цьому Мирович висловив думку, що «лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как волов в

⁶⁰² РДАДА Москва. – Ф.13, оп.1, спр.45, арк.. 75 – 76.

⁶⁰³ *Цит. за:* Пугро О. Вказ. праця. – С.117.

⁶⁰⁴ Там само. – С.120.

ярмо...» і просив запорожців передати на Січ прохання про підтримку політичної ініціативи орликівців⁶⁰⁵. Реагуючи на це, російський генерал Костюрін повідомляв кошового отамана Запорозької Січі на Генеральну військову канцелярію Українського гетьманату про можливість приїзду до України Ф. Мировича та Ф. Нахимовського з метою антиросійської агітації. Російський агент В. Романовський повідомляв, що основною метою діяльності еміграційних українських дипломатів у цей час є відірвання Запорозької Січі від Російської імперії та прилучення його до Кримського ханства: «Мирович объявил имеют де они желание, чтоб Войско Запорожское Низовое от Российского государства отвратить и привернуть до хана Крымского и сию речь его господину атаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...»⁶⁰⁶.

Про значущість довголітньої діяльності орликівців у Криму засвідчувала секретна грамота на ім'я гетьмана К. Розумовського з приводу їхньої антиросійської дипломатії при ханському дворі та їхнього можливого перебування в Україні, яку 15 листопада 1755 р. видала цариця Єлизавета Петрівна⁶⁰⁷. Цікаво, що у 1757 р. гетьман К. Розумовський писав до Петербурга з приводу діяльності орликовців у Кримському ханстві, що «тут (в Україні. – Т. Ч.) всі дуже злі на цих волоцюг, які перебувають в Криму, дивляться на них як на руйнівників тутешнього спокою, як на таких, що наводять на цей край підозри і сумніви щодо вірності, яку усі одностайно мають до Її Імператорської Величності»⁶⁰⁸. Занепокоєння Глухова та Петербурга з приводу «підривної» діяльності орликівців припинилися лише у 1758 р., коли Ф. Мирович та Ф. Нахимовський помирають (можливо, що вони були отруєні російськими агентами) в Бахчисарайі.

⁶⁰⁵ РДАДА Москва. – Ф.13, оп.1, спр.45, арк.. 78 – 79; Путро О. Вказ. праця. – Част.1. – С.120.

⁶⁰⁶ РДАДА Москва. – Ф.13, оп.1, спр.45, арк. 116 – 117. У записці Державної колегії закордонних справ до Державної військової колегії Російської імперії від 22 січня 1756 р. писалося: «...О известных изменниках из малороссиян Мировичах, из коих Иван Мирович пред сим был, а по смерти оного брат ево и ныне находится в Крыму, и требования последнего у Порты или у хана крымского о возвращении в здешнюю сторону...» (Путро О. Вказ. праця. – Част.2. – С.112 - 113).

⁶⁰⁷ Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 - 1763) // Киевская старина. - №2. – 1886. – С.334 – 335.

⁶⁰⁸ Путро О. Вказ. праця. – Част.2: Додатки. – С.163.

Незважаючи на те, що лівобережна частина Українського гетьманату (Гетьманщина, «Мала Росія») від часу повстання І. Мазепи та гетьманування на Лівобережній Україні І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського, перебувала під жорстким контролем центрального уряду Російської імперії, її уряди зберігали певні політичні відносини з Кримським ханством. Проводилися ці стосунки головним чином через Запорозьку Січ, яка, у свою чергу, була підпорядкована центральному гетьманському урядові. Звичайно, що після повернення великої частини запорожців до царсько-гетьманської протекції у 1734 р. зв'язки між Бахчисараєм та Запорозьким Кошем та деякий час затихають, але поновлюються після завершення російсько-турецької війни 1734 – 1739 рр.

Особливості українсько-татарських відносин даного періоду полягала у налагодженні господарських і торгівельних відносин між Запорожжям та Кримом. Так, наприклад, у березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров повідомляв представників російської військової влади, що Кіш дозволив татарам пасти отари і худобу на запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму: «...Татары з своим скотом и овцами в волности войсковые для пастби на зиму пущены за недородом в Крымской стороне *трав с дозволения Войска Запорожского Низового по соседственной дружбе*, по прошенію крымских старшин... (виділ. – Авт.)»⁶⁰⁹. У середині XVIII ст. між Українським гетьманатом і Запорозькою Січчю (під контролем Державної колегії іноземних справ Російської імперії) з одного боку та Кримським ханством – з другого, існувала спеціальна спільна комісія для в'яснення взаємних «прикордонних образ»⁶¹⁰. У 1754 р. гетьман К. Розумовський видав наказ про «делімітацію» кордонів між Військом Запорозьким Низовим та Кримським ханством, який передбачав встановлення постійних сторожових постів, створення спеціальних команд

⁶⁰⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф.229, оп.1, спр.21, арк. 19; Гісцова Л., Демченко Л. Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. – №2. – 1991. – С.73.

⁶¹⁰ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський. – Част.2: Додатки. – С.164 – 168.

для прикордонної охорони, видачу від'їжджаючим до Криму козакам паспортів тощо⁶¹¹.

Між Запорожжям і Кримом на той час існували не тільки політичні, але й митні кордони, про що засвідчував лист Запорозького Коша до хана Крим-Гірея від 18 липня 1761 р.: «Запорожского Низового Войска купечество, запорожские козаки, в Крыму бывающие по разным своим промыслам, в Кош представляли, что в прежние и в недавнии пред сим года з запорожских козаков-купцов за провозимою ими с Крыму разной лавочной товар в Перекоп в башне взымают было пошлин...»⁶¹². Протягом 1750 – 1760-х рр. у Криму неодноразово перебували чумацькі валки, які вивозили з Сивашу сіль до Запорожжя та Лівобережної України.

12. 4. Згасання української дипломатії. Новий поділ українських земель.

Як відомо, після перемоги під Полтавою Петро I активізував політику, спрямовану на скасування української автономії. Вона торкнулась і тієї вузької сфери зовнішніх відносин, якою користувалися попередні гетьмани (права на стосунки із Запорожжям, правобережним козацтвом, прийом із подальшим відправленням до російської столиці посланців і послів з Криму тощо). Так, перший (призначений у липні 1709) резидент при гетьманові І.Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями І.Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам того з Портою, Кримом, Польщею, Швецією, Доном і "козаками-зрадниками"⁶¹³. Фактично дозволялося підтримувати відносини лише з Петербургом. Щоправда, як з'ясували дослідники, гетьман зі згоди російського уряду вів постійну "кореспонденцію" із сілістрійським пашею, польськими сановниками, правобережними старшинами, кошовими отаманами з приводу повернення запорожців у російські володіння. Він

⁶¹¹ Там само. – С.167 – 176.

⁶¹² ЦДІА України у Києві. – Ф.229, спр.97, арк. 85, 89; Гісцова Л., Демченко Л. Вказ. праця. – С. 75 – 76.

⁶¹³ Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708-1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії... – С. 92-101; Його ж. Гетьман Іван Скоропадський... – С. 63-69.

клопотався перед царем про об'єднання Лівобережної й Правобережної України, приєднання Слобожанщини, намагався відстояти непорушність державних кордонів тощо. Попри контроль з боку резидентів, йому вдавалося провадити й окремі самостійні дипломатичні акції (1720 р. в Державну колегію іноземних справ надійшов донос, що гетьман без царського дозволу листується з "посторонніми" монархами й сановниками "навколишніх держав")⁶¹⁴. У відносинах з Петром I Скоропадський обережно, але послідовно обстоював автономні права Української держави, 1722 р. спробував домогтися поновлення статей договору 1654 р. Проте цей гетьмана виявився невдалим⁶¹⁵.

Значно енергійніше в переговорах із Росією обстоював національні інтереси після смерті І.Скоропадського (1722) наказний гетьман П.Полуботок⁶¹⁶. Він прагнув не допустити інкорпорації Гетьманщини та її підпорядкування Малоросійській колегії, зберегти гетьманські інститути влади. Більше того, наважився дорікати царю за те, що той діє всупереч власній обіцянці "в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір". Така політика стала причиною його ув'язнення в казематах Петропавловської фортеці, де він і помер наприкінці 1724 р.⁶¹⁷

Після відновлення гетьманської влади (була скасована у 1724) володарем булави став Данило Апостол (1727). Наступного року гетьман подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, передбачених договором 1654 р. У відповідь він одержав "Решительні пункти", які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а "указу" царського уряду, що позбавляв Гетьманщину статусу самостійної політичної одиниці⁶¹⁸. Що стосується зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то пункти лише підтверджували положення попередніх

⁶¹⁴ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації... – С. 51-52; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський... – С. 69-73.

⁶¹⁵ Субтельний О. Вказ. праця. – С. 124-125; Ульяновський В. Вказ. праця. – С. 470.

⁶¹⁶ Бантыш-Каменский Д.Н. Указ. соч. – С. 429-430; Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998. – С. 130-161; Шевчук В. Вказ. праця. – С. 238-252.

⁶¹⁷ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Вказ. праця. – С. 48; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т. 2. – С. 86.

⁶¹⁸ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 73.

документів щодо заборони вступати у відносини з іншими країнами. Дозволялося в присутності російського уповноваженого розв'язувати дрібні прикордонні справи з польською адміністрацією та Кримським ханством⁶¹⁹.

1727 р. січова запорозька старшина в Олешках (у володіннях хана) порушила клопотання перед російським урядом та гетьманом Д.Апостолом про повернення в російське підданство. І хоча вона одержала відмову (Росія намагалася уникнути загострення дипломатичних відносин з Портою й Кримом), 1728 р. козаки переселилися до Чортомлицької Січі, з якої через два роки змушені були повернутися під протекцію хана. Місцем для Січі обрали гирло р.Кам'янки, де проходив російсько-турецький кордон. Відтоді запорозькі представники вели дипломатичні переговори з російським урядом про повернення. Нарешті, 1733 р. така згода була отримана. У квітні 1734 р. козаки заснували Нову Січ в урочищі Базавлук на р.Підпільній. Після переговорів свого посольства з уповноваженими російського уряду вони прийняли умови, на яких Військо Запорозьке поверталось до складу Росії. Запорожжя одержувало автономію, позбавлялося права на міжнародні відносини й підпорядковувалося не гетьману, а київському Генерал-губернаторові⁶²⁰.

Після смерті Д.Апостола (1734) російський уряд відмовився від обрання гетьмана. Тривало подальше обмеження автономних прав держави. Сподівання на їх поновлення з'явилися лише 1750 р., коли гетьманом став К.Розумовський. Він домігся перепідпорядкування своїй владі Запорожжя, Києва та передачі Гетьманщини (до 1756) із відання Сенату до Колегії іноземних справ. 1754 р. гетьман розпочав переговори про можливість відновлення дипломатичних відносин Гетьманщини з урядами інших країн,

⁶¹⁹ Смолій В.А, Степанков В.С. Українська державна ідея... – С. 279-285; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 350-388.

⁶²⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен, 1966. – Т. 2. – С. 197; Коваленко О.Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – К., Черкаси, 1994. – С. 188-190; Панащенко В. Кирило Розумовський // Володарі... – С. 543-547; Путро О. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 143-146; Струкевич О.К. Ліквідація політичної автономії України та місце у цьому процесі Другої Малоросійської колеш // Українська козацька держава... (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). – Черкаси, 1992. – С. 63-66.

але зазнав невдачі. Спроба старшини 1764 р. домогтися зміни політичного статусу Гетьманщини – з обмеженої автономії у васально залежну державу чи державу під протекцією⁶²¹ Росії, викликала гостру негативну реакцію з боку імператриці Катерини II. Того самого року вона скасувала гетьманську владу, що ознаменувало нову хвилю наступу на українську автономію. Вона завершилася в першій половині 1780-х рр. ліквідацією залишків Української держави. Ще раніше, 1775 р., було знищено Запорозьку Січ. Національне державне життя припинилося. Відповідно згасла і його дипломатична сфера.

В другій половині XVIII ст. українські землі залишаються об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав. Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу Австрії відійшли терени Руського (за винятком Холмської землі) й Белзького воєводств, південно-західної частини Кременецького повіту Волинського воєводства. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р.Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р.Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті, у 1795 р. за третім поділом Польщі Росія прибрала до рук решту Волинського воєводства – його західну частину⁶²². Так відбувся новий поділ українських земель.

Заключення

Зовнішньополітичні прагнення українського козацтва наприкінці XVI – першій половині XVII століть призвели до того, що воно розпочало боротьбу за відновлення своїх прав та, з метою впливу на польського короля звертається до сусідніх монархів з проханням про прийняття на військову службу й надання допомоги. Наслідком таких дій стало те, що козацтво перетворилося на реальну силу, що порушила тогочасну міжнародну

⁶²¹ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 28-29, 55-60.

⁶²² Там же. – К., 1992. – С. 28-29, 55-60.

систему відносин і, зрештою, поступово набула рис суб'єкта міждержавних стосунків.

У результаті чисельних військово-політичних кампаній, козацька старшина добре ознайомилася з проблемою міжнародного утвердження придунайських князівств – Молдавії, Волощини, а також Трансільванії. Вона полягала в орієнтації місцевих еліт на три потужні сусідні сили – турецького султана, австрійського імператора та польського короля (а в окремі періоди – ще й на угорського короля й московського царя). Проявом зовнішньої політики правителів цих невеликих держав була почергова зміна своїх сюзеренів, а іноді й прийняття одночасно двох (і навіть – трьох) протекцій задля збереження власної державності. Саме під впливом молдавсько-волозько-трансільванської практики міждержавних стосунків й відбувалося зародження особливостей зовнішньої політики Війська Запорозького.

Загалом у XVII – XVIII століттях українська дипломатія пройшла складний шлях свого розвитку. Її становлення хронологічно збіглося з конституюванням основних елементів української державності, яка виникла в результаті ранньонаціональної революції. Буремні події середини XVII віку, неоднозначність завдань, які доводилося вирішувати засновнику-«батьку» нової Української держави – гетьману Богдану Хмельницькому, визначали основні напрями та зміст діяльності дипломатичної служби України. В цілому, попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Великого Богдана, спрямованого на створення й утвердження незалежної держави.

Звертаючи увагу на особливості методологічних підходів щодо вивчення формування міжнародних відносин ранньомодерного періоду світової історії, потрібно, насамперед, зазначити, що тогочасна «міжнародна система» у багатьох своїх проявах значно відрізнялася від розвитку міждержавної дипломатії модерної доби. Вивчення та систематизація історичних знань у контексті політичного, соціокультурного та

антропологічного вивчення минулого міжнародних відносин та процесу формування міжнародного права XVII – XVIII століть потребує звернення до проблеми специфіки політичних взаємин Української козацької держави протягом 1648 – 1780-х років з країнами, що мали різні цивілізаційні культурні традиції, оригінальний внутрішньополітичний устрій та самобутню систему правління: імперіями, королівствами, царствами, ханствами, республіками, князівствами, курфюрствами, а також «військами»-ордами. Міждержавні відмінності у внутрішньополітичних владних структурах сприяли, в свою чергу, проведенню самобутньої зовнішньої політики та дипломатії тієї чи іншої держави по відношенню до сусідніх чи більш віддалених держав-суперників/союзників. У цей час політичні, суспільні та культурні реалії межуючих з нею держав постійно накладалися на вітчизняну «систему координат», а в окремі періоди суттєво впливали на її історичний поступ, в т. ч. почали визначати сутність міжнародно-правового статусу Українського гетьманату як «малої» держави, що досить несподівано була виникла у середині XVII століття на межі християнської Європи та мусульманської Азії.

Вже тоді, незважаючи на певну регіональну специфіку, всі європейські країни були настільки тісно пов'язані між собою політичними, економічними, соціальними та культурними традиціями, що більшість фундаментальних історичних процесів (за усієї специфічності їх проявів у межах окремих регіонів, держав і суспільств) мали загальноєвропейський континентальний характер. Внаслідок розвитку багатоваріантних політичних структур і державних інститутів розпочався процес складання ранньомодерної моделі держави, яка згодом лягла в основу *Etat modern*. Складовою частиною цього процесу стало утворення нових державно-політичних систем Центрально-Східної Європи, і, зокрема, такого специфічного державного організму як Український гетьманат, що виник у результаті революційних подій 1648 – 1676 років на теренах руських

воєводств Речі Посполитої. Політику Богдана Великого продовжили його наступники на гетьманській посаді.

У складний для української історичної науки період (з 1930-х до кінця 1980-х рр.) під впливом політичних технологій штучно склалася та міцно утвердилася історична міфологема про те, що Український гетьманат від 1654 року начебто не мав жодних зовнішніх відносин, окрім підданських стосунків з московськими царями (з 1721 р. – російськими імператорами). Однак, насправді, правителі східноєвропейської «малої» держави Війська Запорозького – гетьмани – почергово, а в окремі періоди навіть одночасно визнавали над собою владу не тільки московського царя, але і польського короля, турецького султана, кримського хана та шведського короля, що з одного боку спричинило до певних труднощів їхньої історично-правової оцінки представниками різних національних історіографічних шкіл та напрямів, а з іншого – дозволило систематизувати гнучку поведінку гетьманських урядів України у зовнішній політиці у певну історіографічну схему.

Головним «яблуком розбрату» у дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від середини XVII століття, не могли розділити між собою країни-«цивілізації» Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема належності нової регіональної держави до сфери впливу одного з них. З огляду на це міжнародно-правовий статус України довгий час продовжував бути невизначеним. Ні Андрусівське перемир'я 1667 року між Москвою та Варшавою, ні Бучацький мир 1672 року між Варшавою й Стамбулом, ні Бахчисарайський мир 1681 року між Стамбулом і Москвою, ні Вічний мир 1686 року між Варшавою і Москвою не встановили остаточної влади якоїсь із династичних родин над усією українською територією. Разом з тим, вже з середини 70-х років XVII століття поступово починають окреслюватися межі *modus vivendi* між Польщею, Туреччиною і Росією. Перші дві держави тимчасово обмежують свої територіальні апетити Правобережною Україною, остання ж намагається

не випустити із своїх рук Лівобережжя. Хоча всі «високі сторони» цього міжнародного спору не полишали планів оволодіти всіма українськими землями, поступово їхні дипломати починають дотримуватися концепції рівноваги у стосунках між своїми країнами, з огляду на загальноєвропейські тенденції у міжнародних відносинах того часу.

Розуміючи, що Лівобережна Україна далі вже не може перебувати у стані зовнішньополітичної невизначеності (це призводило до її внутрішньополітичного, економічного та соціального виснаження), та з огляду на військово-політичну потугу Москви, гетьман Іван Самойлович визнає зверхність російського монарха і робить все можливе для того, щоб змусити українську еліту орієнтуватися лише на одного протектора. Однак несприятлива геополітична ситуація, залежність від Московської держави не завадили Самойловичу проводити різні заходи політичного, військового і дипломатичного характеру для відновлення єдиного гетьманату. В останні роки свого правління він, так само, як і його попередники, намагається започаткувати власну династію, відновити непідлеглість козацької держави та утворити «удільне князівство».

Численні військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Сильного на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі козацького війська зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату у Північній війні 1700 – 1721 років – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана Івана Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини Гетьманату лише на Москву, а з 1708 року і до її кардинальної зміни вже на чолі єдиної держави. Але непідлеглість від

московського царя у цьому випадку мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств.

Послідовник мазепинської дипломатії, Пилип Орлик, визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, але у Конституції 1710 року закріпив положення про самостійне існування Української держави, адже до цього прагнули всі його попередники. Включно до 1750-х років представники гетьманського уряду Пилипа Орлика за допомогою різноманітних дипломатичних комбінацій намагались добитися від європейських та азійських монархів повернення права свого правління над «маткою бідною, Отчизною Україною обох берегів Дніпра».

Наступні події призвели до різкого ускладнення міжнародного становища України. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, насамперед Росії, Польщі, Туреччини (а в окремі періоди – також Швеції) втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська держава козацької доби втратила свої потенційні можливості. Це не могло не позначитися на її дипломатичному та геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVIII століття основний масив українських земель потрапив до складу двох могутніх імперій – Російської та Австро-Угорської.

Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. – К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. – 320 стор.

У посібнику розкриваються надскладні проблеми національної дипломатичної минувшини зовнішня політика гетьманських урядів Війська Запорозького протягом середини XVII – першої половини XVIII століття, міжнародне становище та дипломатичний церемоніал посольської служби Української держави у ранньомодерну добу світової історії.

Розраховано на викладачів і студентів університетів, науковців та дипломатів.